

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Dergisi

Review of Economic Thought and History

Cilt 1, Sayı 1, Ağustos 2026
e-ISSN:

- 1-20** İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III:
“HETERODOKS” İKTİSAT **Hüseyin ÖZEL**
- 21-41** VERGİLEMENİN KURAMSAL VE TARİHSEL GELİŞİMİ **Mustafa DURMUŞ**
- 42-59** “ASYA ÜRETİM TARZI” KAVRAMINDAN ESİNLENEN BİR ARAŞTIRMA
SERÜVENİ **Ragıp EGE**
- 60-67** VEDAT ULVİ ASLAN’IN SİYASAL İKTİSAT ELEŞTİRİLERİNDEN HAREKETLE
GELECEĞİN AÇIKLIĞI MESELESİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA **A. Dinç ALADA**
- 68-83** AVRUPA’NIN BELLEĞİNDE “TÜRK ALGISI” **Ahmet ŞAHİNÖZ**
- 84-94** ASKERİ REFORMDAN YÖNETİMSEL DEVLET OLUŞUMUNA: GEÇ-OSMANLI’DA
ORDU, NÜFUS ve SİYASAL-KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM..... **Ayhan BİLGİN**
- 95-102** ACKNOWLEDGING NATURE IN ECONOMICS: AN APPROACH INSPIRED BY
CLASSICAL ECONOMICS AND KEYNES **Tony ASPROMOURGOS**
- 103-117** REALISM, ORGANISATION, AND EMERGENCE **Bahar ARAZ**
- 118-143** SMITH, MARX VE SCHUMPETER’İN UYGARLIK SÜRECİ ÜZERİNE
GÖRÜŞLERİ EVRİMSEL YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI
..... **Von Heinz D. KURZ**
- 144-147** İNGİLİZ SANAYİ DEVRİMİ: KÜRESEL BİR TARİH **Mert KARA**
- 148** **Konferansa İkinci Çağrı:** Ulusların Zenginliği’nin 250. Yılında Adam Smith’i Yeniden
Okumak // 6-7 KASIM 2026 ANKARA..... **İDTAD- ODTÜ MD**

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Dergisi
Review of Economic Thought and History

Cilt 1, Sayı 1 - Volume 1, Issue 1

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Derneği
tarafından 6 ayda bir yayınlanan hakemli bir dergidir.

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Derneği
adına sahibi İhsan Seddar Kaynar

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Arif Eren

Yönetim Yeri
GMK Bulvarı 52/25, Eti Mahallesi, 06570
Çankaya/Ankara

Dergi İletişim:
idtaddergi@gmail.com

Dernek İletişim:
idtad2025@gmail.com

Yayınlanma Tarihi:
19/08/2026

Baş Editör:
İhsan Seddar Kaynar

Yardımcı Editör:
Nihat Dağıstan
Ayşegül Kars Kaynar

Kitap İnceleme Editörü:
Abdurrahman Gazi Vural

Çeviri Editörü:
Eren Kırmızıaltın

Yayın Koordinatörü
Ahmet Arif Eren

Bilim Kurulu:
Alex Callinicos
Andrew Mearman
Anıl Başaran
Aslıhan Nakipoğlu
Çiğdem Boz
Derya Güler Aydın
Erdal Bilgiç
Gülenay Baş Dinar
Hakan Mihçı
Heinz Kurz
Hüseyin Özel
Hüsnü Bilir
İnan Şenses

Mesut Sert
Mustafa Kemal Doğru
Özgür Teoman
Pınar Bedirhanoglu
R. Funda Barbaros Özay
Servet Akyol

Bu Sayının Hakemleri:
Anıl Başaran
Cihan Yapıştırın
Cumali Bozpınar
Duygu Çeri Kırmızıaltın
Erdal Bilgiç
Habip Demirhan
Hüseyin Özel
Hüsnü Bilir
Servet Akyol
Songül Gül Tekdal

Dergimiz Hakkında

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Dergisi (İDTAD), 2025 yılında kurulan İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Derneği tarafından yayınlanan uluslararası hakemli bir akademik dergidir. Dernek, iktisadi tarih ve iktisadi düşünce alanında çalışma yapan araştırmacıları bir araya getirmek; ulusal ve uluslararası araştırma kurumları, üniversiteler ve bağımsız araştırmacılar ile ilişkiler kurmak; akademik çalışmalara destek olmak amacıyla faaliyet göstermektedir.

Derneğin yayın organı olan dergimiz, iktisadi ve sosyal düşüncenin toplumsal koşullar içinde anlaşılması gerektiğine inanmakta; sınıf, değer, sermaye birikimi ve bölüşüm gibi politik ekonomi kavramlarıyla düşünmeyi esas almaktadır. Kapitalizmin tarihselliğini vurgulayan, düşünceyi kendi tarihinden koparmayan, teoriyi tarihle ve tarihi de teoriyle ele alan bir perspektif benimsemektedir. İktisat ve tarih disiplinlerinin birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak ele alınması gerektiğinde ısrar ediyor; araştırma yöntemlerinde yaratıcı bir çoğulculuğu savunuyoruz.

Dergimizi, yılda iki sayı olarak Haziran ve Aralık aylarında yayınlanmayı planlıyoruz. Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün araştırma makaleleri, derleme yazılar, kitap incelemeleri ve çeviri metinleri kabul eden dergimiz, çift-kör hakemlik sistemiyle bilimsel standartlarını korumayı hedeflemektedir.

İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Dergisi, İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Derneği tarafından finanse edilmektedir. Yayın politikaları doğrultusunda Dergi sponsorluk ve reklam kabul etmemektedir. Dergide yer alan yazılardan, yazarların kendisi sorumludur.

Dergi internet sayfası: <https://idtad.org.tr/sayilar/>

İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: “HETERODOKS” İKTİSAT¹

Hüseyin ÖZEL²

ÖZET

Bu makale, genel olarak Heterodoks iktisat anlayışlarını yöntembilgisel bakımdan ele almakta ve değerlendirmektedir. İlk bölümde, anaakım iktisadın kendisini “heterodoks” olarak gören değişik anlayışları dikkate alınmakta ve eleştirilmekte, ikinci bölümde de “gerçek” heterodoks iktisad tanımlama iddiasında bulunan kimi iktisat anlayışları tartışılmaktadır. Makalede, her ne kadar kendi içinde tutarlı ve sınırları belirlenmiş bir heterodoks iktisattan söz etmek mümkün değilse de yöntembilgisel, toplumsal ve iktisadi analiz bakımından birbirine yakınlaşan bir genel heterodoks çerçevenin ortaya çıktığı, ayrıca bu yaklaşımların kendi aralarındaki farklılıklarının bir zayıflık olarak değil güçlü bir yan olarak görülmesi gerektiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anaakım-Anaakım dışı, Ortodoks-Heterodoks, İktisadi Yöntembilgisi.

Jel Kodları: B50, B41, B55, E12

ABSTRACT

The present paper considers and evaluates “Heterodoxy” in economics from a general methodological point of view. In the first section, some mainstream perspectives that present themselves as various forms of “heterodox” approaches are examined and criticized, and in the second, other approaches that consider themselves as representing the “real” heterodoxy. The paper argues that even though it is hard to talk about the existence of a well-defined and air-tight heterodox economics, it is still possible to recognize, from methodological, social and analytical points of view, the emergence of a unified general heterodox perspective. The differences among different traditions within this general perspective should also be considered as a strength, rather than a weakness.

Keywords: Mainstream-nonmainstream, Orthodox-Heterodox, Methodology of Economics.

Jel Codes: B50, B42, B55, E12.

1. GİRİŞ

Bu yazı, daha önce yayınlanan “İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?” başlıklı iki yazımın (Özel 2001 ve 2009) devamıdır. Diğer iki yazıda, öncelikle iktisadi analiz tarihine ilişkin olarak, düşünce okullarını temel alan bir sınıflama yapmış ve genel olarak politik iktisat geleneği ile neoklasik ya da anaakım iktisat geleneği arasındaki farklara dikkat çekmiştim. İkinci yazı, kapitalist bir ekonominin işleyişindeki en büyük sorun olan “koordinasyon sorunu” yani karar birimlerinin planlarının birbiriyle nasıl uyum içerisinde olacağı sorusu çerçevesinde, bu soruna yönelik “zamansız” (senkronik) ve zamanın temel alındığı (diyakronik-dinamik) yaklaşımları içeren bir sınıflama yoluyla, öteki düşünce okullarını da ele alıyordu. Bu üçüncü yazıda da özellikle son günlerde yoğun tartışmaların söz konusu olduğu “Ortodoks” ve “Heterodoks” iktisat biçimlerini karşılaştırmalı olarak değerlendireceğim. Bu yüzden yazıda önce, “anaakım” ya da neoklasik iktisadın son zamanlarda daha “heterodoks” bir yönelim geliştirdiği düşüncesini ele alacak, sonra da anaakım iktisada yönelik eleştirilere dayanan

¹ Bu yazı, yazarın daha önceki sunuş ve yazılarındaki (Özel, 2021, 2023a ve 2025) görüşlerin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır..

² Bağımsız Araştırmacı, huseyinozel@gmail.com ORCID: 0000-0002-9780-2557

“gerçek” heterodoks iktisadın temel özelliklerini irdeleyeceğim. Yazının sonuç bölümü de genel olarak heterodoks iktisadın geleceğine yönelik değerlendirmeleri içeriyor.

2. “ANAAKIM HETERODOKSİ”?

“Heterodoks” terimi, “doğru inanç” anlamına gelen Yunanca “Ortodoks” (*Ortho* ve *doxa*) terimine karşıt olarak kullanılıyor ve “başka, farklı inanç” anlamına geliyor. Bilindiği gibi bu terim, genel olarak yerleşik inanç ve düşüncelere aykırı olan görüşleri dile getirmek için kullanılmaktadır. Bu kavram çiftiyle eşleştirilen bir başka çift de “Anaakım” (*mainstream*) ve “Anaakım olmayan” (*nonmainstream*) kavramları. Bu iki çift kimi zaman farklı biçimlerde de algılanabilir. Örneğin, bir görüşe göre (Colander, *et al.*, 2004: 490), “anaakım” ya da “yerleşik” iktisat kavramı, büyük ölçüde sosyal ve kurumsal nitelik taşıyan, yalnızca entelektüel anlamda değil, akademik düzeyde de öndegelen kurum, organizasyon ve akademik dergilerde ağırlığı olan bireylerin benimsediği düşüncelere gönderme yapan bir kavram diye görülebilir. Buna karşılık “Ortodoks” terimi, esas olarak entelektüel bir kategoridir; genel olarak iktisadi düşünce tarihçilerinin en yakın dönemde hakim olduğuna inandıkları düşünce okuluna (bugünlerde neoklasik iktisat) göndermede bulunmaktadır. Bunun yanında, neyin Ortodoks olarak görüleceği, genellikle ortodoksinin var olduğu düşünülen dönemin ardından belirlenir; gerçek bir ortodoksi iken genellikle bir adı yoktur. Başka deyişle Ortodoks nitelemesi, geçmişe yöneliktir; geleceğe değil. İkinci olarak da iktisatta Ortodoks adlandırması, genellikle bir “sapkından” gelir; örneğin, “Klasik iktisat” terimini Marx, “Neo-klasik İktisat” terimini de Veblen kullanmıştır. Bu durumda da “Heterodoks” terimi, genellikle Ortodoks karşıtı, eleştirel bir bakışı dile getirir; ancak bu terim de, hem entelektüel hem de sosyal bir boyut taşımaktadır. Kendilerini anaakımın dışında, “heterodoks” olarak nitelendiren iktisatçıların hem araştırma fonlarına erişmek bakımından hem de, daha önemlisi, anaakım iktisatçılarınla iletişim kurmak bakımından önemli sorunları bulunmaktadır.

Bu yazıda sözü edilen iki kavram çifti birbirinin yerine geçer biçimde kullanılıyor olsa da anaakım (ortodoks) ile anaakım dışı (heterodoks) arasında kesin bir bölünmenin olmadığını, farklı yaklaşımlar ve okulların aslında bir “tayfın” (*continuum*) içerisine yerleştirilebileceğini söylemek yerinde olacaktır. Bu tayfın uçları birbirine uzak olsa da farklı yaklaşımlar arasındaki geçişlerin çok keskin olmadığını, bir “süreksizliğin” olmadığını düşünmek de yanlış olmayacaktır (Slade-Caffarel, 2019). Uçlarda yer alan okullar daha “tutarlı” iken ortalarında kesin sınırçizgileri (*demarcation line*) çizmek oldukça zordur. Bu yüzden, hatta, aşağıda tartışılacağı gibi, bir “ortodoks heterodoks”tan da söz etmek de mümkündür. Yine de bu konudaki tartışmalarda daha çok vurgulanan nokta, geçişkenlikten çok süreksizliğin bir kural olarak düşünülmesidir. Bu yüzden de aşağıda savunulacağı gibi, “gerçek” heterodoksinin kendisini bir biçimde göstereceğini varsaymak yanlış olmayacaktır.

Kuşkusuz, “heterodoks” ve “ortodoks” tanımlamalarının muğlaklığına rağmen, kapsayıcı bir “heterodoks” iktisadın varlığından söz etmek için, öncelikle teorik bir bütünlük, sonra da ayrılmış bir kurumsal ya da “sosyolojik” yapı, yani iktisat bölümleri, profesyonel dergi ve topluluklar düzeyinde bir ortaklaşmanın var olması gerekli görünmektedir. Böyle bir bütünlüğün varlığı çok tartışmalı olsa da, ilginç bir gözlem, “modern” iktisadın ortaya çıkışından (18. yüzyıldan) bu yana, temel olarak ortodoks iktisadi eleştirme hedefinde olan farklı yaklaşımların her zaman var olduğudur. Yine de, değişik bakış açılarını biraraya getirme iddiasındaki “heterodoks” bir iktisat anlayışının kabaca 2000’lerin başında biçimlenmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. 2000’lerden önce, ortak bir teorik temelin eksikliğinin yanı sıra heterodoks iktisat ile uğraşanların kendine akademide yer bulmalarının bile, en azından bugünküne göre, çok daha zor olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan özellikle 1990’larda Marksist (ya da Radikal), Post Keynesci, Evrimsel, Kurumsal, Feminist vb. iktisat yaklaşımlarının kendi aralarındaki etkileşimlerin artmasıyla, ortak konferansların düzenlenmeye başlanması, yine 1999’da *Heterodoks İktisatçıların Birliğinin*³ kurulması, önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir. Bu bakımdan aslında, Heterodoks iktisadın hem neoklasik iktisadın eleştirisi hem de bir “topluluğun” varlığı bakımından kendisini anaakımdan ayırttığını söylemek gereklidir. Hatta, başlangıçta bu iktisatçıların neredeyse tek ortak noktaları anaakım iktisadın eleştirilmesi iken, artık kendi içinde tutarlı ve sınırları belirlenmiş bir düşünce okulunun biçimleniyor olduğu savı, giderek daha sık dillendirilmektedir. Yine de her bakımdan içsel tutarlılığa sahip olan bir heterodoks yaklaşımın ortaya çıktığını söylemek zor görünmektedir. Özellikle, Roger Backhouse’un (2000), heterodoks bir düşünce okulundan söz edebilmek için gerekli gördüğü üç ölçüt, yani “kendini

³ Web adresi: <https://www.hetecon.net/>.

tanımlayabilme”, kurumlaşma ve çekirdek varsayımlar üzerindeki uzlaşma ölçütleri kullanılırsa, hala “kapsayıcı” bir heterodoks iktisattan söz edilemez. Bu yüzden, heterodoks iktisadın en birleştirici özelliğinin hala anaakım, ortodoks iktisada yöneltilen eleştiriler olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Genel olarak, 1970’lere kadar hakim olan, anaakım iktisat, eksik rekabet teorileri ile Neoklasik bölüşüm teorisine Veblen ve Joan Robinson’un eleştirileri gibi kimi önemli saldırılar sonucunda büyük yara almış görünmekteydi. Ayrıca, Esas olarak Sraffa’nın (1960) “üretim tekniklerinin tersine dönmesi” (*reswitching*) analizi, ünlü “Cambridge sermaye tartışmaları”na yol açmış (Harcourt, 1972), bu da Neoklasik bölüşüm teorisinin iç tutarsızlığının açıkça görünür hale getirmişti. Bu eleştiriler karşısında neoklasik iktisatçılar, neoklasik iktisadı benimsemenin bir “iman sorunu” olduğunu (Ferguson, 1969: 235) savunarak, meselenin ideolojik boyutunu ortaya koymuşlardı. 1970’ler genel olarak, özellikle Marksist ve Post Keynesci eleştirilerden sonra neoklasik ana akım iktisadın bir çöküş içerisinde olduğu neredeyse genel kabul gören bir düşünceydi.

Bu eleştirilere karşı anaakım iktisat genellikle duyarsız görünse de bir yandan da neoklasik iktisadı tanımlayan temel varsayımlarda zaman içerisinde bir gevşetme çabası da kendisini göstermeye başlamıştı. Yöntembilgisel bakımdan üç temel kabule, yani, bireycilik, Rasyonellik ve denge kavrayışına dayanan (Hahn 1984: 1-2) ya da soyutlama düzeyleri itibarıyla üç katmanla, yani basit değişim modeli, rasyonel seçim kuramı ve genel denge teorisi ile ayrıt edilebilecek olan (Attar, 2023: 351)⁴ neoklasik iktisadın o günden bu yana bir dönüşüm geçirdiğini gözlemek mümkündür. Bu gelişmeler çoğunlukla temel varsayım ya da postülaların gevşetilmesi ya da başka bir biçimde formüle edilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Bunun yanında makroiktisat alanında, özellikle Yeni Klasik iktisadın gelişmesi, Keynesci iktisadın sorgulanması ve makroiktisat konusunda “mikrotemeller” sağlanması çabalarının önünü açmıştı (Hoover, 2008). Bunun yanında farklı iktisadi ve istatistiksel/ekonometrik tekniklerin uygulanması da anaakımda 1970’lerden bu yana ortaya çıkan gelişmeler olarak kendilerini göstermişlerdir. Bu gelişmede, iktisadın öteki bilim ve yöntemlerle olan ilişkilerinin dönüşümü de pay sahibidir. Kimi zaman “Sosyal Bilim Emperyalizmi” (Harcourt 1979; Harcourt ve Kerr, 2003) diye eleştirilen bu eğilim, iktisadın özellikle bireycilik ve rasyonel seçim kuramını başka sosyal bilimlere yaygınlaştırmasına işaret eden önemli bir gelişmedir. Yine de iktisadın bu dönemde bir tür “tersine emperyalizm” (Davis, 2008: 350) olgusundan, yani başka alan ve disiplinlerden alınan yaklaşım ve tekniklerin anaakım iktisadın kendisini de dönüştürecek bir çeşitlenme yaratmasından da etkilendiği söylenebilir. Bu tür gelişmeler, anaakımın “kıyısında” yer alan kimi yaklaşımların ortaya koyduğu neoklasik iktisat eleştirileri, hatta kendilerini zaman zaman “heterodoks” olarak dile getirmeleri (Colander *et. al.*, 2004; Davis, 2008; Slade-Caffarel, 2019), bir “anaakım heterodoksi”nin gelişmeye başladığını da düşündürmektedir. Gerçekten de artık iktisatta, Neoklasik iktisadın şemsiyesi altına alınıp alınmayacağı tartışılır hale gelen çok sayıda farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. John Davis’in verdiği (2008: 358) aşağıdaki liste, bu konuda bir fikir verebilir:

- (i) *Klasik Oyun Teorisi* (John Nash, Robert Aumann, John Harsanyi, Reinhard Selten and Ariel Rubinstein),
- (ii) *Davranışsal Oyun Teorisi* (Colin Camerer, Ernst Fehr, Werner Guth and Matthew Rabin),
- (iii) *Davranışsal İktisat* (Herbert Simon, Amos Tversky, Daniel Kahneman, Richard Thaler, George Loewenstein, Colin Camerer, Jon Elster and Gerd Gigerenzer),
- (iv) *Deneyisel İktisat* (Vernon Smith, Selten, David Grether, Charles Plott)
- (v) *Nöroiktisat* (Paul Glimcher, Colin Camerer, Paul Zak and Kevin McCabe).
- (vi) *Evrimsel Oyun Teorisi* (Thomas Schelling, Robert Axelrod, John Maynard Smith, Ken Binmore and Larry Samuelson),

⁴ Öte yandan Fred Lee (2009), neoklasik fiyat teorisi ile “kıtlık, tercihler ve fayda fonksiyonları, teknoloji ve üretim fonksiyonları, rasyonellik, denge, yöntembilgisel bireycilik ve pozitivist ve tümdengelimci yöntembilgisi gibi çekirdek önermelerinin” reddinin, heterodoks iktisadın tanımlayıcı bir özelliği olduğunu belirtiyor (aktaran: D’Ippoliti ve Roncaglia, 2016: 29).

- (vii) *Evrimsel İktisat* (Paul David, H. Peyton Young and Douglas North)
- (viii) *Ajan temelli kompleksite iktisadı* (Herbert Simon, Thomas Schelling, John Holland, Brian Arthur, Douglas, North, Steve Durlauf, Alan Kirman, Paul Krugman and Leigh Tesfatsion).

Anaakım iktisattaki bu dönüşüm, yalnızca tekniklerin ve yeni yaklaşımların değil, temel analitik kabullerin de dönüşmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, anaakım iktisada yönelik eleştirilerin büyük bölümünün, artık geçerliliğini yitirmesinin temel nedenlerinden birisi, iktisadın artık, Newton fiziğini bırakıp kendisine model olarak “yeni fiziği” (Kompleksite teorisi) model almaya başlamış olmasıdır (Colander, Holt ve Rosser, 2004). Bunların sonucu, geleceğe bakan, yeni olasılıklara açık olan, ideolojik bakımdan “nötr” olan, dolayısıyla da varolan karşıtlıkların oluşturduğu “ekstra bagaj”dan kurtulduğu için iktisada egemen olan yeni bir “Milenyum İktisadının” (Colander, 2000) doğuşudur; hatta artık Neoklasik iktisadın “ölümünden” de söz etmek mümkündür (Colander, 2004). Bu anlayışa göre, anaakım iktisadın artık kendisini “önyargılarla” sınırlamadığı bir anlayışa ulaşmayı sağlayan gelişmeler şunlardır (Colander, 2004):

- (i) *Kaynak dağılımı sorunu*: bu sorun çözüme kavuşturulduktan sonra etkisini yitirmiştir.
- (ii) *Faydacılık*: artık faydacılığı kabul eden pek az iktisatçı vardır.
- (iii) *Marjinal menü seçimleri (trade off)*: Modern mikroiktisatta, oyun teorisi neredeyse tamamen kalkülüsün yerine geçmiştir.
- (iv) *Uzun erimli rasyonellik*: Modern mikroiktisatta, norma dayanan rasyonellik (belki evrimsel oyun teorisi sayesinde) ve ampirik olarak belirlenen rasyonellik kabul edilebilir yaklaşımlara dönüşmüştür.
- (v) *Yöntembilgisel bireycilik*: Bireycilik hala egemense de modern iktisadın saldırısı yoğunlaşmış durumdadır. Kompleksite kuramcılarının bütün bireyci yaklaşımları sorgulaması, önemli bir dönüşümdür.
- (vi) *Genel denge yaklaşımı*: genel dengenin biricikliği (*uniqueness*) hala bir sorun ise de teoride, çoklu denge ve uygun dengenin seçimi sorunları öne geçmiştir.

Buradaki ilginç nokta, bütün bu gelişmeleri ortaya çıkaran itkinin, heterodoks iktisatçıların yönelttiği eleştiriler olmaması, gerçekte bunların çoğunluğunun neoklasik iktisadı benimseyen iktisatçılardan kaynaklanıyor olmasıdır. Bu “içsel” dinamikler, anaakım iktisada yöneltilen geleneksel eleştirileri de boşa çıkarmaktadır. Öncelikle, iktisat artık Newton fiziğinden vazgeçip kendisine “yeni fiziği” model almakta, bu da “kompleksite iktisadını” ortaya çıkarmaktadır. İkinci olarak iktisada getirilen yeni yaklaşım ve teknikler, iktisadı “içeriden” dönüştürmektedir (Colander et al., 2004). Üstelik, bu dönüşümün, aslında daha önceki heterodoks yaklaşımlara göre daha “ilerici” nitelikte olduğu da söylenebilir, çünkü “geleneksel” heterodoksi, varsayımlarının gerçekliği, yeni teknikler ve yaklaşımları geliştirebilme konusunda başarısızdır; ayrıca ellerindeki “buldurucular” (*heuristic*) da ilerlemeye daha az açık olduğu için anaakım iktisada bir alternatif olamazlar. Anaakım iktisadın ilerici karakteri, aşağıdaki özelliklerden görülebilir (Backhouse, 2000: 152): anaakım iktisat artık,

- (i) Daha önce açıklanamayan fenomenleri açıklayabilmektedir.
- (ii) “*Ad hoc*” varsayımlara dayanmaktan vazgeçmiştir.
- (iii) Teoriler daha kesin (*rigorous*) niteliktedir.
- (iv) Teoriler daha genel niteliktedir (oligopol, tam rekabetten daha geneldir, tam bilgi yerini eksik bilgiye bırakmıştır vs.).

Dolayısıyla bu yeni, “anaakım Heterodoks İktisadın” eski heterodoks yaklaşımlardan temel farkları da aşağıdaki gibi özetlenebilir (Davis, 2008: 359-60):

- (i) Eski heterodoks iktisat, farklı biçimlerde, farklı köken öykülerine sahipken, anaakım heterodoks yaklaşımlar, iktisadın içinde doğan, ancak alanın dışından gelen etkilerle gelişen yaklaşımlardır.
- (ii) Eski heterodoks iktisat, temel ortodoks ilkelerin reddedilmesine dayanan, ayrıca sosyoloji, tarih, politika ve antropolojiden etkilenen yaklaşımlar iken yeni heterodokslik, bu ilkelerin gözardı edilmek yerine gözden geçirilme çabalarına ağırlık vermektedir.
- (iii) Anaakım heterodoksluğu, anaakımın profesyonel avantajlarından (bilimsel dergilerde makale bastırmadaki kolaylık, iş bulma ve tenür almaktaki ağ bağlantıları vs.) yararlanmaktadır.
- (iv) Eski heterodokslik, çoğulculuk savunusuna sahipken anaakım heterodokslik, iktisadın tek yaklaşıma sahip olmasını –profesyonel konumları gereği ve alanın çekirdeğinin tanımlanması bakımından– doğal bulmaktadır.
- (v) Anaakım heterodokslik, yöntem ve yöntembilgisi pratikleri bakımından, yöntem tartışmalarından çok, formel nitelikteki modellerin daha iyi olduğu düşüncesini benimsemektedir.

Sonuç olarak, anaakım iktisatçılar, artık kendilerinin de neoklasik iktisadın dışına çıktıklarını, böylelikle de iktisadın giderek daha “çoğulcu” bir disiplin olduğunu ileri sürme eğilimindedirler. Bu durum, iktisadın içindeki “merkezkaç” ve “merkezcil” güçler arasındaki gerilim ve etkileşimlerin sonucunda ortaya çıkmaktadır (Davis, 2019: 271-72). Merkezkaç güçler daha çok uzmanlaşmanın yarattığı, varolan sınırların aşılması eğiliminden kaynaklanmakta, buna karşılık merkezcil güçler de birbirinden ayrı nitelikteki araştırma girişimlerini birbirine bağlayarak, paylaşılan araştırma programları yaratma eğilimine göndermede bulunmaktadır. Merkezcil güçler anlamayı derinleştirse de, ana araştırma hatlarından ayrılan soru ve sorunların gözardı edilmesine yol açar.⁵ Burada önemli olan nokta, bu iki gücün arasındaki etkileşimin sonucunun iktisadı ne yöne doğru götüreceğidir. Burada da iki olasılık sözkonusudur (Davis, 2008; 2019: 272): birinci olasılık, merkezkaç ve merkezcil güçlerin devrevi olarak birbirlerinin yerini almasıdır; birleşmiş araştırma programları iktisatta egemen olduktan sonra heterodoks yaklaşımlar önemini artırmaya başlayabilir. İkinci olasılık da merkezkaç güçlerin uzun bir zaman dilimi içerisinde egemenliğini sürdürdüğü durumda, giderek yükselen, aynı zamanda da çeşitlenen bir kuramlar çoğulluğunun ortaya çıkmasıdır; farklılaşmış ve merkeziyetçiliğini yitirmiş yeni araştırma programların ortaya çıkması olasılık dahilindedir. Yine de Davis’e göre, ortodokslik ile heterodokslik arasındaki tarihsel ilişkiye bakıldığında, ortodokslik, nihai olarak her zaman heterodokslikten filizlenecektir. Bu durumda bu anaakım heterodoksluğun birleşmiş bir alternatif program oluşturup oluşturmayacağı, bu güçlerden hangisinin baskın çıkacağına bağlı olacaktır. Ancak bu süre içerisinde, iktisadın geçen yüzyıla oranla çok daha çeşitlilik sergileyen, dolayısıyla da çoğulcu bir disiplin haline geldiğini söylemek mümkün görünmektedir. Yine de bu sonuca varabilmek için acele etmemek, iktisadın tarihsel gelişmesindeki kimi dönüm noktalarına biraz daha yakından bakmak yararlı olabilir; çünkü böylelikle görünürdeki çoğulculuk maskesi altında, bir teksesliliğin empoze edilip edilmediği başka türlü ortaya çıkarılamayacaktır.

Anaakım iktisadın giderek daha çoğulcu ve “heterodoks” bir yapıya kavuşmuş olduğu tezi, yöntembilgisi açısından, büyük ölçüde iktisadın “postmodern durumu”⁶ ile eşleşir görünmektedir. Bu postmodern durumun, yöntembilgisel kaynaklarından birisi, yukarıda değinilen, 1970’lerin ilk yarısında ortaya çıkan Yeni Klasik “devrim”in özellikle (neoklasik sentez) Keynesçiliğine ve onun büyük ölçekli ekonometrik modellerine yönelik

⁵ Marc Lavoie (2006), merkezkaç güçler arasında, yayımlanmış/online malzemelerin sayısındaki patlama, aşırı uzmanlaşma, ürün farklılığı, bireysellikler ve önemsiz konularda tartışma ve anlaşmazlıkları sayarken, merkezcil güçlere de anlaşmalar, etkileşimler, tehlikedeki azınlıkların biraraya gelmesi, entelektüel merak ve akademik dernek ve organizasyonları dahil etmektedir.

⁶ “Postmodern durum” kavramının tanımı ve eleştirisi için bkz.: Jameson (1991); Harvey (2000) ve Callinicos (2006).

eleştirileridir. Bu eleştiriler, esas olarak, Keynesci büyük ölçekli ekonometrik modellerden türetilen politika önerilerinin yanlış olacağı, çünkü modelin sabit olduğu varsayılan parametre ve katsayılarının gerçekte politikanın uygulanması sonucunda değişebileceğini ileri süren ünlü "Lucas Eleştirisi"ne (Lucas, 1976) dayanmaktadır. Bir başka deyişle, gerçekliğin dile getirmek için kullanacağımız "anlatı", gerçekliğin kendisini değiştirebilecektir. Bununla elele giden bir eleştiri de yine Yeni Klasik görüşteki "gözlemsel eşdeğerlik" eleştirisidir (Sargent, 1976). Aslında bu da yöntembilgisel olarak "Duhem-Quine tezi" diye bilinen ilkenin (Hausman, 1984: 348-49), yani aynı gözlemin farklı, hatta birbirine rakip nitelikte olan teorilerle uyum içerisinde olabileceği ilkesinin dile getirilmesidir. Dolayısıyla, bu "devrim", aslında bilinen "postmodern" tezlerin iktisada, biraz da araçsal bir biçimde, uygulanmasıyla gerçekleşen bir dönüşümü nitelemektedir. Yani hem teorinin gerçekliği "kurma" ya da "bozma" gücünün hem de farklı teorilerin yanyana yaşayabilir olduğu düşüncesinin kabulü, postmodernizmin iktisat alanında da yaygınlaşmasının önünü açan bir gelişme olmuştur.

Postmodern durumun ortaya çıkışı bakımından ikinci önemli gelişme, kuşkusuz, iktisadın aslında tümüyle bir öykü anlatma biçimi olduğunu ileri süren "retorik" yaklaşımıdır (McCloskey, 1983, 1985; Hausman, 1984: 415-30). Bu görüşe göre, farklı öykü ve anlatıların hepsi iktisatta bir yer bulabilmelidir. Bu çeşitlilik, iktisadın gelişimi bakımından verimli bir yaklaşım gibi görünse de anaakım iktisatçılar, postmodern bir bakış açısını savunurlarken bireycilik ile akılcılık varsayımlarını sorgulamakta çok da istekli görünmemektedir. Bu da postmodern durumun Lakatoscu anlamda "bağışıklık kazandırma" stratejisi (*immunizing strategems*) olarak kullanıldığı kuşkusunu doğurmaktadır. Başka deyişle, anaakım iktisadın heterodoks olma savının kendisi, neoklasik iktisadın dayandığı, Veblen (1898, 1900)'in deyişiyle "önyargıları" (*preconceptions*) ya da ontolojik kabulleri bırakmadan, önemsiz değişiklikler yoluyla anaakımın ideolojik hegemonyasını sürdürmesinin bir aracı haline gelmektedir.

Bu ontolojik kabuller bırakılmadan anaakım iktisadın "gerçekten" bir heterodoks iktisat biçimi olabilmesi çok mümkün görünmemektedir. Anaakım iktisat 30 yıl öncesine göre bir değişim, hatta bir dönüşüm geçiriyor olsa da hala kendisine yöneltilen gerçek ya da "tutarlı" heterodoks (Lawson, 2013; Slade-Caffarel, 2019) eleştirileri, yani Klasik-Marksist, Veblenci-kurumsal, Post Keynesci, Feminist, vb. yaklaşımlardan yöneltilen eleştirileri çok da ciddiye alıyor görünmemektedir. Bu da asıl niyetin, radikal bir dönüşümü gerçekleştirmek yerine, sözkonusu "önyargıları" daha da güçlendirmek olup olmadığı sorusunu ortaya atmaktadır. Başka deyişle, anaakım iktisadın kendi gelişiminin kökten bir dönüşümden çok aynı "kum havuzunda", ancak bu sefer daha karmaşık yöntem ve tekniklerle oynamayı tercih ettiğini söylemek de mümkün görünmektedir.

Başka deyişle, anaakım iktisadın heterodoks olma savına karşın, Neoklasik iktisadın "ölmekte" direndiği, bunun nedeninin de temeldeki ontolojik bakış açısını değiştirmeye istekli olmadığı söylenebilir. Bu ontolojik ve yöntembilgisel kabuller değişmediği sürece, yeni "açılımlara" doğru yol almak, iktisadın gerçek bir dönüşümünü getirmeyecektir. Bu ontolojik kabuller, Veblen'e (1898, 1900) göre şunlardır:

- (i) Marshallcı gelişme anlayışı: "*natura non facit saltum*", yani gelişme, sürekli ve tedrici niteliktedir düşüncesi,
- (ii) "Normal" ve iktisadi "yasa" anlayışı; normallik, uygulandığı fenomenlerin onaylanmasını da içermektedir,
- (iii) Davranış yasaları hedonistik terimlerle dile getirilirler: İnsan "zevk ve acının, şimşek gibi çakan hesaplayıcısı" (Veblen, 1898) olarak görülür.
- (iv) İndirgemecilik: İnsan, statik bir ortamda yalıtılmış ve veri olarak, dışındaki güçler tarafından yönlendirilen bir atomdur: "Ruhsal olarak, hedonistik insan, bir ilk hareket ettirici değildir. Bir yaşam sürecinin yeri değildir, dışsal ve kendisine yabancı güçler tarafından yönlendirildiği zaman dışında, eyleme gücüne sahip değildir" (Veblen, 1898).

Bu bakımdan, iktisatta "eleştirel realizm" görüşünün en bilinen temsilcisi olan Tony Lawson'un (2013), neoklasik iktisadın ontolojik önyargıları bakımından, modern iktisadın içerisinde, iktisatçıların pratiğinde ayırdedilebilen üç gruptan sözedilebileceğini ileri sürmesi önemli görünmektedir:

- (i) (a) matematiksel tümdengelimciliğin bilimin ayırmedici özelliği olduğu gibi bir aşırı sınıflamacı bilim anlayışını benimseyenler ve (b) bu tür bakış açısını eleştirenlerin yanlış yönlendirildiklerini düşünenler;
- (ii) Sosyal gerçekliğin nedensel-süreçsel niteliğinin farkında olan, bu yüzden de realist yöntembilgisini benimseyerek ontolojik unsurlara ağırlık verenler,
- (iii) Belirli bir düzeyde sosyal gerçekliğin nedensel-süreçsel doğasının farkında oldukları halde, yukarıdaki sınıflamacı bakış açısından kurtulamayan ve tümdengelimci modelleme yöntemlerinden ayrılmayanlar.

Lawson'a göre, neoklasik iktisadın içerisindeki temel tutarsızlık, olaylar (*events*) düzeyinde kendini dile getiren nedensel süreçler anlayışına dayanan, tarihsel-süreçsel bir ontolojinin gerekli olduğunun farkına varılmasına rağmen, hala böyle bir ontolojiye uygun olmayan sınıflamacı, tümdengelimci yöntemlere sadık kalınmasıdır. Böyle bir ontoloji ise, ancak “eleştirel realizm” görüşüne bağlı kalınarak gerçekleştirilebilir.⁷

Yöntembilgisel açıdan, anaakım iktisadın izleğine ilişkin üç eğilimden söz etmek yanlış olmayacaktır. İlk, özellikle bireycilik ve rasyonelliğin bir ölçüde gevşetilmiş (“katı çekirdeğin” sorgulanmasının hemen “kıyısında” durma yoluyla) biçimlerde sürdürülmesi ve kapsamının genişletilmesinden söz etmek mümkündür. Böyle bir yaklaşım giderek, anaakım iktisada, 60’ler ve 70’lerde kendisine yöneltilen eleştirileri “içselleştirerek” egemenliğini koruma olanağı sunmaktadır. İkinci olarak da iktisattaki büyük teorik “Devrimler Çağı”nın bittiğini, iktisadın başka alanlardan yeni tekniklerle giderek daha “uygulamalı” hale geldiğini (Backhouse ve Cherrier, 2014, 2017) söylemek mümkündür. Bu da aslında, “katı çekirdeğin” giderek sertleştiği, bütün yenilik ve çeşitlilik söylemlerine karşın “tekilci” bir bakış açısının sağlamlaştığını da göstermektedir. Üçüncü bir gelişme de anaakım iktisadın artık “savunma” durumundan çıkarak “Sosyal Bilim Emperyalizmi” (Harcourt 1979; Harcourt ve Kerr, 2003) aşamasına girmiş olmasıdır. Rasyonel Seçim kuramı, kendine yönelik eleştirileri de (“yarı rasyonellik”, “davranışsal iktisat”⁸ vs.) içselleştirme yoluyla, insan (hatta doğa) davranışının tümünü açıklayabilme savını güçlendirmektedir.⁹ Bu da anaakım iktisadın “heterodoks” olma iddiasının altının doldurulmadığını göstermektedir. Bu durumda, heterodoksluğun ne olup olmadığının ortaya konması bakımından “tayfin” öteki ucuna, yandaşları tarafından “gerçek” heterodoks iktisat diye sunulan görüşlere eğilmek yararlı olacaktır.

3. “GERÇEK” HETERODOKSLUK

Bağımsız bir “Heterodoks iktisat”¹⁰ anlayışının geliştirilmesi ve kurumlaşması konusunda belki de herkesten çok daha fazla çaba göstermiş olan Frederic Lee (2009: 5-8), anaakım iktisadı Katolik Kilisesinin temel doktrinine benzetmektedir. Ona göre, tıpkı Kilise doktrini örneğinde olduğu gibi, yerleşik iktisada yönelik iki eleştiriden sözedilebilir: Biri, doktrinin değişik unsurları eleştiren “sapkınlık” (*heresy*), öteki de temel inancın kendisini sorgulayan “küfür” (*blasphemy*) niteliğindeki düşünceler. Yukarıda tartışılan anaakım heterodokside olduğu gibi,

⁷ Eleştirel realizm için bkz. Özel (2007a). Lawson bugünlerde, eleştirel realizmin bir uzantısı olan “sosyal konumlanma” teorisi üzerinde duruyor (Lawson, 2023).

⁸ Davranışsal iktisadın, zımni olarak, “içsel” bir rasyonel eyleyenin, dışsal bir “psikolojik kabuk” içine hapsediği ikili bir insan tasarımını benimsediği görüşü için bkz. Infante, Lecouteux ve Sugden (2016).

⁹ Hatta neoklasik iktisadın, en başından beri öngördüğü yalıtılmış, güçsüz, güvencesiz, dayanacağı herhangi bir bilgisel ya da ahlaki temelden yoksun bulunan birey tipinin, neoliberalizmle birlikte, gerçek dünyada da yaratılması konusunda başarıya ulaştığını da söylemek aşırı bir sav gibi görünmemektedir (Özel, 2016).

¹⁰ Heterodoks iktisadı oluşturan yaklaşımların genel kabul gören bir tarihi, Fred Lee (2010) tarafından verilmektedir. Heterodoks iktisat konusunda ayrıca bkz. Jo ve Todorova (2016), Lawson (2006), Slade-Caffarel (2018).

"sapkın" yaklaşımlar bir ölçüde hoşgörülebilirken, "gerçek" heterodokslik da "küfür" niteliğindeki yaklaşımlara karşılık gelmektedir (Lee, 2009: 5-7).

Aslında, "Heterodoks iktisat" teriminin, birbirinden son derece farklı bakış açılarını kapsayan bir "bohça" terim olduğu söylenebilir. Örneğin, Post Keynesci iktisatçı Marc Lavoie (2006: 1), hepsi de neoklasik iktisada karşı olan şu yaklaşımları heterodoks iktisada dahil etmektedir: Marksist okul, Sraffacı (ya da neo-Ricardocu) okul, neo-yapısalcı (kalkınma) okul, Kurumsal iktisat, Fransız Düzenleme Okulu, Sosyal İktisat, Davranışsal İktisat, Schumpeterci (Evrimsel) iktisat, Feminist iktisat vb. Aynı biçimde, Fred Lee'ye göre (2009: 7) heterodoks iktisat terimi, özellikle Post Keynesci-Sraffacı, Marksist-Radikal, Kurumsal-evrimsel, Sosyal, Feminist, Avusturya ve Ekolojik iktisat anlayışlarını içeren çok katmanlı bir terimdir. Yine, "eski" Kurumsal iktisat geleneğine yakın duran Philip A. O'Hara'ya göre, heterodoks okullar, Marksist, Kurumsal, Post Keynesci, Schumpeterci ve evrimsel, Feminist, Ekolojik ve Sosyal İktisat yaklaşımları olarak görülebilir.

Bu gruplar arasındaki örtüşmeler bir yana, böyle gruplamalarda iki özellik dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, "negatif" bir biçimde, bütün bu heterodoks okulları birleştiren en temel özelliğin, neoklasik anaakım iktisada karşı olmaları, ikincisi de daha "pozitif" olarak, yine hepsinin vurgu noktaları farklı olsa da, benzer temalar ya da araştırma stratejileri üzerinden iktisadı yeniden tanımlamaya çalışıyor olmaları. İki yaklaşım birlikte düşünüldüğünde, ortaya çıkar görünen temel strateji, öncelikle "düşmanı" belirledikten sonra, "safları sıklaştırmak" için işbirliği olanakları ile ortak bir "cepheyi" kurmak olarak tanımlanabilir. Şimdilik, negatif yaklaşım, daha yaygın ve belirli bir prestije sahip olsa da pozitif yaklaşım konusunda da dikkate değer bir yol alınmış görünmektedir.

Pozitif bakımdan, Lawson (2013), heterodoks iktisadın içeriğine ilişkin olarak, şu saptamaları yapıyor:

- (i) Heterodokslik, bir geleneğe (Keynesci, kurumsal, vs.) özgü olan bir dizi soyut tema ve vurgulamalar kümesini içerir;
- (ii) Her bir geleneğin içerisindeki özgül temalar çerçevesinde teoriler, politika önerileri ya da yöntembilgisel ilkeler geliştirme yönünde çoklu çabalar söz konusudur;
- (iii) Farklı heterodoks gelenekler arasında kesin bir uyumun sağlanamayacağı gözlemlenir, heterodoks iktisat bir yandan kendi kendini kurarken öte yandan da neoklasik iktisada yönelik eleştirel bakışı ortak bir ilke olarak benimsemektedir.

Marc Lavoie, farklı heterodoks geleneklerin hepsinin, sosyal artık, birikim, adalet, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk ilişkilerini içeren sosyal ilişkileri, tam istihdam ile iktisadi ve sosyal yeniden üretimin önemini vurguladıklarını düşünmektedir (Lavoie, 2013: 107).

Philip Anthony O'Hara (2008), Heterodoks iktisadın sahip olduğu heterojenliğin beş temel alanı olarak, sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, türler ve uluslardan söz etmektedir. Ona göre heterojenlik, Politik İktisat yaklaşımı içerisindeki düşünce okullarının vurguladığı öteki sosyal süreçlerin de ayırdedici özelliğidir. Bunun yanında,

farklı düşünce okulları, karmaşıklığı, parçalanmayı, eşitsiz gelişmeyi ve insan zihninin sınırlı kapasitesini ortaya çıkaran evrimsel süreçten kaynaklanmaktadır. Sosyal dünya tekdüze değildir; asimetrik bilgi ve güç, coğrafi eşitsizlik ile farklı bireysel kapasiteler ile ayırdedilir. İnsanlar aynı zamanda ideolojiler, dünyaya ilişkin farklı bakış açıları ve sempati yetisi ile nitelenir. Bütün bu etkenler farklı hareket, trend ve eğilimleri ortaya çıkaracaktır". (O'Hara, 2008: 263 - 64).

Bu bakımdan genel Heterodoks ilkeler, Heterojen eyleyenler; Çelişkili süreçler; Çevrimsel ve kümülatif nedensellik; Güç ve otorite; Artık ve kar; Kurumlar ve Organizasyonlar; Güven, ağlar (*networks*) ve sosyallik; Yeniden üretim; İktisadi sistemler; İçsel süreçler; İstikrarsızlık ve devrevi dalgalanmalar; Patıkaya bağımlılık ve histeri olarak sınıflanabilir. Tekil düşünce okullarına gelince, şu kavramlar öne çıkmaktadır:

Özel, Hüseyin. (2026), “İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: “HETERODOKS” İKTİSAT”, *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)

- (i) *Marksist*: Sınıf; emek gücü ve emek; artık değer; sermaye devresi; sömürü; üretim tarzı;
- (ii) *Kurumsal*: Kültür; gösteriş tüketimi ve taklit; kurumsal ve törensel işlevler; minimal yer değiştirme; törensel kapsama;
- (iii) *Post Keynesci*: Belirsizlik; efektif talep, likidite tercihi, beklenen getiri ve arz fiyatı, ödemeler dengesi kısıtları;
- (iv) *Schumpeterci ve evrimsel*: yenilik; yaratıcı yıkım; Schumpeterci rekabet; yenilik ve nişler; karmaşıklık ve beliriverme (*emergence*);
- (v) *Feminist*: Toplumsal cinsiyet, bakım emeği, patriarka; pozitif ayrımcılık ve eşdeğerlik; çifte gün; yoksulluğun kadınlaşması; cam tavan;
- (vi) *Uluslararası İktisat ve Kalkınma*: Eşitsiz gelişme; merkez ve çevre; meta ve değer zincirleri; yapabilirlikler (*capabilities*); Prebisch-Singer hypothesis; çoklu sermaye paradigması;
- (vii) *Ekolojik*: Ekoloji ve doğa; entropi artışı ve azalması (düzen); Temkinlilik ilkesi; küresel ısınma; türlerin yokolması; kararlı (steady state) ekonomi; zayıf ve güçlü sürdürülebilirlik;
- (viii) *Sosyal*: Organizasyonel ve sosyal sermaye; sosyal değerler; sosyal yapılar ve birikim; içsel tercihler; kolektif sosyal servet; şirket egemenliği (O’Hara, 2008: 271-72)

Görüldüğü gibi, O’Hara’nın sınıflaması oldukça kapsamlı ve anaakım iktisadın ele almakta çok gönüllü olmadığı pek çok konuyu içermektedir. Bunun yanında O’Hara’ya göre her tekil bakış açısı birbirini tamamlayan, böylelikle de bütünü oluşturma yolunda önemli bir rol oynamaktadır:

Sosyal iktisatçıların heterodoks iktisada getirdiği temel unsur, kurumsal bir yapı içerisinde yer alan etik, ahlak ve adalet kavramlarının incelenmesidir. Kurumsal iktisatçılar, bir yandan değişim ve normatif ilerleme teorisine yönelik pragmatik bir bakış açısını, öte yandan da politika üzerine düşünmeyi vurgulamaktadır. Marksistler, sınıf ve iktisadi artık hakkında bir dizi teorileri getiriyorlar. Feministler toplumsal cinsiyet, sınıf ve etnisite arasında süregelen ilişkilerin, farklılığa dayanan bir bağlamına ilişkin bütüncü bir bakış açısını getiriyorlar. ... Post Keynesçiler de, gerçek zamanda varolan kurumların analizine, efektif talep, belirsizlik ve parasal üretim teorisinin önemini vurgulayarak ve politika önerilerine ağırlık vererek katkıda bulunuyorlar (Aktaran: Lee, 2009: 9).

Benzer bir bakış açısı, Fred Lee tarafından ortaya konmaktadır (2009: 8-9): ona göre heterodoks iktisadın entelektüel kökenleri, ulusların zenginliği, birikim, adalet, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk dikkate alan sosyal ilişkiler ile iktisadi ve sosyal yeniden üretim konularına dayanmaktadır. Ayrıca, “*heterodoks iktisat, sosyal tedarik (provisioning) sürecinin, tarihsel bir bilimidir*” (2013: 108). Bu, heterodoks iktisadın genel araştırma gündemini oluşturmaktadır. Bütün heterodoks yaklaşımların temelinde yer alan bu anlayış, değişen, dolayısıyla da belirsiz olan bir dünyada yetersiz bilgiyle ve yanılabilir beklentilerle donanmış olan insan eylemesini gerektirmektedir. Bu yüzden de tarihsel zaman içerisinde ortaya çıkan kültürel bağlam ile sosyal süreçlerin etkilediği, kaynaklar, tüketim kalıpları, üretim ve yeniden üretim ile sosyal tedarige yönelen piyasa, devlet ve piyasa dışı etkinliklerin anlamı ya da ideolojisini dikkate almak zorundadır. Bunun anlamı, insan eylemesinin yalnızca, birbiriyle etkileşim içindeki sosyal bağlamlarda gerçekleşmez zorunda olduğu, dolayısıyla da bireysel kararların yalıtılmış bir biçimde verilemeyeceğidir. Ayrıca, sosyal tedarik sürecinin organizasyonu kapitalist piyasalar içinde gerçekleşiyor olsa da piyasa dışında belirlenen tedarik süreçlerinin de dikkate alınması gerekir. Sonuç olarak, heterodoks iktisat teorisi, kapitalist bir ekonomi içinde gerçekleşen tarihsel sosyal tedarik sürecinin teorik açıklamasıdır. Bu yüzden de tarihsel olarak bağlamsal bir açıklama biçimidir de aynı zamanda (Lee, 2013: 107-108).

Bunların yanında, benzer bir yaklaşımla, Lavoie Neoklasik ve Heterodoks araştırma programlarının temel özelliklerini şöyle vermektedir (Tablo 1):

Tablo 1: Neoklasik ve Heterodoks Araştırma Programları

Paradigmalar		
Önkabuller	Heterodoks Yaklaşımlar	Neoklasik Yaklaşım
Epistemoloji	Realizm	Araçsalcılık
Ontoloji	Organikçilik	Bireycilik
Rasyonellik	Prosedürel Rasyonellik	Özsel (Araç-Amaç)
Analiz Odağı	Üretim, büyüme	Mücadele, Kıtlık
Politik Çekirdek	Devlet Müdahalesi	Serbest Piyasalar

Kaynak: Lavoie (2006: 7).

Böyle bir grupta, neoklasik çekirdek kavramlarının (bireycilik, denge ve rasyonellik) ötesine geçmek bakımından önemlidir. Yine de Heterodoks iktisat içerisindeki karışıklığı görmemek de mümkün değildir. Örneğin Lavoie'nin sözünü ettiği “realizm” anlayışı, Lawson'un (Bhaskar'ın) eleştirel realizmine değil, Friedman ile popülerleşen “varsayımların gerçekçiliği” tartışmasına gönderme yapmaktadır. Bunun yanında, “mekanik” düşünce tarzına karşı savunulan “Organik” düşünce tarzının, ya da aynı bağlamda, “Newtoncu” düşünme tarzına karşı savunulan “Babilci” düşünce tarzının (Sheila Dow, 2003), heterodoksluğun ayırdedici özelliği olup olmadığı da tartışılabilir. Sosyal bilimlerin öteden beri en önemli ve sıkıntılı tartışma konularından birisi olan bu ayrımlar, “organik” terimindeki belirsizlik yüzünden (Giddens, 1984), çözdüğünden daha çok sorun yaratmaktadır; PK iktisadın da bundan bağımsız olduğu söylenemez. Benzer şekilde, Herbert Simon'un Prosedürel Rasyonellik kavramı da anaakım heterodoksluğun kavramsal avadanlığının bir parçası haline gelmiştir. Aslında bu tür sınıflamaların temel sorunu, genellik ve soyutlama düzeylerinin çok yüksek olması ya da daha çok “meta-teorik” bir düzlemde yürütülmesidir. Teorik ve analitik bakımdan bir sonraki soyutlama düzeyine (ekonominin işleyişi, tekeli eğilimleri, tam istihdam ve sermaye birikim sorunları vs.) bakabilmek için, belki de her bir heterodoks iktisat biçiminin kendi sınırları içinde kalarak tartışmayı yürütmek gerekebilir.

Heterodoks iktisadın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda daha çok teorik içeriği dikkate alan farklı ve ilginç bir bakış açısı, Paolo Ramazzotti (2022) tarafından geliştirilmektedir. Ramazzotti, anaakım ve heterodoks iktisat arasındaki farkı, iktisat politikasına ilişkin yaklaşımlarıyla açıklıyor. Burada, iki değerlendirme ölçütü bulunmaktadır: iktisadi performansın değerlendirilmesi ile iktisadi koordinasyon vizyonu. Bu iki ölçüt, anaakım iktisadın fiyat merkezli bakış açısına karşılık heterodoks iktisadın kurum merkezli bakış açısını tanımlıyor (Tablo 2).

Tablo 2: Değerlendirme ve Koordinasyon Ölçütleri: Öndegelen Kimi İktisatçıların bir Sınıflaması

Değerlendirme		
FİYAT MERKEZLİ	FİYAT MERKEZLİ	KURUM MERKEZLİ
	Walras Hayek Coase	Okun Musgrave Veblen
Koordinasyon		
KURUM MERKEZLİ	Williamson Stiglitz	Keynes Marx

Kaynak: Ramazzotti (2022: 63).

Bu yaklaşım, hem kısa dönemli iktisat politikası sorunlarını hem de uzun dönemli kurumsal eğilimleri dikkate alması bakımından farklı bir yaklaşım olarak kendisini göstermektedir. Yaklaşım kısıtlı olsa da, özellikle kapitalist bir ekonominin işleyiş biçimine ve en önemli sorunlarından olan “koordinasyon sorunu”nun (Özel, 2009, 2013 ve 2019a), ele alınmasına ilişkin, geçerli olan farklı bakış açılarını ayırt etmek bakımından yararlı görünmektedir. Böyle bir yaklaşım, Kapitalist bir ekonominin en büyük başarısızlığı olarak görülebilecek koordinasyon sorununu, aslında ortodoks-heterodoks karşıtlığının temeline oturtması bakımından önemlidir.

Koordinasyon sorununu temel alan önemli bir bakış açısı olan, bugünlerde de kendisini farklı bir “paradigma” olarak sunan Post Keynesci (PK) iktisada da bu bağlamda kısaca değinmek yararlı olacaktır. Her ne kadar PK iktisadın sınırlarını ve temel özelliklerini niteleyen, üzerinde anlaşılmış bir tanım ya da sınıflama bulunmamasına rağmen (Walters and Young, 1997), 1970’lerden bu yana belirli temalar etrafında yoğunlaştığı görülmektedir (Clower, 1965, 1988; Clower ve Leijonhufvud, 1975; Eichner and Kregel, 1975; Coddington, 1976; Davidson and Shackle, 1978; Hamouda and Harcourt, 1989; Lavoie, 2006). Genel olarak, yöntembilgisel bakımdan PK iktisadın aşağıdaki özelliklerinin öne çıktığı söylenebilir (Lawson, 1994):

- (i) En genel düzeyde, ortodoks iktisada duyulan karşıtlık,
- (ii) Yöntembilgisel sorunlara yönelik artan ilgi;
- (iii) Daha az genel ya da soyut bir düzeyde, ekonominin işleyişine ilişkin dinamik ve tarihsel bir bakış açısının varlığı; belirsizliğin önemi; bölüşüm sorunları; para ve güç ilişkilerinin dikkate alınması ve iktisat politikasına yönelik bir ilgi.
- (iv) PK bakış açısının, Keynes, Klasik iktisatçılar ve kimi zaman da Marx’ın yazılarının kimi özelliklerine kendi kökleri olarak kabul etmesi.

Bunların yanında, teorik bakımdan, özellikle Keynes’in *Genel Teori*’sinde (1936) vurgulanan bir servet biçimi olarak para, belirsizlik ve yatırımların önemi gibi konuları öne çıkaran PK iktisat geleneğinin, teorik bakımdan aşağıdaki özelliklere sahip olduğu söylenebilir:

- (i) İstihdam ve gelirin temel belirleyicisi olarak efektif talebin önemi;
- (ii) Ekonomik etkinliğin belirlenmesi ve tasarrufların yönlendirilmesinde yatırımların oynadığı rol;
- (iii) Gayrı-iradi işsizliğin varlığı ile ekonomik sistemin tam istihdama ulaşma ve/veya koruma konusundaki başarısızlığı;
- (iv) Faizlerin belirlenmesinde, üretkenlik ya da tutumluluk gibi reel etkenlerin yerine parasal etkenlerin oynadığı rol;
- (v) Yatırımlar ile tasarrufları dengeleyecek bir “Doğal faiz oranının” varlığının yadsınması ile tasarruf artışının düşük gelir ve istihdama yol açması;
- (vi) Fiyatların tam rekabet koşulları altında belirlendiği piyasaların varlığının reddedilmesi; eksik rekabet koşullarının ekonomide istisna değil norm olması.

Bu koşulların hepsi, içsel tutarlılığa sahip bir PK iktisadın varlığı için yeterli olmasa da (hatta şimdilerde “anaakım heterodoks” da bu özelliklerin biri ya da birkaçını benimsiyor olsa da), en azından kapitalist ekonominin işleyişinin daha iyi anlaşılması bakımından önemli olan noktaların ortaya konmasını sağladığı için, önemli bir katkı diye görülmelidir.

2000'lere gelindiğinde daha belirgin bir PK iktisat resminin ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin Lavoie (2006: 1), modern Post Keynesci iktisadın, kendisini Keynes ile sınırlamadığını, aynı zamanda Keynes'in *Genel Teori*'yi yazarken yanında olan, Roy Harrod ve Joan Robinson gibi, 1950 ve 60'da Cambridge Okulu diye bilinen yaklaşımın gelişmesine önyak olan iktisatçılardan da esinlendiğini söylüyor. Bu okul, kurumsal iktisattan da etkilenmiş olsa da daha çok makroekonomik sorunlara dikkatini yöneltmektedir. Bu bakımdan Lavoie'ye göre Post Keynesci iktisadın temel özellikleri Tablo 3'te verilmektedir:

Tablo 3: Post Keynesci İktisadın, heterodoks iktisadın önkabullerinin ötesindeki özellikleri

Temel Özellikler	
Efektif Talep	Ekonomi, hem kısa hem de uzun dönemde talep tarafından belirlenir. Tasarrufu belirleyen şey, her zaman yatırımdır; tersi değil.
Tarihsel ve Dinamik Zaman	Her zaman, bir konumdan ötekine geçişi dikkate almalı ve bu geçişin ortaya çıktığı koşulların dengenin nihai konumunu etkileyebileceğinin farkında olmalıyız.
İkincil Özellikler	
Esnek fiyatların olası negatif etkisi	Gelir etkileri yüzünden, fiyat esnekliği, düzeltilmesi beklenen durumu daha kötüleştirebilir.
Parasal Üretim Ekonomisi	Modeller, sözleşmelerin parasal terimlerle düzenlendiğini, firmaların borçlarının ve hanehalklarının borçlarının, önemli ölçüde finansal kısıtlara yol açtığını dikkate almalıdır.
Temel Belirsizlik	Gelecek, ister istemez bugünden farklı olacaktır. Gelecek bilinmemektedir; bugün alınan kararların geleceğin görünüşünü değiştirmesi yüzünden bilinemez de.
İlgili ve çağdaş mikroiktisat	Post Keynesci mikroiktisat leksikografik sıralamaya dayanan kararlar ile ters L biçimli maliyet eğrilerine dayanır.
Teori yöntemlerin çoğulculuğu	Gerçeklik, farklı biçimler alabilir. Bu yüzden, birbirine rakip görünen farklı iktisat teorileri bulunur.

Kaynak: Lavoie (2006: 15)

PK iktisadın, Keynes ile öteki heterodoks yaklaşımlardan etkilenen en önemli özellikleri, efektif talep etkisi ile tarihsel ve dinamik zamanın kullanılmasıdır.¹¹ Yardımcı özellikler olarak da Lavoie (2006: 16), beş unsurdan söz etmektedir: fiyat esnekliğinin olası istikrarsızlık yaratma eğilimine sahip etkileri; bir parasal üretim ekonomisinin varlığı; temel belirsizlik; geçerli mikroiktisat; ve teorileştirmeye yönelik çoğulcu bir bakış açısı.

Böyle bir bakış açısı, paranın önemini öne çıkarıyor kuşkusuz. PK iktisada göre paranın temel özellikleri konusunda PK ve Neoklasik iktisat biçimleri arasında şöyle bir karşılaştırma yapılabilir (Tablo 4):

Tablo 4: Post-Keynesci ve Neoklasik İktisatta paranın özellikleri

Özellik	Post Keynesci	Neoklasik
Para,	bir karşılığa sahip olmalıdır.	helikopterden atılır.
Para,	hem bir stok hem de akımdır.	bir stoktur.
Para ekonomiyeye	üretim yoluyla girer.	mübadele yoluyla girer.
Para arzı	içseldir.	dışsaldır.
Nedensellik	krediler mevduat yaratır.	rezervler mevduat yaratır.
Taban faiz oranını	Merkez Bankası belirler.	piyasalar tarafından etkilenir.
Kısıtlayıcı bir para politikası	hem kısa hem de uzun dönemde negatif etki gösterir.	yalnızca kısa dönemde negatif etki gösterir.
Doğal faiz oranı	çoklu değere sahiptir ya da yoktur.	biriciktir.
Kredi tayinlmasının nedeni	güven eksikliğidir.	asimetrik bilgidir.

Kaynak: Lavoie (2006: 56)

Oldukça kapsamlı olan bu tablolar, aynı zamanda PK iktisadın neden Heterodoks iktisadı temsil etme iddiası taşıdığını da açıklamaktadır. Özellikle makroiktisat açısından, PK iktisadın hem kapitalizmin sorunlarını hem de özellikle finansal boyutunu açıklama konusunda öteki yaklaşımların bir adım ötesine geçtiği inkar edilemez.¹² Yine de farklı temaların öne çıkarılmasına dayanan farklı PK anlayışları, yaklaşımın daha çok “eklektik” bir nitelik sergilemesine de yol açmaktadır. Bütün bu sorunlar hem PK iktisadın hem de giderek heterodoks iktisadın kendisinin birleşik, tutarlı bir program olarak sunmasını da güçleştirmektedir. Belki de bu yüzden, heterodoks

11 Yine de, Keynes’in *Genel Teori*’sinde (1936) belirsizlik ve tarihsel zamanın önemi vurgulanıyor olsa da, analizin “kapatılması” gereği, karşılaştırmalı statik bir analizin kullanılmasını da gerektiriyor görünmektedir. Bu yüzden belki de bu açıdan bir değil, iki ayrı Keynes’ten söz edilebilir. Bu konuda bkz. Özel (2007b).

12 Yine de yaklaşımın temel bir sorunu, fiyat teorisi konusundaki belirsiz tutumdur. PK iktisatçılar, fiyat mekanizmasını bir ölçüde keyfi bir biçimde kabul ya da reddetmektedir. PK iktisatçıların işsizliğe yaklaşımlarında ücret esnekliğini reddederlerken, para politikası ve faiz oranlarının belirlenmesi sürecinde para piyasalarının, döviz kurlarının belirlenmesi sürecinde de uluslararası piyasaların fiyat esnekliğine sahip olduğunu düşündüklerini ileri sürüyor (Rochon, 2023: 267).

tartışmalar daha çok yöntembilgisi düzeyinde ve “negatif” bir düzlemde ilerlemektedir. Bu konuda önemli adımlar atılmış olsa da anaakım iktisadın karşısına konabilecek bütün bir “paradigmadan” söz etmek için henüz erken görünmektedir.

Heterodoks iktisat şimdilik çok parçalı bir yapı gösterse de yolun başında iktisat disiplini neredeyse yeni baştan tanımlama gibi bir hedef ile yola çıkılması, ileride tutarlı bir yaklaşımın geliştirilmesi bakımından umut vermektedir. Neoklasik iktisadın ortaya çıktığı 1870’lerden itibaren hem insan kaynağı hem de finansal fonların ve kurumsal desteklerin bütünüyle anaakım iktisada yönlendirildiği düşünülürse, Heterodoks yaklaşımların bütün dezavantajlarına rağmen katettiği yolun azımsanmaması gerektiği ortadadır. Bir yandan kurumsal ve sosyal analize, eksik rekabet kuramına, büyüme ve sermaye birikimi sorunlarına ve öte yandan efektif talep ile Keynesci / PK yaklaşımlara kadar geniş bir eylem alanı sözkonusu olduğunda, uyumlu bir bütünün ortaya çıkmasının zaman alması kaçınılmazdır. Bu haliyle, bütün heterodoks yaklaşımların temel yöntembilgisel unsurları içeren ortak bir “katı çekirdeğe” dayandığını söylemek ne mümkün ne de kısa dönemde mümkün. Yine de, heterodoks iktisat anlayışlarının bu konuda önemli bir potansiyelinin olduğu da bir gerçek.

Bu arada, politik olarak, ünlü evrimsel iktisatçı Geoffrey Hodgson (2017, 2019), heterodoks ve PK iktisatçıların genel bir uzlaşya sahip olmaktan çok farklı gruplar halinde var olduğunu ve bu grupları birarada tutanın daha çok sol bir ideolojik perspektife sahip olmaları olduğunu ileri sürüyor. (Hodgson, 2017: 17). Hodgson’a göre temel sorun, “heterodoksi” teriminin pozitif bir anlam taşımak yerine, negatif bir anlam taşıması ile heterodoks iktisadın “muhalif” niteliğidir; bu da zaten, bu grupların biraraya gelerek organize olmasını ve kurumsallaşma eğilimini baltalamaktadır. Bu, Hodgson’a göre bir çözümleri güç bir durumdur: bir yandan Heterodoks iktisatçıların sesleri daha gür çıkarken öte yandan da prestijli üniversitelerde kendilerine yer bulamadıkları da bir gerçek. Daha da kötüsü, “bilimsel” bakımdan da adları çok geçmiyor (Lavoie, 2020: 10).

Hodgson’un Heterodoks iktisada ilişkin temel tezleri beş başlık altında toplanabilir (Lavoie, 2020: 10): Yaklaşımla ilgili ilk sorun, heterodoks iktisadın, ortodoks iktisadın sağ yönelimli olduğu kabulüyle, kendisini sol ideoloji ile eşleştirerek kısıtlaması. İkincisi, heterodoks iktisadın tanımlayan tek ya da az sayıda özelliğin bulunmaması. Üçüncüsü, daha çok makroiktisat alanına yoğunlaşarak mikroiktisadı gözardı etmesi. Dördüncüsü, heterodoks iktisat, Herbert Simon gibi davranışsal, Nelson ile Winter gibi evrimsel iktisat konularına, özellikle benim deyimimle “ortodoks heterodoksluğun” iktisadi eyleyen konusundaki farklılıklarına önem vermiyor. Beşinci sorun da heterodoks iktisatçıları arasındaki heterojenlik; bu da sistematik uzlaşma ve kalite kontrolü konusunda sorunlar yaratmaktadır.

Hodgson, heterodoks iktisadın, geleceğe yönelik olarak, benimsemesi gereken stratejinin de şu koşulları sağlaması gerektiğini düşünüyor: (i) bir varlık nedeni bulmak, (ii) alanda çalışan araştırmacılar için teşvikler, (iii) kalite kontrol ve artışının sağlanması (iv) temel konular üzerindeki bitmeyen tartışmaları engellemek ve kümülatif bilginin yaratılmasını sağlamak için bir uzlaşmanın sağlanması. Bu koşulların yerine gelmemesi, heterodoks ve PK iktisadın kendisini tanımlama ve ilerlemesinin önünde önemli engeller yaratıyor (Hodgson, 2017: 17). Hodgson ayrıca, heterodoks iktisadın öncelikle, sol yönelimi ya da eleştirel realizmi temel tanımlama ölçütü olarak benimsememesi gerektiğini düşünüyor (2017: 1).

Hodgson’un, aslında kendisinin de bir parçası olduğu heterodoks iktisada haksızlık ettiği söylenebilir; bu haksızlığın da onun son zamanlarda benimsediği İngiliz “liberal demokrasi” düşüncesine sempatisinden kaynaklanıyor olması mümkündür. Yine de bana göre, Heterodoksluğun sol ile eşleştirilmesi o kadar da büyük bir sorun değil. Ancak bundan daha önemlisi, bu çok parçalı yapıya (bir tür “kavimler federasyonu” ya da hatta “Kutsal Roma Germen imparatorluğu” gibi) ilişkin söylediklerinde önemli bir gerçeklik payı olması. Yine de böyle parçalı bir yapı, iki bakımdan bir zayıflık yerine bir avantaj olarak da değerlendirilebilir: ilk olarak, özellikle kimi heterodoks iktisatçıları tarafından savunulan, bir ilerleme stratejisi olarak çoğulculuk düşüncesinin yaratabileceği avantaj; ikinci olarak da teorik ve analitik çerçeveler bakımından bir tür eklektisizm ya da “ölçüştürülemezlik” (*incommensurability*) sözkonusu olsa da, temel alınan sorunlar bakımından kimi ortak düşünce ve temaların ortaya çıkmasının, işbölümünü ve gelişimi hızlandırma olasılığı.

Heterodoks iktisadın geleneksel olarak çoğulculuğu vurgulaması, Hodgson’a göre, yaygın olsa da tek yanlıdır. Bu yaklaşım, ortak varsayımları paylaşan ve temel konularda uzlaşan bir bilim insanları topluluğu yaratma gereğini gözardı ediyor Hodgson’a göre. Kuşkusuz, bir uzlaşmanın varlığı, paylaşılan görüşleri doğrulamayacak ve

uzlaşma karşı çıkma olanağını engellemeyecektir, ancak bilimin ilerlemesi için bir tür uzlaşmanın varlığı şart (Hodgson, 2017: 1). Buna karşılık iktisatçıların çoğunluğu, PK iktisadın temel stratejisinin çoğulculuk olduğu konusunda neredeyse hemfikir (Mearman v.d., 2019, 2023: 1133). Neoklasik anaakımın tek yanlı bakış açısından kurtulabilmek, zaten çoğulcu bir yaklaşımı, farklı düşüncelerin birarada yaşayabilirliğini ve işbirliğini gerektirmektedir.

Yine de çoğulculuk, dikkatli kullanılması gereken bir kavram (Özel, 2023b). İktisatçılar, çoğulculuktan söz ederken genellikle model, yöntem, teknik ve teoride çeşitliliğe gönderme yaparlar, ancak özellikle Postmodern yaklaşımların egemenliğinden bu yana, "hakikatler" çoğulculuğu ya da Feyerabend'in ünlü ilkesi "ne olsa uyar" ("*anything goes*") yaygınlaşmış görünmektedir. Bu da farklı çoğulculuklar arasındaki ayrımları bulanıklaştırarak, aşırı "görececi" (*relativist*) bir pozisyonu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu farklı çoğulculuklar (hakikatler, teknikler, etik çoğulculuk vs.) arasındaki ayrımların bulanıklaştırılmasının, giderek anaakım iktisat eleştirisinin kendisinin de neoklasik iktisada "eklenmesi" gibi bir tehlikeyi beraberinde getirme eğilimi yarattığı söylenebilir (Özel, 2023b). Bunun nedeni, neoklasik iktisadın özellikle son yirmi yılda, kendi "katı çekirdeği"ni tanımlayan vizyonuna dokunmadan tüm bu eleştirileri "çoğulculuk" maskesi altında içerisine alma konusunda önemli bir başarı göstermiş olmasıdır. Bu da aslında, çoğulculuk söylemleri arasında dikkatli bir ayırım yapılmamasının, iktisadi düşünce bakımından yarattığı en büyük tehlikelerden birisi olduğunu göstermektedir. Bu yüzden, çeşitlilik ve çoğulculuğun heterodoks yaklaşımları da içerecek biçimde, ya da hiç değilse onlarla sürekli diyalogu koparmayacak biçimde sürdürülmeye çalışılması, iktisadın gelişimi bakımından da pozitif bir rol oynayacaktır.

Heterodoks iktisadın benimsediği çoğulculuk anlayışının, "ne olsa uyar" türü bir çoğulculuk değil, Sheila Dow'ın deyişiyle "yapısal bir çoğulculuk" olduğu ileri sürülmektedir. Heterodoks iktisatçılara göre neoliberal iktisat, görececilik kisvesi altında, gerçekliğin ortaya konması bakımından, piyasayı en gerçek hakem olarak görme eğiliminde oldukları ve egemen kültürel ideolojiyi yeniden ürettikleri için çoğulculuktan uzaklaşmaktadır. Öte yandan heterodoks iktisat, iktisadi süreçlerin işleyişine ilişkin ortak anlayışı benimsemek bakımından da onlardan ayrılmaktadır. Heterodoks iktisadın çoğulculuk anlayışı, gerçeğin konumunun insanın kendisi olduğu görüşüdür (Mearman v.d., 2019: 289). Dolayısıyla, iki ana paradigma (ortodoks ve "gerçek" heterodoks) arasında hakikate ilişkin radikal farklılıklar olsa da, heterodoks paradigmanın kendi içerisinde bir teorik, hatta etik çoğulculuğu sürdürmesi, yaklaşımın bütünlüğünün sağlanması ve araştırma sorunlarının tanımlanması bakımından avantaj sağlayacaktır.

Daha analitik bir düzlemde, heterodoks iktisadın üç ana kurucu unsura dayandığını söylemek mümkündür: birincisi, genellikle, gerçekçilik (ister eleştirel realizm isterse de varsayım ve modellerin gerçekçiliği olsun), tarihsel zaman, dinamik analiz ve dengesizlik - karmaşıklık düşüncesini öne çıkaran yöntembilgisel temel; ikincisi, iktisadi değişkenleri etkileyen sosyal ve kurumsal etkenler ile güç-sınıf ilişkileri, üçüncüsü de, kapitalist ekonominin işleyişine ve sermaye birikim süreçlerine ilişkin teorik yaklaşımlar ile iktisat politikalarına yönelik olana "teknik" boyut. Mearman v.d. (2023: 1133), bu bakımdan, Heterodoks iktisatçıların yapılan görüşmelere dayanarak, heterodoks iktisadın üç "meta-teorik" ilkeye dayandığını düşünüyor: "Gerçekçiliğe" verilen önem; Güç kavramına verilen önem ve çoğulculuğun savunulması. Bu unsurlar ona göre birbiriyle ilişkili; Gerçekçilik, hem Güç hem de çoğulculuğun temelini oluşturuyor, asimetric güç ilişkileri ve çoğulculuk da iktisadı daha gerçekçi bir yönetime sokuyor. Bu da aslında heterodoks iktisada en azından uyumlu bir temel sağlıyor.

Yine de bu üç boyutun birbiriyle tam olarak uyumlu olduğu ya da uyumlulaştırıldığını söylemek zordur. Yöntembilgisel açıdan, eleştirel realizm düşüncesinin çekici taraflarından birisi, aslında güç ilişkileri ile gerçekçilik istemlerini, etik bir bakış açısını da dikkate alarak bağdaştırabilmesidir (Bhaskar, 1993). Yine de Lawson dışında bunun farkında olan PK iktisatçının olduğunu söylemek pek kolay değil. Bu iktisatçılar daha çok bilimsel gerçekçilik üzerinde dururken güç ilişkileri ve etik unsurları büyük ölçüde gözardı eder görünmektedir. Bunun dışındaki yöntembilgisi girişimlerinin bir ölçüde eksik ya da eklektik olduğunu da söylemek yerinde olacaktır. Güç ya da sınıf ilişkileri, kapitalizmin işleyişinin anlaşılması bakımından daha çok Marksistler için önemliyken PK iktisatçılar bu ilişkileri genellikle iktisat politikaları bağlamında, yalnızca bölüşüm sorunları olarak ele alırlar; bu analizlerin de Marx'ın analizine karşıt olarak, değer-fiyat ve birikim sorunlarıyla ilişkisi genellikle zayıf kalmaktadır. Bunun dışında özellikle PK iktisatçıları, kurumsal değişim ve Marx'ın vurguladığı, iktisat teorilerinin tarihselliği üzerinde de çok durmamaktadır. Yine de özellikle, tarihsel zaman ve dinamik yaklaşım ve

dengesizlik sorunları, aslında heterodoks iktisadın ortak kabullerinden birisi gibi görünmektedir. Bunun yanında, analitik farklılıklar sözkonusu olsa da, neoklasik iktisadın statik niteliği de, genel bir eleştiri konusu olarak kendisini göstermektedir.

Teorik bakımdan, Heterodoks iktisat içerisinde, birbirinden ayrı, bir ölçüde bağımsız olan üç alanı ayırdetmek mümkün görünüyor. Değer-fiyat analizi, yatırım ve sermaye birikim süreçleri ve parasal kesim. Bu bakımdan Marx ve Keynes’in dışındaki üç önemli figürün varlığından da söz etmek mümkündür. Sraffa (fiyat analizi), Kalecki ve Robinson (yatırım ve birikim analizi) ve Minsky (para ve finans analizi). Aslında PK iktisadın temel iddialarından birisi olan, bankaların yalnızca araçlar olmayıp krediler yoluyla para yaratma kapasitesine sahip olduğu görüşünü vurgulayan içsel para anlayışının, açık bir anlaşma noktası olduğu söylenebilir (Armstrong, 2020: 452). Yine de piyasa fiyatları - üretim fiyatları ayrımı, Klasik-Marksist “serbest” rekabete karşın “tam” hatta “eksik rekabet” anlayışlarının farklılığı, kapitalizmin işleyişi ve geleceğine ilişkin, özellikle Marksist iktisatçıların diğerleri arasındaki anlayış farklılıkları gibi uyumsuzluklar, Heterodoks iktisadi analizin eklektik niteliğinin göstergeleri arasındadır.

Yine de sosyal boyut ile (sınıf ilişkileri, eyleme sorunu vs.) teknik analiz boyutunun birbiriyle bütünleştirilememesi, bence en önemli sorundur. Marx’ın yaklaşımında olduğu gibi, değer-fiyat, sınıf ilişkileri ile sermaye birikimi ve krizler arasında kurulan ilişkiler (toplumsal alan ile iktisadi alan arasındaki etkileşimler), örneğin PK iktisat içerisinde tatmin edici bir biçimde kurulmamaktadır. Bu bakımdan, Marksist iktisatçı ve düşünce tarihçisi E. K. Hunt’a (1978/2005) kulak vermekte yarar var. Hunt’a göre, genel bir Sosyal İktisadın (aslında Marksist iktisadın da) ayırdedici özellikleri şunlar olmalı:

- (i) Sosyal iktisat, herhangi bir gerçek, somut, ampirik davranışın insan doğasının içsel ve karmaşık nitelikteki özelliklerinin –sosyal varlık olma, genel ihtiyaçlar, potansiyel ve doğrulanabilirlik gibi- kesişme noktasında yer aldığını anlamalıdır.
- (ii) Sosyal İktisat, normatif karakterde olmalıdır. İnsan ihtiyaçları ile potansiyellerinin yerine getirilmesi temel öneme sahiptir.
- (iii) Sosyal iktisatçılar şu dört soruna eğilmelidir: (a) ele alınan sosyal ilişki ve kurumların tarihsel kökenleri, (b) bu sosyal ilişkilerin ve kurumların insan ihtiyaçlarını ve olanaklarını gerçekleştirmekteki yeterliliği, (c) bu sosyal ilişki ve kurumların gelecekteki olası gelişimleri ile bu gelişmelerin ahlaki, duygusal ve entelektüel bakımdan tatmin edici olup olmadıkları, (iv) bu ilişki ve kurumların, insan ihtiyaçlarının karşılanması ve potansiyellerinin gerçekleşmesi bakımından, değişme, uyarlanma ya da yok edilmesi bakımından somut olasılık ve olanakların ortaya konması.

Kısaca, etik, sosyal ve iktisadi ilişkiler ve etkileşimler, Heterodoks iktisadın başlıca konusu olmak gerekir. Bu yüzden, sosyal özellikler ile iktisadi alanın işleyişi arasındaki etkileşimleri dikkate alan bütüncül bir “sosyal iktisat” ya da “politik iktisat” anlayışı, bütün heterodoks yaklaşımlar için yararlıdır. Farklı grupların her iki analizin de ileriye götürülmesi bakımından yaptığı/yapacağı katkılar ve gruplar arasındaki işbirliği örneğin Marksist, kurumsal ve PK iktisat biçimleri için de avantajlı olacaktır. Örneğin Marksist iktisat geleneksel olarak yalnızca sınıf ilişkilerini dikkate alırken, Feminist iktisadın özellikle toplumsal cinsiyet ilişkilerinin önemini vurgulaması, bir yandan kendisini liberal Feminizm biçimlerinden ayrı tutan bir Marksist Feminizmin gelişmesini sağlarken, Marksist düşüncenin kendisini de zenginleştirmiştir. Bu türden katkı ve işbirliği olanaklarının gelişiminin, bir bütün olarak da Heterodoks iktisadın yararına olacağı açıktır. Heterodoks iktisatçıların oluşturduğu bir “eudaimonik topluluk”; yalnızca iktisadi analiz bakımından gerçek bir alternatif olarak değil, aynı zamanda da etik, hatta politik olarak da (hem akademinin içerisinde hem de toplumun geneli bakımından) alternatifler üretebilme ajandasına ve gücüne sahip bir topluluk olabildiği sürece, Heterodoks iktisat gerçekten de yeni bir yaklaşım olarak kendisini kabul ettirebilir.

Heterodoks iktisadın geleceğine ilişkin olarak da, heterodoks iktisatçıların görüşmeler yapan Armstrong (2020:453), üç ana grubun ayırdedilebileceğini düşünmektedir: ilk grup, heterodoksluğun geleceğinin, birbirinden

ayrı duran, entelektüel olarak yalıtılmış ayrı okulların birleşimi olarak devam edeceğini düşünenler, ikincisi, heterodoks iktisatçıların tek bir topluluk olarak görülmesi, bu yüzden de ayrı okullar varlığını sürdürse de, aralarındaki etkileşim ve işbirliğinin devam edeceği, üçüncüsü de, daha da “ileriye” giderek, farklı okulların ortak bir metodoloji ve daha özel olarak ortak bir ontolojik (eleştirel realizm?) bakış açısına sahip oldukları bir genel heterodoks paradigmanın ortaya çıkacağını düşünenler. Bu üç grup, aslında üç ayrı alternatifin de varlığını gösteriyor; yine de Heterodoks iktisadın geleceği, en azından bana göre, yukarıdaki üç analitik blogun (yöntembilgisel, toplumsal ve iktisadi) ortak bir temel etrafında birleştirilerek, kendisini negatif eleştiri biçimleriyle sınırlamadan, ileriye doğru gerçek bir alternatifini ortaya çıkarmasında yatıyor.

4. SONUÇ

Heterodoks iktisat her ne kadar neoklasik anaakım iktisadın eleştirilmesi bakımından birleşik bir cephe oluşturuyor görünse de kendini tanımlayabilmek için ne olduğunun ötesinde ne olmadığını da açıkça ortaya koymalıdır (Mearman v.d., 2023: 1133). Heterodoks iktisat anaakıma eleştirel baksa da onunla örtüştüğü noktalar da var. Bunun yanında, kapitalizmi eleştiriyor olsa da bu yaklaşımın temel özelliği değil. Yaklaşım, aslında sosyolojik bir biçimde tanımlanıyor; sadece stratejik bakımdan çoğulcu olduğunu söylemek mümkün olmasa da bir “sentez” de değil. Heterodoks iktisat aynı zamanda da pozitif bir proje: anaakım iktisadın terimleriyle tanımlanabilir olsa da özellikle iktisat politikaları ve etkileri konusunda onun ötesine geçiyor. Dolayısıyla, tek bir ölçütün kullanılması, Heterodoks iktisadın tanımlanması bakımından yetersiz kalacaktır. (Mearman v.d., 2023: 1133). Bunun da aslında bir eksiklik değil, avantaj olabileceği, yukarıdaki tartışmada ulaştığımız bir sonuç.

GÖNDERMELER

Armstrong, Phil (2020), *Can Heterodox Economics Make a Difference? Conversations with Key Thinkers*, Cheltenham: Edward Elgar.

Attar, M. A. (2023), “Neoklasik İktisat” *İktisat Felsefesi*, Ömer Faruk Çolak (der.), Ankara: Efil Yayınları, s. 347-386.

Backhouse, R. E. and B. Cherrier (2014), “Becoming Applied: The Transformation of Economics after 1970.” The Center for the History of Political Economy Working Paper Series No. 2014–15; November, <https://ssrn.com/abstract.2526274> or doi:10.2139/ssrn.2526274.

Backhouse, R. E. (2000), “Progress in Heterodox Economics,” *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 22, Number 2,

Backhouse, R. E. and B. Cherrier (2017), “The Age of the Applied Economist: The Transformation of Economics Since the 1970s,” *History of Political Economy*, Vol. 49 (Supplement): 1–33. <https://doi.org/10.1215/00182702-4166239>

Bhaskar, R. (1993), *Dialectics: The Pulse of Freedom*, Routledge.

Callinicos, A. (2006), *Postmodernizme Hayır*, Şebnem Pala, (çev.), Ankara: Ayraç Yayınları.

Clower, R. (1965), “The Keynesian Counterrevolution: A Theoretical Appraisal”, *The Theory of Interest Rates*, F.H. Hahn ve P.R. Brechling (eds.), Macmillan, 1965 içinde, s. 103-125;

Clower, R. (1988), “Keynes and the Classics Revisited,” *Keynes and the Public Policy After Fifty Years*, vol. I: *Economics and Policy*, O.F. Hamouda and J.N. Smithin (eds.), New York University Press 1988 içinde, s. 81-91.

Clower, R. ve A. Leijonhufvud (1975), “The Coordination of Economic Activities: A Keynesian Perspective,” *American Economic Review*, May, 65(2), 1975, s. 182-188;

Coddington, A. (1976), “Keynesian Economics: The Search for First Principles”, *Journal of Economic Literature*, December (14), 1976, s. 1258-1273.,

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS" İKTİSAT", *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)
- Colander, David (2000), "The Death of Neoclassical Economics," *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 22, Number 2, pp. 127-43.
- Colander, David, Richard P. F. Holt and J. Barkley Rosser (2004) "The Changing Face of Mainstream Economics," *Review of Political Economy*, Volume 16, Number 4, 485–499, October.
- D'Ippoliti and A. Roncaglia (2016), "Heterodox economics and the history of economic thought," Jo, Tae-Hee and Zdravka Todorova *Advancing the Frontiers of Heterodox Economics Essays in honor of Frederic S. Lee*, Edited by, New York: Routledge, p. 21-38
- Davidson, P. and G. L. S. Shackle (1978), "A Statement of Purpose," *Journal of Post Keynesian Economics*, Autumn, Vol. 1, no. 1, pp. 3-7.
- Davis, J. B. (2008), "The turn in recent economics and return of orthodoxy," *Cambridge Journal of Economics*, vol. 32, pp. 349–366.
- Davis, J. B. (2019), "Specialization, fragmentation, and pluralism in economics," *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 26, no. 2, pp. 271-293.
- Dow, S. (2003), "Babylonian Mode of Thought," in J. King, *Elgar Companion to Post Keynesian Economics*, Edward Elgar, pp. 11-15.
- Eichner, A. S. ve J. Kregel (1975), "An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm in Economics," *Journal of Economic Literature*, vol. 14, no. 4, December, pp. 1293-1314.
- Ferguson, C.E. (1969), *The Neoclassical Theory of Production and Distribution* (Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, London: Polity.
- Hahn, F. (1984), *Equilibrium And Macroeconomics*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hamouda, O. and G. Harcourt (1988), "Post Keynesianism: From Criticism to Coherence?" *Bulletin of Economic Research*, cilt. 40, no. 1, s. 1-33.
- Harcourt, G. C. (1972), *Some Cambridge, Controversies in The Theory of Capital*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Harcourt, G. C. ve P. Kerr (2003), *The Social Science Imperialists*, London: Routledge.
- Harcourt, G. C. (1979), "The Social Science Imperialists," *Australian Journal of Political Science*, Volume 14, Issue 2 November, s. 243 – 251.
- Harvey, D. (2000), *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell, 2000
- Hausman, D. (Ed.) (1984), *The Philosophy of Economics: An Anthology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodgson, G. M. (2017), "The Pathology of Heterodox Economics and the Limits to Pluralism," Draft of 12 July 2017, https://www.academia.edu/67185052/The_Pathology_of_Heterodox_Economics_and_the_Limits_to_Pluralism.
- Hodgson, G.M. (2019): *Is There a Future for Heterodox Economics? Institutions, Ideology and a Scientific Community*, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Hoover, K. D. (2008), "Causality in Economics and Econometrics," The New Palgrave Dictionary of Economics Online, http://Public.Econ.Duke.Edu/~Kdh9/Source%20Materials/Research/Palgrave_Causality_Final.Pdf
- Hunt, E. K. (1978/2005), "The normative foundations of social theory: An essay on the criteria defining social economics," *Review of Social Economy*, Vol. 36, No. 3, Continuing Perspectives on the Nature of Social Economics (Aralık 1978), s. 285-309, *tpkibasım: Review of Social Economy*, vol. 63, no. 3, pp. 423 – 445.

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS"
İKTİSAT", *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)
- Infante, G., G. Lecouteux and R. Sugden (2016), "Preference purification and the inner rational agent: a critique of the conventional wisdom of behavioural welfare economics," *Journal of Economic Methodology*, vol. 23, no. 1, pp.1-25.
- Jameson, F. (1991), *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, Abdulkadir Gölcü, Nuri Plümer (Çev.), Ankara: Nirengi Kitap, 2011.
- Jo, T. H. and Z. Todorova (ed.) (2016), *Advancing the Frontiers of Heterodox Economics: Essays in Honor of Frederic S. Lee*, New York: Routledge.
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harbinger, 1965.
- Lavoie, M. (2006), *Introduction to Post-Keynesian Economics*, New York: Palgrave Macmillan.
- Lavoie, M. (2020), "Heterodox economics as seen by Geoffrey Hodgson: an assessment," *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention*, Vol. 17 No. 1., pp. 9–18.
- Lawson, T. (1994), "The nature of Post Keynesianism and its links to other traditions: a realist perspective," *Journal of Post Keynesian Economics*, Summer, Vol. 16, No. 4, pp. 503-38.
- Lawson, T. (2006), "The nature of heterodox economics," *Cambridge Journal of Economics*, vol. 30, pp. 483–505.
- Lawson, T. (2013), "What is this 'school' called neoclassical economics?" *Cambridge Journal of Economics*, vol. 37, pp. 947–983.
- Lawson, T. (2023), "The human person, the human social individual and community interactions," *Cambridge Journal of Economics*, sayı 47, s. 475–505.
- Lee, F. (2009), *A History of Heterodox Economics: Challenging the mainstream in the twentieth century*, New York: Routledge.
- Lee, F. (2013), "Heterodox economics and its critics," F. Lee and M. Lavoie (ed.), *In Defence of Post-Keynesian and Heterodox Economics*, New York: Routledge içinde, s. 104-32.
- Lee, F. and M. Lavoie (ed.) (2013), *In Defence of Post-Keynesian and Heterodox Economics*, New York: Routledge.
- Leijonhufvud, A. (1968), *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, New York: Oxford University Press.
- Lucas, Robert E. Jr. (1976), "Econometric Policy Evaluation: A Critique", K. Brunner Ve A. Meltzer, *The Phillips Curve and Labor Markets*, Carnegie-Rochester Conference Series On Public Policy, 1, New York: American Elsevier, s. 19–46.
- McCloskey, D.N. (1983), "The Rhetoric of Economics," *Journal of Economic Literature*, Vol. 21, No. 2, June, s. 481- 517.
- McCloskey, D.N. (1985), *The Rhetoric of Economics*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Mearman, A., S. Berger and D. Guizzo (2019), *What is Heterodox Economics?* Routledge.
- Mearman, A., S. Berger and D. Guizzo (2023), "What is Heterodox Economics? Insights from Interviews with Leading Thinkers," *Journal of Economic Issues*, 57:4, 1119 - 41.
- O'Hara, P. A. (2008), "Can the principles of heterodox political economy explain its own re-emergence and development?" *On the Horizon*, vol. 16 no. 4, pp. 260-278.19
- Özel, H. (2001), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?" *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2001, s.19-38.

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS"
İKTİSAT", Review of Economic Thought and History, 1 (1)
- Özel, H. (2007a), "Eleştirel Realizm," Felsefe Ansiklopedisi, Cilt 5, Ahmet Cevizci (ed.), Ankara: Ebabil Yayınları, s. 328-35.
- Özel, H. (2007b), "The Clash of the Titans: Alternative Visions Underlying the *General Theory*", *Ekonomický Časopis*, vol. 55 no. 5, 2007, pp. 459-475.
- Özel, H. (2009), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir? II", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 1, 2009, s. 45-72.
- Özel, H. (2013), *Piyasa Ütopyası*, 2. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Özel, H. (2016), "Toplumu Piyasaya Yerleştirmek ve Sosyal Bilimin Dönüşümü," *Liberalizmi Yeniden Düşünmek*, B. Gürbüz, H. Özel, M. Sarfati (ed.), Ankara: Efil Yayınevi, içinde, s. 17-48.
- Özel, H. (2019a), "[The Road to Serfdom against The Great Transformation: A Comparison with Reference to Unintended Consequences](#)," *Yıldız Social Science Review*, vol. 5, no. 2, pp. 135-54.
- Özel, H. (2019b), "Market System as a 'Stark Utopia'," *Efil Journal*, vol. 2, no. 7, 2019, pp. 86-109.
- Özel, H. (2021), "İktisatta Gelişme: Artık Hepimiz Heterodoksuz?" 14 Ekim 2021'de yapılan Yıldız Teknik Üniversitesi, "İktisat Biliminde İlerleme Var mı?" toplantısı canlı yayın kaydı: <https://www.youtube.com/watch?v=NB-jcb4E6gw>.
- Özel, H. (2023a), "Kara Murat Benim! Anaakım İktisatta Heterodoksi", *İktisat ve Toplum*, sayı 153, Temmuz 2023, s. 7-14.
- Özel, H. (2023b) "“Hangi Çoğulculuk?” Anaakım İktisatta Çoğulculuk", *İktisatta Çok Seslilik ve Çoğulcu Yaklaşımlar*, Çınla Akdere ve Burak Gürbüz (ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 87-112.
- Ramazzotti, P. (2022), "Heterodoxy, the Mainstream and Policy," *Journal of Economic Issues*, 56:1, 59-78,
- Rochon, Louis-Philippe (2023), "The future of post-Keynesian economics: post-Keynesian economics at 50," *The Journal of Philosophical Economics: Reflections on Economic and Social Issues*, Volume XVI Annual issue, s. 254-279.
- Slade-Caffarel, Y. (2018), "The Nature Of Heterodox Economics Revisited," *Cambridge Journal Of Economics*, Sayı 43, S. 527–540.
- Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to A Critique of Economic Theory*, Cambridge University Press.
- Veblen, T. (1898), "Why is Economics Not an Evolutionary Science," *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 12.
- Veblen, T. (1900), "The Preconceptions of Economic Science," *The Quarterly Journal of Economics*, Feb., Vol. 14, No. 2, pp. 240-269.
- Walters, B. and D. Young, (1997), "On the Coherence of Post Keynesian Economics," *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. 44, No. 3, pp. 329-49.

VERGİLEMENİN KURAMSAL VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Mustafa Durmuş¹

ÖZET

Vergilerin ve vergileme kuramlarının tarihi, devletlerin tarihi kadar eskidir. M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren tarımsal ekonomik artığın ve sonrasında sosyal sınıfların ortaya çıkışlarıyla birlikte devlet benzeri yapılar da ortaya çıkmış ve zamanla bu yapılar bugünün kalıcı devlet örgütlenmelerine dönüşmüştür. Devletlerin işlevlerini yerine getirebilmesi için ise öncelikle kalıcı finansman temini gerekli olmuş ve böylece tarihte vergilerin ilk işlevi olan gelir yaratma işlevi ortaya çıkmıştır. Ekonomilerin giderek büyümesi ve beraberinde doğan ekonomik ve sosyal sorunlar; özellikle de kapitalizmin ortaya çıkışından itibaren, vergilemenin gelir yaratma dışı işlevlerinin de doğmasını sağlamıştır. Devletlerin ekonomik, sosyal ve politik amaçlarla ekonomiye müdahale ihtiyaçları arttıkça bu işlevler de genişlemiştir. Bir ana akım ideoloji olarak ana akım vergileme kuramları meseleye hem bu iki işlev hem de devletin içine düştüğü mali kriz perspektifinden yaklaşırken, Marksist yaklaşımlar vergilemeyi sınıf mücadelesi, emek sömürsü ve sermaye birikim aracı olarak değerlendirmiş ve bu bağlamda sömürgecilik döneminde dolaysız vergileri bir sömürgeleştirme aracı olarak ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu maliyesi, Vergileme, Vergileme Sosyolojisi, Marksizm

Jel Kodları: H20, H21, B52, B51

1. GİRİŞ

18. yüzyılın ünlü mucit, diplomat ve politikacılarından Benjamin Franklin dünyada iki şeyin değiştirilemez gerçek olduğunu söylemiştir: Ölüm ve vergiler. Ancak antropolojik araştırmalar, ölüm olgusunun yaşamın ortaya çıkışına yani yaklaşık 3,5 milyar yıl öncesine kadar uzandığını; insansıların ise 7 milyon yıldır var olduğunu gösteriyor. Buna karşılık yazılı tarih, vergileri sadece 2.500 yıl öncesine kadar götürebiliyor (Murhpy, 2015, s.13-14). Yani bir olgu olarak vergileme insan yaşamının çok küçük bir kısmında mevcuttur.

Kapitalizmin en vahşi versiyonlarından olan ve 1980'lerden beri içinden geçmekte olduğumuz neo-liberal dönemdeki vergi sistemleri ise açık bir biçimde yoksul emekçi sınıfların ve ezilen kimliklerin düşmanına, buna karşılık zengin kapitalist sınıfların ve egemen kimliklerin koruyucusuna dönüşmüş durumdadır.

Bu çalışmada vergilendirme, tarihsel olarak var oldukları dönemin maddi koşullarına ve bu koşullardaki egemen iktisat ve siyaset teorileri ve yaklaşımlarıyla bağlantılı bir şekilde ele alınmaktadır. Vergileme teorilerinin Antik Çağ'dan günümüz neo-liberal kapitalizmine kadar geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, vergilemenin yalnızca kamu gelirleri yaratmaya yönelik teknik bir mali araç olmadığını; aynı zamanda egemen ekonomik sistemler, siyasal rejimler ve güç ilişkileri tarafından şekillendirilen sınıfsal, siyasal ve ideolojik bir mekanizma olduğunu ortaya koymaktır. Bu çerçevede çalışma, ana akım vergileme teorilerini vergi sosyolojisi ve Marksist yaklaşımlarla birlikte eleştirel biçimde değerlendirmektedir.

¹ Sorumlu Yazar, Prof. Dr. Tez Koop-İş Sendikası, Ankara, mdurmus56@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9628-3433

Çalışmanın bir diğer amacı ise Marx ve Engels’in vergilemeye ilişkin büyük ölçüde ihmal edilmiş görüşlerini yeniden değerlendirmektir. Marksist literatürde vergiler çoğu zaman yalnızca devletin el koyduğu artı değer olarak yorumlanmaktadır. Ancak bu çalışma, vergilemenin kapitalist toplumsal ilişkiler içinde çok daha merkezi bir yere sahip olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle vergileme; sınıf mücadelesi, emek sömürüsü, sömürgeci birikim ve kapitalist tahakkümün yeniden üretiminin araçlarından biri olarak ele alınmaktadır.

Bu çerçevede birinci bölümde; “vergilemenin iktisadi etkileri bağlamında ana akım vergileme yaklaşımları” incelenmektedir. Bu etkiler asıl olarak vergilemenin “gelir yaratma” ve “gelir yaratma ötesi” işlevleri bağlamında analiz edilmektedir. Bu bölümün ilk kısmında Antik Yunan’dan başlayarak hayata geçirilen bazı temel vergiler ve bu vergilere ilişkin ana akım maliye disiplini yer alan kuramlara ve yaklaşımlara yer verilmektedir. İkinci kısmında ise “gelir yaratma ötesi” işlevler örneklendirilmekte ve bunu açıklayan ana akımın çeşitli kanatlarından kuramlara yer verilmektedir. İkinci bölümde vergi sosyolojisi bağlamında vergileme ideolojileri yer almaktadır. Bu bölümün ilk kısmında vergilemeyi kapitalist devletin mali krizi ile ilişkilendiren yaklaşımlar, ikinci kısmında ise vergilemede sosyalist yaklaşımlar ve Marksist kuram değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak çalışma, vergilemenin teknik ve tarafsız bir mali araç olarak görülemeyeceğini; aksine sınıf ilişkileri, devlet gücü ve kapitalist birikim süreçleriyle doğrudan bağlantılı tarihsel ve siyasal bir kurum olduğunu ileri sürmektedir. Bu yönüyle çalışma, ana akım kamu maliyesi yaklaşımlarına eleştirel ve disiplinlerarası bir alternatif sunmaktadır.

2. VERGİLEMENİN İKTİSADİ ETKİLERİ BAĞLAMINDA ANA AKIM VERGİLEME KURAMLARI

Vergilemenin iktisadi etkileri denildiğinde; genelde dar anlamda, mikro iktisadi etkiler kast edilmekte ve bu etkiler neo-klasik mikro iktisat teorisi kapsamında ele alınmaktadır. Geniş anlamda vergilemenin etkileri denildiğinde ise vergilerin toplumsal sınıflar ve kesimlerin ilişkileri üzerindeki etkileri ve bunların neden olduğu sonuçlar anlaşılmaktadır. Buna, makroekonomik dengedeki değişikliklerin meydana getirdiği olası sonuçlar da dâhildir. Kuşkusuz geniş anlamda vergilemenin etkileri ekonomi alanının dışına taşmakta ve politik etkilere de neden olmaktadır.

Nitekim Magna Carta (1215), kısmen de olsa, monarşinin vergilendirme yetkisini keyfi biçimde kullanmasına karşı soyluların bu yetkiyi sınırlandırma ve kendi denetimlerinde tutma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tarihte Jack Cade’in isyanından Fransız Devrimi’ne kadar pek çok politik huzursuzluğun kaynağını vergileme hususu oluşturmuştur. ABD’nin bağımsızlığı aynı nedenlere atfedilebilecek bir durumdur. İşin gerçeği tarih vergileme anlamında yazılabilseydi hükümet olma biçimleri ile vergileme biçimlerinin ne denli yakın bir ilişki içinde olduğu anlaşılabilirdi. Romalılar vergilemeyi kölelik işareti (nota captivitatis) olarak değerlendirmişlerdir. A. Smith ise bunun köleliğin değil özgürlüğün bir timsali olduğunu ileri sürmüştür. 18. yüzyılda Fransızların da bu fikri benimsedikleri Montesquieu’nun şu sözü ile daha iyi anlaşılabilir: “Özgürlük ne denli geniş olursa vergileme imkânı da o denli büyük olur/on peut lever les tributs plus forts en proportion de /a liberte; on est force de les moderer en mesure que la servitude augmente.” Robespierre ise vergilemede muafiyet olgusuna, özgür bir insanı aşağıladığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır (Seligman, 1923).

Diğer yandan, tarihsel olarak, vergilemeye başvurma ilk nedeni devleti yönetenlere mali kaynak sağlamak olmuştur. Nitekim, herhangi birine “devlet neden vergi alır” sorusu

sorulduğunda, yanıtı çok büyük bir olasılıkla “gelir sağlamak içindir” şeklinde olacaktır. Çünkü vergileme kamuca sunulan mal ve hizmetlerin ya da kamusal faaliyetlerin temel finansman aracı olarak bilincimize yerleşmiştir. Yani, devlet vermeden önce almalıdır. Ekonomideki kaynaklar sınırsız olmadığı için de kamusal harcamalardaki artışlar özel harcamaların kısıtlanması anlamına gelmektedir. Bir başka deyimle vergileme, kaynakları özel sektörden kamu sektörüne aktarmanın yollarından biridir.

Kaynak transferi için vergileme yegâne yol değildir (Brown, Jackson, 1990, s.298). Örneğin, devlet merkez bankası eliyle para arzını kontrol edebilen ve para basma yetkisine sahip olan tek otorite olduğundan, bu ihtiyacını gidermek için para basabilir. Ve/veya sunduğu hizmetleri harçlar yoluyla ücretlendirebilir ya da borçlanma yoluyla finanse edebilir. Para basma yolu yüzyıllar boyunca defalarca denenmiş bir yol olsa da enflasyona neden olduğu için günümüzde pek benimsenmemektedir.

Diğer bir yol, kamusal mal ve hizmetlerin fiyatlandırılmasıdır. Ancak tüketimde rakip olmama ve/veya tüketimden mahrum bırakılamama gibi niteliklere sahip bulunduklarından, bazı mal ve hizmetlerin fiyatlandırılması imkânsızdır ya da çok zordur (Samuelson, 1954, s.387-389; Samuelson, 1955, s.350-356).

Son olarak, iç ve dış borçlanma da bir kamu geliri yaratma biçimidir. Ancak her şeyden önce borçlanma gönüllüdür (istisnai zorunlu borçlanma hariç), anapara ve faiz ödemesi garantisi verilmesini gerektirir. Keza hem iç hem de dış borçlanmanın bir sınırı vardır.

Özetle, kabaca dörde ayrılabilir kamu finansmanı biçimleri içinde enflasyona neden olmaksızın kamu harcamalarını finanse edebilmenin en sağlıklı biçimi vergilemedir. Yani vergilemenin tarihsel olarak ilk ortaya çıkış nedeni (enflasyona neden olmaksızın) kamusal mal ve hizmetleri finanse etmek için gelir sağlamak ihtiyacıdır (fiskalite). Ancak bu vergilemenin geleneksel rolüdür. 1930’lardan günümüze kadar kapitalist toplumlarda vergileme, gelir sağlama amacı dışında da çok sayıda işleve sahip olmuştur.

2.1. Gelir Yaratma İşlevi

Bir kamu finansmanı aracı olarak vergilemeye ilişkin teorik tartışmalar çok eskilere dayanmaktadır. Örneğin, A. Smith, Ulusların Zenginliği adlı eserinin beşinci kısmını bütünüyle kamu gelirlerine ayırmıştır. Burada dört vergileme ilkesini anlatmaktadır. Ricardo’nun Ekonomi Politik ve Vergileme İlkeleri kitabının onuncu bölümü vergileme konusundan oluşmaktadır. Ricardo bu eserinde vergilemenin genel etkilerinden başlayıp, belli vergilerin rant, kâr ve ücretler üzerindeki ekonomik etkilerini ele almıştır. J. S. Mill, İngiliz klasikleri döneminin sona erdiği yıllarda (1848’de) yazdığı Ekonomi Politiğin İlkeleri adlı kitabının yedinci bölümünü kamu finansmanına ayırmış ve genel vergileme ilkelerini, dolaylı- dolaysız vergi tasnifini ve farklı vergilerin kıyaslamalı etkilerini ve kamu borçlanmasını detaylı bir biçimde tartışmıştır. Yani hem Ricardo hem de Mill kamu maliyesinin harcamalar yönünden ziyade gelirler boyutuyla ilgilenmişlerdir.

MÖ yaklaşık 800 – 146 döneminde Antik Yunan’da vergileme olgusuna baktığımız zaman, Trotman-Dickinson, kamusal faaliyetlerin doğrudan zenginlerce finanse edildiğini yazmıştır. Ona göre, kiliselerde komünyon yani ekmek ve şarap takdisi ayini/duası (liturgy) onurlu bir kamu görevi olarak kabul edilirdi ve bu duayı ettiren kişi hem duanın organizasyonundan hem de bunun gerektirdiği maliyetlerin karşılanmasından sorumluydu. Ödeme miktarı önceden belirlenmez, bu harcamayı yapacak kişinin durumuna göre değişirdi. Öyle ki ihtiyaçtan daha fazlasını ödemek, finanse etmek çok onurlu bir iş olarak topluma ilan edilirdi. Böylece dini festivalleri, spor karşılaşmalarını, tiyatro eğlencelerini finanse etmekle başlayan bu komünyonlar daha sonrasında gemi yapıcılığı, yol bakımı, orduya mısır tedariki ve

askerlere kalacak yer temini konularının finansmanını da üstlenmişlerdi. Roma İmparatorları, Helenistik dönem uygulamalarını sürdürerek komünyonların kapsamını genişletmişler; örneğin rekabete konu olan işlerin sahiplerinden de bağış yapmalarını istemişlerdir.

Devletin giderek büyümesi ve faaliyetlerinin artması düzenli ve giderek artan gelir ihtiyacını ortaya çıkardığından, bu ihtiyaç giderek artan biçimde zorunlu tahsilâtlarla karşılanmış, bu da vergi sistemlerini ortaya çıkarmıştır.

Antik Yunan şehir devletleri ve imparatorluğun başvurduğu ilk vergiler, liman vergileri olmuştur. O dönemin koşullarında dış ticaretin hacmi dikkate alındığında bu vergilerin önemi daha iyi anlaşılabilir. Diğer bir vergi ise M.Ö. 191’de kâhinlerden gelecek ilgili kehanet/görüş almak isteyenlerin ödedikleri ‘Teleno’ adı verilen bir vergi olmuştur (Trotman-Dickinson, 1996, s.113)².

Roma İmparatorluğu kurulduğunda vergilendirme sistemi, mülkiyet, askerlik hizmeti ve savaşın gereklilikleriyle yakından bağlantılıydı. Roma yurttaşları, askeri yükümlülükler ve siyasi haklar kişinin mülkiyet derecesine bağlı olduğundan, servetlerine göre sınıflandırılıyorlardı. İşte bu yüzden nüfus sayımı çok önemli bir konumdaydı. Bu, sadece bir nüfus sayımı değil, yurttaşları sınıflandırmanın, rütbelerini belirlemenin ve kamu görevlerini tahsis etmenin de bir yolu olarak görülmekteydi.

Erken dönemlerin en önemli vergilerinden biri, ‘Tributum’ adı verilen genellikle askeri ihtiyaçlarla bağlantılı olan ve yurttaşlardan alınan doğrudan bir vergi olmuştur. Bu vergi, daha sonraki eyalet vergilerinde olduğu gibi her zaman kalıcı bir yıllık vergi olmamıştır. Bunun yerine, devlet tarafından savaş için fona ihtiyaç olduğunda sık sık tahsil edilen ve Roma yeterli ganimeti elde ettiğinde geri ödenen bir vergi ya da ödünç alma yöntemi olmuştur. Bu eski sistem, yurttaş askerlerin devlet için savaştığı ve daha varlıklı yurttaşların daha ağır yükleri üstlenmesinin beklendiği bir toplumu yansıtmaktadır. Ayrıca alım-satım ve dağıtım-nakliye işlerinden küçük çapta bir dolaylı verginin alındığı da bilinmektedir. Burada önemli olan Roma’da alınan bu vergilerin zorunluluk temelinde tahsil edilmesiydi (UNVR Roman History, 2026).

Bunun dışında “Duties” adı altında asıl olarak gıda, et, mısır yağı, at ve at arabaları üzerinden alınan ve limanlarda tahsil edilen bir vergi türü de söz konusuydu. Bu dönemde vergisini ödemeyen mükelleflerin Hazineye çıplak ya da ölü olarak teslim edildikleri iddia edilmektedir. Kısacası, savaşı ve ayrıca kilise ile sarayın giderlerini finanse etmek ve büyük imparatorluğu yönetmek için düzenli gelire ihtiyaç duyulmaktaydı.

Uygulamaya bakıldığında, vergilerin kalıcı gelir yaratma işlevinin devletlerin tarihi kadar eski olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir görüşe göre İncil’de, üretilen ürünün onda birinin (Tithe) yeniden bölüşüm ve kilisenin faaliyetlerinin finansmanı amacıyla, tüketilmeden bir kenara ayrılması gerektiği yazılıdır (Stiglitz, 2000, s.452).

İncil’de esas olarak iki tür vergiden söz edilmektedir: Tanrı’ya sosyal düzeni desteklemesi karşılığında ödenen Tithe ve dünyevi siyasal iktidara kamusal düzeni desteklemesi için ödenen Poll Tax. Hristiyan inancına göre İncil, Sezar’ın hakkının (Poll Tax) Sezar’a verilmesi ve Tanrı’nın hakkının da (Tithe) Tanrı’ya verilmesi gerektiğini emretmektedir. Yani Tithe gönüllü bir vergi değil, Hristiyanların Tanrı’ya vermek zorunda oldukları ve

² Bu döneme ait vergilerle ilgili geniş bilgi için bkz: “A short history of taxation”, <https://newint.org/features/2008/10/01/tax-history>

yaratılışlarının karşılığı olan, toprak üzerinden değil, yaratılmış insan üzerinden alınan bir vergidir (<https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/Tax-Taxing>).

Roma'nın Avrupa'da gerilemeye başladığı dönemde din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak son derece zor olduğundan, zaman zaman dini kurumlar maddi dünyadaki politik güçlere karşı çıkmışlar, hatta onlardan daha güçlü hale gelmişlerdir. Kilise elde ettiği bu gücü güvence altına almak için de halkı vergilendirme yoluna başvurmuştur: Hristiyanlar inananların üretimlerinin onda biri olan Tithe'nin genelde kiliseye aynı ürün olarak verilmesini benimsemişlerdir. Toplanan Tithe öyle boyutlara ulaşmıştır ki normal kulübelerin boyutlarının çok üzerinde Tithe kulübeleri inşa edilmek zorunda kalmıştır.

Bir zamanlar Hristiyanlık uygarlığının sosyal dokusu bu vergi ile desteklenmiş ve özel Hristiyanlık eğitiminden, hastanelere, öksüzler yurduna kadar her türlü hizmet, Hz. İsa adına bu vergi ile finanse edilmiştir. Bu nedenle de Tithe'nin yasal olarak ödenmesini sağlamak için yüzyıllar boyunca devletler yasal düzenlemelere gitmişlerdir.

Bizans İmparatorluğu'nun en hızlı döneminde imparatorluk oldukça karmaşık bir vergileme sistemine sahipti. Vergiler, bireylerin sahip oldukları servet düzeyine göre belirlenmekteydi (Trotman-Dickinson, 1996, s.114). Reel servet (toprak) üzerinden alınan vergiler Orta Çağ Avrupa'sının önemli gelir kaynağı olmuştur. Fransa'da 'Hearth Tax', Almanya'da 'Vermögenssteuer' (emlak üzerinden alınan bu vergi 1997 yılına kadar uygulanmaya devam etmiştir), 18. yüzyılda İngiltere'de 'Window Tax' (Pencere Vergisi – servetin karinesi olarak binaların/konutların pencere sayısı dikkate alınmaktaydı) ve Hindistan'da hem Moğol hem de İngiliz sömürgeciler dönemindeki 'Land Tax' (toprak/arazi vergisi) servet vergilerinin en temel örneklerini oluşturmaktadır (Seligman, 1890).

Arazi vergisi ile ilgili en başarılı örneklerin başında; 1868-1912 yılları arasında Japonya'da uygulanan Meiji Restorasyonu dönemindeki arazi vergisi uygulaması gelmektedir. Feodalizmin tasfiye edildiği, ulusal birliğin ve güçlü bir Japon ulus devletinin kurulduğu 40 yıllık bir dönemi anlatan Meiji döneminde uygulanan arazi vergisi hem tarımda verimliliğin artmasında hem de devlet eliyle sanayileşmenin gerçekleştirilmesi için tarımdan sanayiye kaynak aktarılmasında temel rol oynamıştır. Bu dönem kamu gelirlerinin ortalama neredeyse üçte ikisini oluşturan arazi vergisi, Japon kalkınması ve özel sermaye birikimi aracılığıyla sanayileşmesinin temel finansman kaynağını oluşturmuştur (Bird, 1977).

Avrupa'da Orta Çağ'da bu tür vergiler alınırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda, çok sayıda geçici verginin yanı sıra, kalıcı vergiler; örfi vergiler (Tekâlif-i Örfiye) ve şer-i vergiler (Tekâlif-i Şeriye) adları altında iki biçimde alınıyordu.

Bunlardan sayıları 90'ı bulan örfi vergiler, Osmanlı Ordusunca ele geçirilen ülke ve bölgelerde eskiden de var olan ve yörenin örf ve adetlerine göre alınan vergilerdi. Şer-i vergiler ise İslam hukuku ve şeri kurallara göre, yani dini esaslara göre alınan vergilerdi. Bu vergiler, zekât gibi yıllanmış mallara sahip olanların, kendi ihtiyaçlarından fazla olan bir kısmını yıldan yıla ihtiyaç sahiplerine vermesinden ibaret olan ve 'Sevaim', 'Nukut', 'Aruz ve Aşır', 'Rikaz ve Hariç' olarak adlandırılan beş kısımdan oluşan bir vergi; 'Öşür' (Aşar) gibi Müslüman halkın mahsulünden alınan vergi (tam Öşür 1/10 oranında ve rai Öşür 1/20 oranında); 'Haraç' gibi ele geçirilen ülkelerdeki işlenen toprağın hukuki statüsüne göre, genellikle de gayrimüslim halka bırakılan topraklardan alınan devlet hissesi ve son olarak 'Cizye' gibi gayrimüslimlerin askerlik yapmama karşılığında ödedikleri bir tür baş vergisinden oluşuyordu (Varcan, 1993, s.30-34). (Bunların içinde en önemli vergi olan Aşar, Cumhuriyet ile birlikte 1925 yılında kaldırılmıştır).

Tarihçi Akdağ (1974) ise örfi ve şeri vergilere ek olarak Osmanlı’da savaşların masraflarını karşılamak üzere alınan vergilerden (Avarız ya da Tekalif-i Divaniye) ve halkın devlete ve devlet görevlilerine “Peşkeş” adı altında zorunlu olarak verdikleri hediye türü ödemelerden söz eder.

Tüm bu örneklerde, devlet servetin en önemli biçimini gözlemiş, değerlemiş ve vergilemiştir. Sonradan kurulan devletler, arazi kayıtlarını güncelledikçe gelirlerini koruyabilmişlerdir. Ancak günümüzde bu tür vergilerin katkısı ihmal edilebilecek kadar azdır. Nitekim 14. yüzyılda Tunus’ta yaşamış olan ünlü tarihçi İbn-i Haldun vergi konusundaki bu radikal kaymanın nasıl başladığını şöyle anlatır: “Kültürel girişimcilik arttıkça bireysel vergi tarhiyatı ve bireyler üzerinden alınan vergiler de arttı. Buna paralel olarak, vergi konuları genişlerken tarım işçileri ve çiftçiler başta olmak üzere, hiç kimse ya da faaliyet vergi dışı kalmayacak şekilde vergi tabanı genişletilmeye başlandı.”

W. Colbert adlı bir İngiliz Reformist ise 19. yüzyılda İngiltere’deki vergilemeyi şöyle anlatmıştır: “Atlı araba kullanma, köpek sahibi olma, hatta pencere sahibi olma, hizmetçi sahibi olmanın en önemli maliyetini vergiler oluşturmaktadır. Vergi ödemeksizin emlak sahibi olunamaz, işgaliye yapılamaz, ödünç alıp verme işlemi yapılamaz, para tahsil edilemez, ödeme yapılamaz, adalet hizmetlerinden yararlanılamaz. Son nefesimizi verdiğimizde dahi devlet geriye bıraktığımız varlıklar üzerinden vergi talebinde bulunmaktadır” (Trotman-Dickinson, 1996).

19. yüzyılın önemli maliyecilerinden Von Stein’e göre vergiler, kavramsal olarak diğer kamu gelirlerinden farklıdır. Öyle ki alınmaya başladıklarından bu yana diğer kamu gelirleri önemsizleşmiştir. Ona göre, vergiler bir ulusun ekonomik düzlemde yurttaşlık durumunu temsil eder. Sadece resmi olarak değil, temelde de vergiler diğer kamusal gelir kaynaklarından farklıdır.

Kapitalizmin tüm dünyaya yayılma sürecinde, Von Stein (1958: 28-36), vergilemenin diğer kamu gelirlerinden temel ayırt edici farkını şöyle açıklamıştır: “Sahip olduğum ve kazandığım her şey vergiye tabidir ve kendime bakma görevim, dışsal bir faktöre ödeme yapma görevimin gerisinde kalır; kendimde tutma hakkım, devletin ihtiyacına göre, benden alma hakkına bağlıdır. Bu güç dışarıdan vahşi bir şekilde bana uygulanmamakta, bana ait bir şeyden vazgeçmek ne denli keyifsiz olsa da ben içten içe bunu devletin bir hakkı olarak kabul etmekteyim. Kamusal mülkiyet ve ücret/harc durumunda devlet ve bireyler yan yana davranırken, vergileme söz konusu olduğunda bu iki aktör birbirinden bütünüyle farklı ilkelerle, birbirleriyle çarpışır. Böylece vergileme süreci, dünyada meta ve ticaretle ilgili olan her şeyden farklılık gösterir. Özgür insanın, vergileme nosyonu ile bireysel özgürlükler arasındaki çatışmadan nihai bir uyum yaratabilmesi için bu süreci anlamaya çalışması gerekir. Ne hukuk felsefesi ne de pür politik teori böyle bir iktisadi çelişkiyi çözebilir. Bu iş uzun zamandır kamu mülkiyetine bırakılmıştır.”

Kısaca, 20. yüzyıla kadar vergilemenin ana amacı gelir sağlamak olmuştur. Ancak istisnai durumlar da mevcuttur. Feodal dönemde alınan vergilerle bugün alınan vergiler arasında alınış nedenleri, şekilleri, harcanış biçimleri açılarından çok sayıda fark mevcut olsa da cebri olarak alınmaları açısından bir farklılık bulunmamaktadır.

2.2. Gelir Yaratma Ötesi İşlevler

Vergilemede radikal yaklaşımın ilk savunucularından birisi olan Adolf Wagner, kamu maliyesi tarihini “fiskal ve sosyo-politik dönemler” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fiskal dönem, hükümetlerin gelir yaratma ihtiyacını, sosyo-politik dönem ise sosyal nedenlerin başatlığını anlatmaktadır. İkinci dönemde devlet gelir yaratma fonksiyonu ile yetinmemekte;

daha adil bir servet bölüşümü için özel mülkiyet haklarına müdahale etmeye başlamaktadır. Bu anlamda mali politikalar yönetimlerin ihtiyaçlarını ele alırken, sosyo-politik siyaset sosyal sınıfların kendi aralarındaki ilişkileri irdelemekte ve bu ilişkilerin tatmin edici bir şekilde düzenlenmesine odaklanmaktadır. Sonuç olarak da ilki düz oranlı vergilemeyi, ikincisi ise artan oranlı vergilemeyi esas almaktadır.

Wagner, uygulamada vergi politikasının fiskal dönemde dahi tamamıyla mali nedenlere dayanmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, bütün devletler gelir politikalarını belirlerken sosyal mülahazaları da dikkate almaktadırlar. Bu olduğunda, sadece gelir yaratmak değil, vergilemenin genelliği ve eşitliği ilkelerinin de hayata geçirilmesi sağlanabilecektir. Örneğin gümrük vergileri sadece gelir sağlamak için değil, sosyal ve ulusal zenginliği doğrudan etkilemek için; lüks tüketim vergileri sadece gelir yaratmak için değil, tüketimi baskılamak için de uygulanmıştır (Tuncer, 1971).

Kuramsal tartışmaların ötesinde, uygulamaya bakıldığında, gelir yaratma dışında, vergilemenin başka amaçlar için de kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, gümrük vergileri ya da dış ticaret üzerinden alınan vergilerin sadece kamuya gelir yaratmak amacıyla değil, yerli sanayiye korumak amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Keza servetin vergilendirilmesi gelir ve servet bölüşümündeki adaletsizliği azaltmak amacıyla yapılabilmektedir. Sigara ve alkol tüketimini azaltmak amacıyla vergilerin cezalandırıcı olarak kullanılması, ihracatta vergi iadesi, yatırım indirimi gibi uygulamalarla ise yararlı olduğu düşünülen bazı faaliyetlerin özendirilmesi amacıyla “tersine vergilendirme-sübvansiyon” yapılması söz konusu olabilmektedir.

Keza vergileme istihdam, fiyat ya da ödemeler dengesini istikrara kavuşturmak amacıyla bir “makroekonomik istikrar politikası aracı” olarak kullanılabilir. Nitekim, kapitalizmin en ciddi buhranlarından birisi olan 1929 Büyük Bunalımının ardından geliştirilmiş olan ve “fonksiyonel maliye” olarak adlandırılan bir anlayış altında, vergileme ve bütçe açıkları toplam talep ile arz arasındaki dengesizliği gidermede bir toplam talep yönetimi aracı olarak 1970’li yılların ortalarına kadar kullanılmıştır (Rosen, 2005, s.469).

Vergilemede gelir sağlama dışındaki amaçları daha detaylı olarak ele almadan önce şunun vurgulanmasında yarar vardır: Bu amaçların neler olacağı ve bir vergi sisteminin bu amaçlara ne kadar hizmet edeceği konusu etkin bir vergilemenin ilkelerinin ne olması gerektiği konusuyla yakından ilgilidir. Bu ise pür iktisadi olmaktan daha ziyade siyasetle ilgilidir. Daha doğrusu vergilemenin gelir sağlama dışındaki diğer amaçlarını ekonomi politik bünyesinde ele almak gerekmektedir. Bu ise bu amaçlar üzerinde politik ve etik değer yargılarının çok etkili olduğunu, bu nedenlerle de bu amaçlar ya da ilkeler arasında kaçınılmaz çelişkiler olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Vergilemenin gelir yaratma dışındaki amaçları ya da işlevleri asıl olarak Musgrave’ler tarafından kapsamlı olarak ele alınmıştır. Musgrave’ler kamunun ekonomik faaliyetlerinin, dolayısıyla da bu yönde kullanılabileceği politikalardan biri olan maliye politikalarının üç ana işlevi (amacı) olduğunu ileri sürmüştür: İktisadi kaynakların etkin tahsisinde piyasa sisteminin başarısızlığının giderilmesi (allocative efficiency), gelir ve servet bölüşümünde adalet (distribution function) ve makro ekonomik istikrar sağlamak (stabilisation function). Ancak bu işlevler daha ziyade gelişmiş ülkelerdeki kamu fonksiyonlarını anlatmaktadır. Yazarların da altını çizdiği gibi az gelişmiş ülkelerde buna kalkınma ve büyümenin finansmanı işlevini ilave etmek gerekir. Maliye politikasının temel araçlarından biri olan vergilemenin de bu işlevlere dönük olarak kullanılması doğaldır (Musgrave, Musgrave, 1980, s.794-797). Ancak kalkınma ve büyümenin finansmanının gerçekleştirilebilmesi açısından vergileme çok önemlidir. Zira devletçi bir modelde büyümeye dönük kamusal yatırımlar

vergilerle finanse edilirken, özel sektör ve piyasa ağırlıklı bir modelde vergilemenin daha ziyade özel tasarruf ve yatırımları teşvik edici yönü ön plana çıkmaktadır (Howard, 2001, s.161-162).

Diğer taraftan, Marshall ve Edgeworth’un iktisat teorisine damgasını vurduğu 19. yüzyılın sonlarında, yani ekonomi politiğin gözden düştüğü dönemde, kamu maliyesi konularına duyulan ilgi azalmıştır. Buna bir reaksiyon olarak, Prof. Bastable gibi sırf kamu maliyesi ile uğraşan bilim insanları da yetişmiştir. 1892 yılında yazdığı “Kamu Maliyesi” adlı kitabı içerik itibarıyla o ana kadar ki en kapsamlı maliye kitabıdır.

1928 ve ardından da 1947 yıllarında sırasıyla birinci ve üçüncü baskı olarak “Kamu Maliyesi” kitabını yazan Pigou, ilk baskıda savaş maliyesini ön planda tutarken, üçüncü baskıda çeşitli mali araçların milli geliri nasıl etkilediği konusunu irdelemiştir. Bu kamu maliyesinin modern bir şekilde ve gelir sağlama amacı dışında ele alınışının ilk derli toplu, bilimsel örneğidir. Kuşkusuz ki Pigou’nun bu yaklaşımı üzerinde 1929 Büyük Buhranı ve J. M. Keynes’in 1936’da yazdığı Genel Teori’nin etkileri söz konusudur. Böylece mali operasyonların topyekûn ekonomik faaliyetler ve istihdam üzerindeki etkileri irdelenmeye başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise kamu maliyesi içinde kısa vadeli istikrar sağlama konusu belirleyici konu olmuştur. Her ne kadar uzun dönemli büyüme ve maliye politikaları arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmalar yapılmış olsa da 1960 ve 1970’lerde bu politikaların uygulanma zorluğu, ekonomik düşüncede karşı-devrimci monetarist gelişme ve kamu maliyesinde kamu harcamaları gibi diğer konuların ön plana çıkmasıyla, büyüme yönlü maliye politikaları etkisiz kalmıştır.

1980’li yıllar uluslararası kapitalizmin ve sermaye birikiminin çok önemli boyutlara ulaştığı ve bu bağlamda da dünyanın önemli bir dönüşüme uğratıldığı bir dönemin başlangıç yıllarıdır. Neo-liberal politikalar ya da dönüşümler olarak da adlandırılan bu dönemde küresel kapitalizmin egemen politikaları toplumsal, siyasal ve iktisadi hayatın her alanında baskın olmaya başlamıştır. Nitekim bu yıllarda dikkatler kamu sektörünün aşırı (!) büyüklüğüne ve piyasa başarısızlıklarına neden olan faktörlere çevrilmiştir.

Bu dönemde ayrıca kamunun merkezi ve yerel düzlemde analizi ve özel sektöre yapılan sübvansiyonlar ve etkin kaynak tahsisi gibi daha ziyade arz yönlü etkilerin irdelenmesine yönelik çalışmalar ön plana çıkmıştır. Sosyal devlet uygulamalarına giderek son verilmiş ve neo-liberal vergileme politikaları altında bir yandan sermayenin üzerindeki vergi yükü hafifletilip bu yük işçi sınıfının üzerine kaydırılırken, diğer yandan, vergileme sadece kapsamı daraltılan devletin neo-liberal dönüşümleri sağlamaya dönük faaliyetlerinin finansmanı ile sınırlı tutulmuştur. Bu bağlamda, vergilemenin gelirin yeniden dağıtılması, büyüme ve kalkınmanın finansmanı ya da ekonomik istikrarın sağlanması gibi 20. yüzyıla damgasını vuran işlevleri fiilen ortadan kaldırılmıştır.

Son olarak, Modern Para Teorisi (MMT) savunuculuğu ve vergilemeye farklı yaklaşımları ile çağdaş heterodoks iktisatçılar arasında sayılan Richard Murphy’den söz etmek gerekir. Yazara (2024) göre, vergilere ihtiyaç duyulmasının çok sayıda nedeni vardır. Bunlardan ilki ve en bariz olanı enflasyonu kontrol etmektir: Hükümetler harcama yapmak için her seferinde para yaratmaktadırlar. Bu parayı merkez bankasından borç almakta; politikalarını uygulamak için ekonomiye aktarmakta ve daha sonra bu parayı iptal ederek ekonomiden geri çekip kontrolü altına almak için vergi toplamaktadırlar. Böylece yaratılan fazla parayı kullanım dışı bırakmaktadırlar. Çağdaş kapitalist toplumlarda vergi alınmasının ana nedeni bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bunun dışında vergi alınmasının başka nedenleri de söz konusudur: Ulusal paranın değerini korumak, gelir ve servet vergisi eşitsizliğini azaltmak, zararlı faaliyetleri cezalandırmak (negatif dışsallık hali), devlet ile yurttaş arasında bir sözleşme aracı olmak gibi. Vergi almanın bu altı nedeninin hiçbirisi, devleti finanse etmek için değil, sosyal fayda sağlamak içindir. Bu yüzden de yazar, vergiyi oldukça iyi bir şey olarak (joy of tax) olarak tanımlamaktadır (Murphy, 2024).

3. VERGİ SOSYOLOJİSİ BAĞLAMINDA VERGİLEME KURAMLARI

Disiplinler üstü olduğu da ileri sürülen bir sosyal bilim dalı olarak ‘kamu maliyesi’, tarih, antropoloji, sosyoloji, siyaset ve iktisat gibi bilimlerle olan ilişkisine bakılmadan anlaşılamaz. Maliye tarihi araştırmaları ya da çalışmaları ise genelde feodal toplumdan modern Avrupa’ya geçiş ile sınırlı tutulan ve büyük bölümü sosyoloji kaynaklı olan çalışmalardır.

Diğer yandan, tarih boyunca mali rejimler farklı gelişmiştir. Örneğin Hudson’a (2000) göre, antik mali rejimlerin temel karakteristiği askeri el koymadır, tapınaklara, saray topraklarına olan bağımlılıktır, haraçlardır, gönüllü katkılardır, liturgilerdir, bütçe yetersizliğidir, kamu borçlanmasının mümkün olmayışıdır, kuvvetli bir vergi-rant rekabetidir, seçkinlerin vergi kaçırmasıdır.

Ancak tarihsel olarak tüm ülkeler aynı gelişim çizgisini izlememişlerdir. Öyle ki birçok antik devlette mali rejimler yukarıda sayılan özellikleri korurken, Çin ve Geç Roma İmparatorluğu daha düzenli vergi sistemlerine sahip olmuşlardır.

Vergi tarihi ve vergi sosyolojine ilişkin yaklaşımlar, mali rejimleri, politik, ekonomik ve kültürel faktörlerin içinden kavramsallaştırmakta ve buna göre de sonuçlar farklılaşmaktadır. Örneğin vergileme, Goldsheid’e göre sınıf mücadelesinin, Schumpeter’e göre gruplar arasındaki çatışmanın bir alanıdır. Yani mali rejimler, sınıf ve grup çatışmaları ile biçimlenmektedirler. Vergi toplama konusundaki çatışmalar sosyal çatışmaların en eski biçimleridir. Goldstone ise vergileme ile sosyal devrimler arasında doğrudan ilişki kurmaktadır (Goldstone, 2016).

3.1. Politik Rejim – Vergileme İlişkisi

Tarih boyunca bazı yazarlar, maliyeyi, politik rejimler ve onların içsel güçleri ile mali rejimler arasındaki ilişkinin incelenmesi ya da mali kurumların tarihlerinin araştırılması olarak da ele almışlardır.

İlk grup çalışma ile ilgili olarak örneğin, Montesquieu’ya göre, vergilemenin doğasını anayasanın biçimi belirlemektedir. Max Weber ise maliye politikalarının belirlenmesinde sosyal ve politik yapıların önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda örneğin, nadiren dolaysız vergilere başvuran cumhuriyetçi tarz eski Yunan devletleri ile antik dünyanın, kaynakları daha büyük çapta mobilize edebilen monarşik krallıkları ve imparatorlukları arasındaki politik rejim-vergileme ilişkisi farklılıkları önemlidir (Monson, Scheidel, 2010). Olson (1993) gibi araştırmacılar ise üretken kaynakların yeniden bölüşümü ile ilgili olarak devletleri; “göçebe haydut rejimleri”, “yerleşik haydut rejimleri” ve “demokratik rejimler” olarak ayırtırmaktadırlar. İlki geçici ve talancıdır. İkincisi, uzun dönemli gelir kaynağı olarak vergi tabanı oluşturmaktadır. Sonuncusu, yani demokratik rejimler ise yurttaşların ihtiyaçları ile devletin ihtiyaçları arasında bir denge kurmaktadır (Olson, 1993). Siyaset bilimi modelleri altında politik etkiler ile mali değişkenler arasındaki bağı irdeleyen teorilerden ‘Atalet Teorisi’ geçmişte uygulanmış olan kamu politikalarına odaklanmaktadır.

Buna göre mali reformlardan kaçınmakta karar alıcının amacı; performansı maksimize ederken, politik maliyetleri minimize etmektir (Bonney, 1995; Durmuş, 2014).

3.2. Vergilendirmeyi Devletin Mali Krizi ile İlişkilendiren Kuramlar

Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken, devletin mali gücünü geniş çaplı analiz eden (mali sosyolojinin de öncüsü olarak sayılan) ilk yazar Avusturyalı Rudolf Goldscheid’tir. Mali krizleri, sosyal koşullandırmayı ve ardından toplumu etkileyen mali belirlemeyi analiz ederek, açıklamaya çalışmıştır. Mali sosyolojiyi sosyal değişimi açıklayan anahtar bir kavram olarak ele almıştır. Yazar, 1917 yılında yayınladığı Staatssozialismus oder Staatskapitalismus (Devlet Sosyalizmi ya da Devlet Kapitalizmi) kitabında geliştirdiği finanzsoziologie (mali sosyoloji) yaklaşımı ile ‘vergi devleti’ kavramını ve devletin mülksüzleştirilmesi sürecini ele almıştır. Marx’tan etkilenen bir düşünür olarak Goldscheid’e göre, özellikle vergiler sınıf mücadelesinin en antik formudur. Keza dinsel devrimler ve hareketler hep vergi baskısı sonucunda ortaya çıkmıştır.

Yazara göre (1958); feodal devletin yerini alan kapitalist vergi devleti mali bir kriz içine girer. Zira devlet özel kreditorlerce sömürülmekte ve yoksullaştırılmaktadır ve (feodal devletin sahip olduğu gibi) artık kendine ait bir serveti mevcut değildir. Mali kriz ağır borç servisi ödemeleriyle, bunun da para sahiplerinin devleti ağır biçimde sömürmesiyle sonuçlanır. Bu durum bir sosyal mücadelenin ortaya çıkış biçimidir. Bunun sonucunda borç servisi ödemeleri, işçilerin daha da vergilendirilmesi biçiminde çok daha ağır bir sömürüle sonuçlanır (Goldscheid, 1958).

Bir başka anlatımla, vergi devleti, mülkiyetin kamusal alandan özel alana kaydığını ifade etmektedir: Feodalizm yerini artık kapitalizme bırakmıştır. Goldscheid’in devletin mülksüzleşmesi ile kastettiği tam olarak budur. Devletin temel kaynağı artık vergi ve borçlanmadır. Devlet özel sektöre bağımlı hale gelmiştir. Vergi devletini temelden çatlatan bu ilişkidir. Vergi ve borçlanma yetisi, özel sektör faaliyetlerinin bir türevidir. Hatta demokrasi dahi bu süreç içinde serpilmiştir. Zira oy hakkı başta yalnızca vergi mükelleflerine tanınmıştır. Büyük mükellefler oy hakkını ellerinde bulundurmanın verdiği güçle, devlet politikalarını etkileyebilmekte ve devlete borç vererek devletin finansal kaynağı haline gelmekte, üstelik faiz ödemeleri ile zenginleşmektedir. Bu nedenle Goldscheid, kapitalistleri “devlet içinde devlet” olarak tanımlamıştır (Wagner, 2011).

3.3. Schumpeter’in Yaklaşımı: “Vergi Devletin Çöküşü”

Schumpeter’e göre de mali sistem devletin sosyolojisini anlamanın anahtarıdır. Devlet, kamu ve özel sektör ayrıştığında vücut bulur. Bu bağlamda, her ikisinin bir arada olduğu feodal sistemde ve ileri sosyalist toplum demek olan komünizmde devlete ihtiyaç yoktur. Feodalizmin çöküşü ile kamu ve özel sektör ayrışması oluşmuştur. Bir zamanlar feodal egemenlere (devlete) ait olan mülkiyet özel sektöre geçmiş ve piyasaların gelişimiyle vergileme temel gelir kaynağı olmuştur. Böylece vergi devleti ile kapitalizmin yükselişi aynı sürecin birbirinden ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Gelir vergisi uygulaması, para kullanımının yaygınlaşmasını ve gelirin toplumsal tabakalaşmadaki belirleyici rolünün giderek önem kazanmasını yansıtan bir gösterge niteliği taşımaktadır.

Goldscheid’ten farklı olarak Schumpeter’in (1954) çözümlemesi şöyledir: Özel sektör sadece özel kazançlarla ilgilenir, oysa vergileme ekonomik müşevviklere zarar verir. Devletin gelire ihtiyacı aşırı bir şekilde arttığında bu sürdürülemez bir hale gelir ve vergi devleti çöker.

Ancak bu durum acil ve önüne geçilemez bir durum değildir. Diğer yandan, yeni vergi devletinin yerini alacak yeni bir sosyal örgütlenme zamanı tarihsel olarak henüz gelmemiştir. Devlet işletmeciliği ise özel firmaların vergileme kapasitesinden çok farklı olmadığından, çözüm olamaz. Devletin özel sektöre olan bağımlılığı, son tahlilde, vergi devletinin çöküşüne neden olacaktır. Zira giderek artan kamu harcamaları, üretim teşviklerini yok etmek suretiyle kapitalist sistemi zayıflatacaktır.

3.4. James O’ Connor’ın “Devletin Mali Krizi Yaklaşımı”

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marksist yazarlarından James O’Connor (1973), gelir ve harcamalar arasındaki açıktan (yapısal açık) kaynaklanan mali krize dikkat çekmiştir. O’Connor’un pozisyonu artı değer üretiminin ve ücretin yeniden üretilme maliyetinin esas alınmasıyla belirlenir.

Vergi ile finansman yöntemi her zaman ekonomik sömürünün bir biçimi olmasından ötürü, sınıfsal analizin bir konusu olması gerektiğine dikkat çeken O’Connor’a göre; sosyal sınıflar ve politik güçler dengesindeki her önemli değişiklik vergi yapısında kendini göstermektedir. Yani vergi sistemleri sınıf sistemlerinin basitçe partiküler biçimleridir. Örneğin, Avrupa’da kapitalizm gelişirken, burjuvazi vergi sistemini devlet aygıtını özel sermaye birikiminin gereklerine uyarlamak için kullanmıştır. ABD’de 1820’lerden iç savaşın sonuna kadar vergileme (tarifeler biçiminde), yükselen sanayi burjuvazisi ile çiftçiler arasındaki mücadelenin temel araçlarından biri olmuştur. Sonrasında vergi sistemi emperyalist genişlemenin kaçınılmazlığını yansıtmaya başlamıştır. Feodal dönemde uygulanan Poll Tax ise yabancılara ait madenler ve plantasyonları için gerekli olan ücretli emeğin kendisini sürekli üretmesinin bir aracı olmuştur (O’Connor, 1973; Durmuş, 2014).

Özetle, O’Connor’a (1973) göre, kapitalizmde vergi sistemi iki temel işlev görmektedir: İlk olarak, tekelci sermayenin kârını ve servetini artırmasına izin vermekte ve böylece onun egemen sınıf olarak gücünü tahkim etmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kamu harcamaları bir kısım kârdan alınan vergilerle finanse edilse de bu kamu harcamalarının faturası, kârlar artarken reel ücretlere kesilmekte, zira kurumlar vergisi daha yüksek fiyatlar aracılığıyla tüketicilere yansıtılmaktadır.

İkinci olarak, sosyal sermaye ve sosyal harcamaların maliyetlerini karşılayabilmek için sistem, sermayeyi küçük işletmelerden ve işçi sınıfından ekonomik artığa (artı değer) el koyma ile sağlamaktadır. Böylece onların nakit tasarruf biriktirmesini kısıtlayarak işçilerin işçi olarak kalmaya ve uzun dönemde de işçi sınıfını, sermaye sınıfına ve son tahlilde devlete giderek daha fazla bağımlı olmaya zorlamaktadır. Bu, vergi sisteminin bir çelişkisidir: Bir yandan vergi yükü en ağır bir biçimde işçi sınıfının üzerinde kalmakta diğer yandan işçi sınıfı çalışan sınıf statüsünden dolayı, giderek daha fazla harcamaya (sosyal tüketim ve sosyal harcama) ihtiyaç duymaktadır. Vergi biçimindeki sömürünün düzeyi arttıkça, kamu harcamalarının da düzeyi de artmakta ve böylece de daha fazla vergi sömürüsüne ihtiyaç duyulmaktadır (O’Connor, 1973).

Yazarın (1973) mali kriz tezine göre; kapitalist devlet “sosyal sermaye harcamaları” ile sermaye birikimine katkı işlevini; “sosyal harcamalar” ile de sermaye kesimine sağladığı bu desteği meşrulaştırma işlevini yerine getirmektedir. Sosyal sermaye birikimi ve sosyal harcama birbiriyle çatışan bir süreç olduğundan, bu ikili, iki kanaldan ekonomik, sosyal ve politik krizlere doğru bir eğilime neden olmaktadır:

(i) Devlet, sermaye maliyetlerini sosyalleştirse de sosyal fazlayı (kâr dahil) özel sektörde tutmayı sürdürmektedir. Maliyetler sosyalleştirilirken kârların özelde kalması bir mali krize ya da kamu gelirleri ile kamu harcamaları arasında yapısal bir açığa neden olmaktadır. Sonuç

olarak, kamu harcamaları kamusal finansmandan daha hızlı artmaktadır. Sosyal sermaye birikimi, toplam üretim ve toplumsal fazlayı artırırken, böylece de prensipte sosyal harcama maliyetlerinin artışı karşılayabilecekken, büyük tekelleri kuruluşlar ve onların birlikleri bu fazlaya yeni sosyal sermaye harcamalarında kullanılmak üzere el konulmasına karşı direnirler.

(ii) Belli amaçlar için devlet kamusal gücüne dayanarak özel çıkar grupları, şirketler, sanayiler, bölgesel ya da diğer sanayilerin çıkarlarının belli sosyal yatırımların yapılmasını sağlamak üzere el koyması, mali krizi derinleştirmektedir. Bu tür girişimler ya meşrulaştırılarak ya da kamuoyunun dikkatinden kaçırılarak yapılmaktadır. İşçiler bu yönde taleplerde bulunabilseler de sonucu, politik mücadele belirlemektedir. Sosyal sermaye birikimi ve sosyal harcamalar bir politik çatı altında ortaya çıktığından; kamu hizmetlerinde büyük çaplı israf ve çakışma ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, mali istikrar, yönetsel kapasite ve benzeri unsurlar açısından değerlendirildiğinde, sosyal sermaye birikimi ile sosyal harcamalar çoğu zaman rasyonel olmayan bir süreci ifade etmektedir.

3.5. Musgrave'in Weberci Yaklaşımı

James O'Connor'un, yapısal açığın mali krizle sonuçlanacağı tezi, Marksizm dışı bir yerden, Richard Musgrave tarafından eleştirilmiştir. Ona göre sosyal sınıfları temel alan bir analiz kamusal bütçeden sağlanan net faydaları ortaya çıkarmakta yetersiz kalmakta ve bu analiz daha çok “çıkarcı grupları” temel alınarak yapılmalıdır. Çünkü mali faaliyetler sıklıkla gelir kaynağına göre; kamu harcaması ve bütçe faaliyetleri de hane halkına ve yaşa göre katmanlaştırılmakta/düzenlenmektedir.

Dolayısıyla da emek- sermaye dikotomisini temel alarak bir analize gidildiğinde iş çok çapraşık bir hal almaktadır. Musgrave (1980), Marksizm temel alınarak ortaya atılan şu dört hipotezin ciddi bir biçimde sorgulanması gerektiğini ileri sürmüştür:

(i) “Mali sistemin gelişimi bütüncül sosyal, ekonomik ve politik değişimlerin çatısı altında ele alınmalıdır, yorumlanmalıdır”. (ii) “Sermaye ve ücretli emek arasındaki dikotomi biçiminde tanımlanan sınıf mücadelesi mali sistemi belirler”. (iii) “Mali kontrol (tüm spesifik eylemler için geçerli olmasa da) kapitalist sınıfın elindedir”. (iv) “Kamu harcamaları artarken, kamu geliri yaratma kapasitesi bunun gerisinde kaldığından, vergiye dayalı devlet kendi çöküşünün tohumlarını kendisi atar”.

Musgrave, mali ve sosyal değişiklikler arasındaki karşılıklı etkileşim bağlamında; Goldscheid- Schumpeter geleneğine bağlı kalarak; ekonomik, politik ve ideolojik güçlerin mali sistem üzerinde etkili olduğunu kabul etmiştir. Kamu geliri yapısındaki değişimin üretim tarzındaki ve buna bağlı olarak sanayi ve finansal örgütlenmedeki değişikliklerin yansıması olduğunu kanıtlandığını ileri sürer ve bunu bir örnek ile açıklar: “Bir dönem ödeme gücünün timsali olan toprak ve hayvan stoku yerini gelire terk etmiştir ve bunun sonucunda artan oranlı gelir vergisi temel vergileme aracı haline gelmiştir. Kurumlaşmanın artmasıyla gelir kavramı karmaşık bir hal almıştır ve vergilendirilebilir kapasitenin en uygun araçla ölçülmesi giderek zorlaşmıştır. Temsili demokrasinin gelişimi, karar verme süreçlerini etkilemiştir ve bu da vergi- harcama politikalarının yani bütçe sisteminin belirlenmesinde yeni bir çerçeve yaratmıştır” (Musgrave, 1980; Durmuş, 2014).

Diğer yandan, yazara göre (1980), mali sistem de siyasal gelişmeler üzerinde etkilidir. Mali değişiklikler feodal sistemin çöküşüne katkı sağladığı gibi sonrasında da dükalıkların ulusal devletler içinde konsolide olmasına yardımcı olmuştur. “Temsil edilmeksizin vergi vermeye” karşı önce vassalların, ardından da orta sınıfın ayaklanması mutlak gücün yükselişine katkı sağlamıştır. Nasıl ki kamusal satın alma biçimleri piyasaların yapısını etkilediyse, vergi

sistemleri de finansal ve diğer iş organizasyonlarının biçimi üzerinde etkili olmuştur. Bu etkileşimler geçmişte olduğu gibi sürüp gidecektir. Uluslararası ticaret ve yatırımların artmasıyla vergilemenin uluslararası yönü hem vergilenen hem de vergileyen yönünden önem kazanacaktır. Sermaye ve emek giderek mobil hale geldikçe yüksek ve düşük gelirli ülkeler arasındaki açık giderek kabul edilemez bir hal alacak, bu da mali yeniden bölüşüme uluslararası bir yön ekleyecektir.

Musgrave’e (1980) göre, mali çıkar grupları bağlamında, Marksist gelenek bireylerden ziyade sosyal grupların mali değişkenleri belirlediğini kabul etse de bunu emek-sermaye dikotomisine indirger. Oysa mali çatışmayı yorumlarken iki sınıflı modeli kullanmak uygun değildir. Kendi kurulumunda (Weberyan bir yaklaşımla) çok sayıda grup dikkate alınmalıdır. Bunlar Marksist sınıf ayrımını çapraz keserler ve gruplar birbirini etkilediklerinden iki taraflı çatışma ile çok az sayıda sorun anlaşılabilir. Yani çoklu etkenlerden söz etmek daha doğru olur.

Mali devletin kontrolü açısından, Musgrave’e (1980) göre, gerçekte mali kontrol çok oyunculu, ucu açık bir oyundur ve sonuç üzerinde sermayenin özel bir denetimi söz konusu değildir. Bu aktörler arasından oylama sonucunu etkileyenlerin başında, halk gelir. Politikacılar ister kendi çıkarları, isterse kamunun çıkarlarını öyle gördükleri için, sonuç üzerinde etkili olurlar. Diğer bir grup olan çıkar grupları bu konuda oldukça etkilidir. Bürokratlar da benzer bir etkiye sahiptir. Bunlar teknik unsurlar olabileceği gibi, kendi durumlarını iyileştirmek isteyen bürokratlar da olabilirler. Keza mevzuatın yapımında yer alanlar gibi, uygulayıcılar da bu tanıma girerler ve bunların düşünceleri de etkili olmaktadır.

“Dolayısıyla mali yapı üzerindeki denetim herhangi bir ekonomik ajanın, grubun ya da sınıfın uhdesinde değildir. Emek ve sermayenin çıkarları kadar diğerleri de etkilidirler. Bu da mali karar almayı karmaşıktırmakta; öngörülebilir olmayı ve model kurmayı zorlaştırmaktadır” (Musgrave, 1980).

3.6. Vergilemeye Sosyalist Yaklaşımlar

19. yüzyıl sosyal bilimcilerinden Sismondi, zenginliğin bir avuç insanda toplanmasının ve özel mülkiyetin zararlarına ve artan oranlı bir gelir vergisinin faydalarına dikkat çekmiştir. ‘Komünist Manifesto’da, ‘Alman İdeolojisi’nde ve ‘Kapital’de yer alan ‘Artı Değer Teorileri’nde kendinden söz edilen az sayıda kişiden birisidir.

Sismondi’ye (1815) göre, servetin tek kaynağı emektir, ancak emek tarafından yaratılan geliri (değeri) sahiplenen tek bir sosyal sınıf yoktur. Bu gelirler toplumun tüm sınıfları arasında dağıtmakta ve değişik biçimler alabilmektedir. Bu nedenle de vergilemenin bu gelirleri tüm bu alanlarda takip etmesi son derece adildir.

Sismondi’nin görüşlerini önemli kılan diğer bir katkısı, onun ‘asgari geçim indirimi’ni gündeme getiren ilk maliyeci olmasıdır: Sadece ücret geliri elde eden işçilerin gelirleri de onların sadece yaşamlarını sürdürmeye yetecek düzeyde olduğundan, bu toplumun en alt ve en yoksul sınıflarının gelirlerinin vergilendirilmesi ne anlamlı ne de adildir.

Karl Marx’ın maliye ve vergi konularındaki yazıları dağınıktır. Keza yazılarında mali kurumların rolü çok az bir yer tutmaktadır. Marx (ve Engels’in) vergi politikaları, esas olarak gazetecilik yazıları ve mektuplarında yer bulduğu için sonraki Marksist yazarlarca ihmal edilmiştir. Oysa bu görüşler, çağdışı bir merak konusu olmanın çok ötesinde, kendi çağımızın gelir ve servet eşitsizliklerine mükemmel bir şekilde uygulanabilir görüşlerdir.

Bir başka anlatımla, eşitsizliğe karşı etkili bir panzehir olarak Marx’ın vergi anlayışı hem kendi eserleri içinde hem de günümüz için göz ardı edilen bir konudur.

Öyle ki Marx’ın vergiler üzerine görüşleri, önde gelen Marksistler tarafından bile boş bir kutu olarak görülmüştür. Örneğin David Harvey, Maurice Dobb ve Paul Sweezy, Marx’ı vergiyle neredeyse hiç ilişkilendirmedikleri gibi Ernest Mandel ise 800 sayfalık temel kitabı ‘Karl Marx’ın Ekonomi Düşüncesinin Oluşumu’nda vergilendirme meselesine sadece 10 sayfa ayırmıştır. Marksist tarihçiler (E.P. Thompson, Eric Hobsbawm, George Rudé ve Karl Obermann), bir ölçüde bu boşluğu doldurmuş ama asıl olarak James O’Connor ve Michael Krätke gibi yazarlar Marksist bakış açısını vergi analizlerinde kullanmışlardır (Ireland, 2019a).

Aslında Karl Marx ve bu tematik bağlamda Friedrich Engels ve Wilhelm Wolff vergi konusunda pek çok şey söylemişlerdir: Vergiler hem yoksullar üzerinde bir yük (“akıl sahibi hangi vatandaş, açlık çeken halkı sefaletinin kaynağı olarak vergilere yöneltmezdi ki...?”) (Marx, 1847) hem de siyasi değişimin katalizörüdür (“Kralların devrilmesinin ilk nedenleri... her zaman vergilendirme meseleleri olmuştur”) (Marx, Engels, 1848).

Marx ve Engel 1840’ların başlarından itibaren (Engels’in durumunda 1890’ların başlarına kadar), günümüzde de büyük yankı uyandıran bir dizi kuralcı gözlemde bulunmuşlardır. Hem sermaye hem de gelir üzerinden uygulanan artan oranlı vergileri desteklemişler; dolaylı vergilendirmeye kıyasla dolaysız vergilendirmeyi ve miras vergisinin oranının artırılmasını savunmuşlardır.

Marx’ın kampanya yürüten bir aktivist olarak nadir görülen bir örneği de vardır. 1848-1849 yıllarında Neue Rheinische Zeitung Gazetesinin (NRZ) sayfalarında, yakın arkadaşı Wilhelm Wolff ile birlikte regresif vergileri vurgulayarak, köylülerin ve işçilerin yaşamlarını o dönemin %1’lik kesimininkiyle karşılaştırdılar (Ireland, 2019a).

Marx’ın “Artık Vergi Yok! [Keine Steuern Mehr!!!]”, “Ödeyemeyiz, Ödemeyeceğiz” adlı kampanyası, NRZ’de yayınlanan yaklaşık 30 önemli makaleyi kapsıyordu ve 11 Kasım ile 7 Aralık 1848 tarihleri arasında etkili bir şekilde yürütülmüştür. Bu kampanya, hem Marx’ın organize ettiği sivil itaatsizlik eylemlerinden hem de Prusya Ulusal Meclisi’nden (PNA) gelen parlamento desteğinden yararlanmaktaydı. Ancak kampanya, ordunun müdahalesi, Marx’a yönelik hukuki baskılar (bu baskılar 8 Şubat 1849’da açılan bir dava ile sonuçlandı) ve 5 Aralık 1848’de PNA’nın feshedilmesinin ardından başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Ireland, 2019b).

3.7. Sınıf Mücadelesi /Emek Sömürüsü Aracı, Sermaye Birikimi ve Sömürgeci Birikim Aracı Olarak Vergileme

İlk olarak, vergileme, tarihsel olarak hem devletin varoluşunun temel kaynağı hem de bir sömürü aracı ve sermaye birikimi yolu olmuştur. Örneğin Marx’a göre, “vergiler, devletin iktisadi anlamdaki varlığıdır. Kamu görevlileri, papazlar, askerler ve baletler, okul müdürleri ve polis şefleri, Yunan Müzesi, Kilise, kamu hizmetleri gibi şeylerin ortak paydası varlık nedenlerinin vergileme olmasıdır. Devletin ekonomik olarak varoluşunu sağlayan vergilerdir” (Marx, 2003, s.105-106).

Marx, vergilemenin tarihsel olarak en eski sınıf mücadelesi biçimi ya da aracı olduğunu ileri sürmüş ve buradan hareketle de vergilemeyi bir sömürü aracı olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Fransa’da 1848’lerde ortaya çıkan halk hareketlerinin ve bunun neden olduğu siyasal rejim değişikliklerinin temel nedenlerinden birinin, köylülerin aşırı vergilendirilmesi olduğu yazmıştır. Bir başka anlatımla, Marx, vergileri tarafsız bir devlet işlevi olarak değil, zenginliği işçi sınıfından devlete ve dolayısıyla kamu borcunun sahiplerine (yani “mali aristokrasiye”) aktarmak üzere tasarlanmış bir mekanizma olarak görmüştür. Nitekim, 10

Aralık 1848 tarihinde gerçekleşen köylü ayaklanmasında ana nedenin burjuva cumhuriyetinin köylüyü ezen vergiler olduğunu yazmıştır (Marx, 2003, s.73).

Vergi ile kamu finansmanı her zaman ekonomik sömürünün bir biçimi olarak görüldüğünden (tıpkı kamu borçlanması gibi), vergileme de Marksistler tarafından her zaman sınıfsal analizin konusu olmuştur. Nitekim Marx ve Engels, Komünist Manifesto’da “ağır bir artan oranlı vergilemeyi” burjuvaziyi ve kapitalist düzeni zayıflatmada bir araç olarak önermişlerdir (Marx, Engels, 2008, s.40).

Marksist yaklaşımda, emek sömürüsü, vergilendirme ve sermaye birikimi ilişkisi şöyle özetlenebilir: Yaratılan değerın tek kaynağı emektir. Ancak işçi, üretim araçlarının sahibi olmadığından, ürettiği değerin tamamına sahip çıkamaz. Bu değerin bir kısmı ödenmiş emeğinin karşılığı olan ücret biçiminde kendisine ödenirken, sermayedar kalan kısım olan, yani ödenmemiş emeğin karşılığı olan değere el koyar. Bu kısım, işçinin yarattığı artı değerdir ve sermayedar artı değer sömürüsü yoluyla işçinin yarattığı değere el koymaktadır. Sömürünün oranı işçinin ücreti içinde artı değer miktarı arttıkça artmaktadır. Artı değer böylece sermayedarın kârının tek kaynağıdır. Yani kâr burjuva iktisatçıların ileri sürdüğü gibi girişimci sermayenin yeteneğinin karşılığında elde ettiği bir şey değil, işçilerin yarattığı artı değerdir. Sermayedar bu artı değeri üretimde kullandığı malzeme ve hammadde temin ettiği tedarikçi ile malını sattırdığı tüccar ile bankadan kredi kullandıysa faiz biçiminde banka ile ve işyerini ya da toprağı kiraladıysa toprak sahibi ile (rant) paylaşır.

Bu bağlamda, devlet de hem doğrudan işçilerden sağladığı gelir vergisi, KDV ve ÖTV gibi vergilerle, hem de özü itibariyle işçilerin yarattığı artı değerden alınan ama sermaye tarafından ödenmiş gibi gözüken Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi ile harcamalarını finanse etmektedir. Bir başka deyimle, sermaye işçilerden elde ettiği artı değerin bir kısmını, önemli hizmetleri karşılığında devlet ile paylaşmaktadır. Bu önemli hizmetler, özel sermaye birikiminin önünü açan sosyal yatırımlar (alt yapı gibi), kamu ihaleleri, satın almalar, her türlü nakit teşvikleri ve mevcut düzeni korumaya dönük iç ve dış güvenlik, yasama, yürütme ve yargılama hizmetleri gibi kamusal hizmetlerdir.

Devlet ayrıca cömert vergi teşvikleri, indirimler, muafiyetler, vergi ertelemeleri, vergi tatilleri, vergi afları ve vergi uzlaşmaları gibi araçlarla sermayeden aldığı vergileri azaltarak da bu hizmetini sürdürmektedir. Kısaca kâr üzerinden alınan kurumlar vergisi ve/veya kâr dağıtımı üzerinden alınan gelir vergisi aslında, kapitalistin işçiden elde ettiğinin devlet ile paylaşılmış kısmıdır. Devlet bu vergilerle sermaye birikimini kolaylaştırıcı ve bu eylemini meşrulaştırıcı işlevlerini yerine getirmektedir.

Vergilemeye ilişkin günümüz Marksist değerlendirmeleri fazlasıyla basittir. Zira bu değerlendirmeler, Marx’ın kapitalist üretimin; üretim ve dağıtım süreçlerinden oluştuğu yönündeki açıklamasını görmezden gelmektedirler. Ortodoks Marksistlere göre vergi sadece bir artı değerdir, dolayısıyla da üzerinde konuşulacak pek bir şey yoktur.

Oysa vergiler devletin varoluşunun iktisadi anlamda ifade edilmesidir. Dolayısıyla da vergileme yetkisi ve vergilemenin kendisi sınıfsal bir içeriğe sahiptir. Eğer Marksistler devleti sermaye mantığından türetmeye çalışırlarsa, burjuvazinin tarihsel olarak mevcut devlet aygıtını ele geçirip, onu modifiye ettiğini ve vergi tahsilatları ve kamu harcamaları üzerinden yürütülen mücadelenin bu gücü elinde tutup kullanmak isteyen burjuvazi için yaşamsal bir öneme sahip olduğunu unuturlar.

Marx, Kapital’in ikinci cildinde kapitalist üretim için gerekli olan ikili özgürleşmeden söz etmektedir. Bunun her ikisi de emek gücüne ilişkindir. İlk olarak, işçiler emek güçlerini satabilecek bir özgürleşmeye sahip olmalıydı. Feodal boyunduruktan işçiyi kurtarıp piyasada

emek gücünün satılmasına olanak sağlayacak olan yasal ortam bunun için geçerliydi. İkincisi de işçinin üretim araçlarından özgür olması, yani yaşamak için emek gücünden başka satacak bir şeyinin bulunmamasıdır. Marx'a göre ilkel sermaye birikimi, üretimi üretim araçlarından ayırmanın tarihsel sürecinden başka bir şey değildir (Marx, 2011, s.687-689). Böylece Avrupa'daki sermaye birikiminde kolonyalizm (sömürgecilik) rol oynarken, bu etken kolonilerdeki birikimi açıklamamaktadır. Marx bunların neler olduğunu açıklamasa da bazı ipuçlarını vermektedir. Örneğin Avrupa'daki ilkel sermaye birikim araçlarından birinin devlet aygıtı olduğunu vurgulamıştır. Bunlar kamu borcu, vergileme ve korumacılıktır. Hepsinde devletin zoru vardır ve bu zor feodal sistemden kapitalizme geçişi hızlandırmıştır: "Zor, yeni bir sisteme gebe olan her sistemin ebesidir ve kendisi iktisadi bir güçtür" (Marx, 2011, s.707).

"... modern vergilendirme sistemi de ulusal istikrar sisteminin zorunlu tamamlayıcısı idi. Bu istikrazlar devlete vergi yükümlülükleri, hemen hissetmeksizin olağanüstü harcamaları karşılamak olanağını sağlamakla birlikte, eninde sonunda vergilerin yükselmesini zorunlu kılar. Öte yandan birbiri ardına yapılan istikrazların birikmesi sonucu vergilerde meydana gelen yükselme hükümeti her zaman yeni olağanüstü harcamalar için yeni istikrazlara zorlar. En gerekli geçim araçlarını vergilendirme (yani böylece fiyatlarını yükseltme) eksenini çevresinde dönen modern maliyecilik böylece otomatik ücret artışlarının tohumlarını kendi içerisinde taşır. Aşırı vergilendirme bir rastlantı olmaktan çok bir ilkedir" (Marx, 2011, s.723-724).

Sömürgelerdeki (koloni) ücretli emek gücünü sürekli kılmanın ana yolu, onu vergilendirerek sürekli emek gücünü satmak zorunda bırakmak olmuştur. Böylece işçi sadece emek gücünü satmakla kalmaz, aynı zamanda vergi, yerli para birimi üstünden alındığından bu para için bir değer yaratır. Keza koloni monetize edilir. Bu yöntem kolonilerdeki sermaye birikiminin gizli yoludur (zira başka yollar da söz konusudur). Eğer Marx'ın dediği gibi sermaye birikimi proletaryanın çoğaltılması ise kolonilerdeki doğrudan ve para biçiminde vergilendirme gizli bir ilkel sermaye birikimidir, diğerleri monetizasyon, metalaştırma ve piyasalaştırmadır. Nitekim, Fransızlar, Afrika'daki sömürgelerindeki insanları ücretli hale dönüştürmek için vergilendirmişlerdir (Coquery-Vidrovitch, 1969, s.170-171).

Yani dolaysız vergilendirme Afrika'nın sömürge ülkelerinde Afrikalıların geçimlik düzeylerinin üzerinde ürün üretmesini ve Avrupalılara ait maden ve çiftliklerde ücretli işçi olarak çalışmalarını sağlamıştır. Hayvanları, evleri, arazileri ve insanların kendileri vergilendirilmiştir (Rodney, 1972, s.165).

Vergileri kolonyal para birimi cinsinden ödeme zorunluluğu hem monetizasyonu arttırmış hem de Avrupa mallarının pazarını büyütmüştür. Verginin Avrupa para birimi ile ödenmesi Afrika ekonomilerini monetize eden ve ücretli emeği yaygınlaştıran en önemli faktör olmuştur. Piyasalaşmaya yardımcı olmak ya da kolonyal üretim biçiminin kendini yeniden üretmesinde ideolojik bir işlev yaratmak anlamında dolaysız vergilemenin tüm fonksiyonları kolonyal ilkel sermaye birikiminin bir parçasını oluşturmaktadır.

Ancak böyle bir dolaysız vergileme, gelir vergisi biçiminde olamaz. Zira gelir vergisi üretim araçlarına sahip nüfusun ücretli emekçiye, dolayısıyla da nakit cinsinden mahsul üreticisine dönüşmesini garantilememektedir. Böyle insanlar geçimlik düzeyde üretir, böylece de nakit ekonomisinden ve dolayısıyla gelir vergisinden kaçınır, en nihayetinde kolonyal para birikiminden kaçınırdı. Bu nedenle de uygulanacak vergi Poll Tax gibi, Kelle Vergisi gibi, Eş Vergisi, Arazi Vergisi ya da Kulübe Vergisi gibi bir dolaysız vergi olmalıdır. İkinci olarak, böyle bir verginin amacı gelir yaratmak kadar, Afrikalı nüfusun Avrupa parasına olan ihtiyacını karşılamaktır. Böyle bir uygulamayla Afrikalılar mal ve hizmet temini için, özellikle

de emek güçlerini Avrupa parası karşılığında satacaklardı. Bu nedenle de bu vergi sıklıkla” Emek Vergisi/Labour Tax” ya da “ödeme/prestation” olarak adlandırılmıştır (Forstater, 2003, s.8-9).

Özetle, dolaysız vergileme Afrikalıları ücretli emekçi haline getirmek, nakde çevrilebilir ürün üretmek, göçlerini teşvik ve kontrol etmek, emek arzını artırmak ve Afrika ekonomilerini monetize etmek amacıyla kullanılmıştır.

4. SONUÇ

Vergileme ve vergilerin rolüne ilişkin teorik tartışmalar çok eskilere dayanmaktadır. Tarihsel olarak, vergilemeye başvurma ilk nedeni devleti yönetenlere mali kaynak sağlamak olmuştur. Çünkü vergilemenin kamuca sunulan mal ve hizmetlerin ya da kamusal faaliyetlerin temel finansman aracı olduğu bilincimize yerleşmiştir. Vergileme, kaynakları özel sektörden kamu sektörüne aktarmanın yollarından biridir. Yani vergilemenin tarihsel olarak ilk ortaya çıkış nedeni (enflasyona neden olmaksızın) kamusal mal ve hizmetleri finanse etmek için gelir sağlamak ihtiyacı olmuştur. Nitekim, uygulamaya bakıldığında, vergilerin kalıcı gelir yaratma işlevinin devletlerin tarihi kadar eski olduğu ortaya çıkmaktadır.

Vergilemede tarihsel süreç, Roma imparatorluğu öncesindeki gönüllü bağışlardan zorunlu kalıcı ödemelere doğru ilerlemiştir. Devletin giderek büyümesi ve faaliyetlerinin artması düzenli ve giderek artan gelir ihtiyacını ortaya çıkardığından, bu ihtiyaç giderek artan biçimde zorunlu tahsilâtlarla karşılanmış, bu da vergi sistemlerinin doğmasına neden olmuştur. Roma İmparatorluğu kurulduğunda, vergilendirme sistemi; mülkiyet, askerlik hizmeti ve savaşın gereklilikleriyle yakından bağlantılıydı. Erken dönemlerin en önemli vergilerinden biri, genellikle askeri ihtiyaçlarla bağlantılı olan ve yurttaşlardan alınan doğrudan bir vergi olan Tributum'dur. Reel servet (toprak) üzerinden alınan vergiler ise Orta Çağ Avrupa'sının önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

Özetle, 20. yüzyıla kadar vergilemenin ana amacı gelir sağlamak olmuştur. Ancak istisnai durumlar da söz konusudur. Feodal dönemde alınan vergilerle bugün alınan vergiler arasında alınış nedenleri, şekilleri, harcanış biçimleri açısından çok sayıda fark mevcut olsa da cebri olarak alınmaları açısından bir farklılık yoktur.

Diğer yandan, gelir yaratma işlevi vergilemenin geleneksel işlevidir. 1930'lardan günümüze kadar kapitalist toplumlarda vergileme, gelir sağlama amacı dışında da çok sayıda işleve de sahip olmuştur.

Gelir yaratma dışı işlevlere 19. yüzyılda da vurgu yapılmıştır. Örneğin A. Wagner, uygulamada vergi politikasının fiskal dönemde dahi tamamıyla mali nedenlere dayanmadığını ileri sürmüştür. Ona göre, bütün devletler gelir politikalarını belirlerken sosyal mülahazaları da dikkate almışlardır. Nitekim, gümrük vergileri sadece gelir sağlamak için değil, sosyal ve ulusal zenginliği doğrudan etkilemek için; lüks tüketim vergileri tüketimi baskılamak için de uygulanmıştır. Keza servetin vergilendirilmesi gelir ve servet bölüşümündeki adaletsizliği azaltmak amacıyla yapılabilmektedir. Sigara ve alkol tüketimini azaltmak amacıyla vergilerin cezalandırıcı olarak kullanılması, ihracatta vergi iadesi, yatırım indirimi gibi uygulamalarla ise yararlı olduğu düşünülen bazı faaliyetlerin özendirilmesi amacıyla “tersine vergilendirme-sübvansiyon” yapılması söz konusu olabilmektedir.

Vergilemenin gelir yaratma dışındaki amaçları ya da işlevleri asıl olarak Musgrave'ler tarafından kapsamlı olarak ele alınmıştır. Musgrave'ler kamunun ekonomik faaliyetlerinin,

dolayısıyla da bu yönde kullanılabileceği politikalardan biri olan maliye politikalarının üç ana işlevi (amacı) olduğunu ileri sürmüştür: i.) İktisadi kaynakların etkin tahsisinde piyasa sisteminin başarısızlığının giderilmesi, ii.) gelir ve servet bölüşümünde adalet ve iii.) makro ekonomik istikrar sağlamak. Ancak bu işlevler daha ziyade gelişmiş ülkelerdeki kamu fonksiyonlarını anlatmakta; az gelişmiş ülkelerde buna, yazarların da altını çizdiği gibi, kalkınma ve büyümenin finansmanı işlevini ilave etmek uygun olmaktadır.

Ancak neo-liberalizm ile birlikte, neo-liberal vergileme politikaları altında bir yandan sermayenin üzerindeki vergi yükü hafifletilip bu yük işçi sınıfının üzerine kaydırılırken, diğer yandan vergileme sadece kapsamı daraltılan devletin neo-liberal dönüşümleri sağlamaya dönük faaliyetlerinin finansmanı ile sınırlı tutulmuştur. Bu bağlamda, vergilemenin gelirin yeniden dağıtılması, büyüme ve kalkınmanın finansmanı ya da ekonomik istikrarın sağlanması gibi 20. yüzyıla damgasını vuran işlevleri fiilen ortadan kaldırılmıştır.

Ana akım vergileme ideolojilerinin dışına taşan bir biçimde 20. yüzyılın başlarından itibaren vergilemeyi vergi sosyolojisi ve politik rejimler ile ilişkilendirerek ele alan yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunların içinde en çok etkili olanlar, vergilemeyi devletin mali krizi ile ilişkilendiren kuramlardır. Goldscheid ve Schumpeter ana akım içinde, buna karşılık James O'Connor, Marksist öğretide vergilemeyi mali krizlerle ilişkilendirmişlerdir. Bir post-Keynesyen ve sosyal demokrat maliyeci olarak Richard Musgrave ise vergilemeyi Weberyan bir perspektiften ele alarak, ikili sınıf analizini dışına çıkarmış ve değişik grup ve kimliklerin vergileme ve bütçe ile ilişkisini kuramsallaştırmıştır.

19. yüzyıl sosyal bilimcilerinden ve asgari geçim indirimini gündeme getiren ilk maliyeci olan Sismondi, zenginliğin bir avuç insanda toplanmasının zararlarına, buna karşılık büyük çapta olmayan özel mülkiyetin ve artan oranlı bir gelir vergisinin faydalarına dikkat çekmiştir. Servetin tek kaynağının emek olduğunu ancak emek tarafından yaratılan geliri (değeri) sahiplenen tek bir sosyal sınıf olmadığını vurgulamış ve bu gelirlerin toplumun tüm sınıfları arasında bölüştürüldüğünü ve değişik biçimler alabildiğini ileri sürerek, vergilemenin tüm bu alanları kapsayacak genişlikte olması gerektiğini ileri sürmüştür.

Son olarak, Marx'ın (ve Engels'in) vergi politikaları ise esas olarak gazetecilik yazıları ve mektuplarında yer bulduğu için, sonraki yazarlarca ihmal edilmiştir. Oysa bu görüşler, çağdışı bir merak konusu olmanın çok ötesinde, kendi çağımızın gelir ve servet eşitsizliklerine mükemmel bir şekilde uygulanabilir görüşlerdir.

Marx ve Engels, 1840'ların başlarından itibaren (Engels'in durumunda 1890'ların başlarına kadar) günümüzde de büyük yankı uyandıran bir dizi kuralcı gözlemde bulunmuşlardır. Bu çerçevede hem sermaye ve gelir üzerinden uygulanan artan oranlı vergileri desteklemişler hem de dolaylı vergilendirmeye kıyasla dolaysız vergilendirmeyi ve miras vergisinin oranının artırılmasını savunmuşlardır. Nitekim yazarlarca yazılan Komünist Manifesto (1848) artan oranlı verginin talep edildiği ilk siyasal metindir. “Ağır bir artan oranlı vergilemeyi” burjuvaziye ve kapitalist düzeni zayıflatmada bir araç olarak önermişlerdir. Ayrıca Marx vergi karşıtı kampanya yürüten bir eylemcidir ve bu nedenle de yargılanmıştır. Öz itibarıyla, Marksist kuramda vergileme, sınıf mücadelesi ve emek sömürsünün, sermaye birikimi ve sömürgeci birikimin aracı olarak ele alınmaktadır.

Vergilemeye ilişkin günümüz Marksist değerlendirmeleri ise fazlasıyla basittir. Zira bu değerlendirmeler Marx'ın kapitalist üretimin; üretim ve dağıtım süreçlerinden oluştuğu yönündeki açıklamasını görmezden gelmektedir. Ortodoks Marksistlere göre vergi sadece devletin el koyduğu bir artı değerdir, dolayısıyla da üzerinde konuşulacak pek bir şey yoktur. Oysa vergiler aynı zamanda devletin varoluşunun iktisadi anlamda ifade edilmesidir.

Dolayısıyla da vergileme yetkisi ve vergilemenin kendisi sınıfsal içeriğe sahiptir. Bu da vergilemeyi sınıf mücadelesinin araçlarından biri yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- A short history of taxation (2 October 2008). <https://newint.org/features/2008/10/01/tax-history>.
- Akdağ, M. (1974). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi (1243-1453)*. Cilt 1. Cem yayınevi.
- Bastable, C.F. (1903). *Public finance* (3th edition). Revised and Enlarged, Macmillian: London.
- Bird, R.M. (1977). Land taxation and economic development: the model of Meiji Japan. *Journal of Development Studies* January, 13(2), 162-174.
- Bonney, R. (1995). Introduction. Bonney, R. (Eds.). *Economic systems and state finance* (s.1-18). Oxford University Press: Oxford.
- Brown, C.V.; Jackson, P.M. (1990). *Public sector economics*, 4th edition. Blackwell Publishers Ltd: UK.
- Coquery-Vidrovitch, C. (1969). French colonization in Africa to 1920: administration and economic development. Gann, L.H., Duignan, P. (eds.). *Colonialism in Africa, 1870-1914, Volume 1: The history and politics of colonialism, 1870-1914*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Durmuş, M. (2014), *İktisadi ve Mali Düşünceler Tarihi Ders Notları*. <https://www.slideshare.net/slideshow/ikt-ve-mali-d-tar-2014-r-kopy-2/45265111>.
- Forstater, M., (2003). Taxation: A secret of colonial capitalist (so-called) primitive accumulation. *Working Paper No. 25*. [https://tools.bard.edu/wwwmedia/resources/files/941/WP%2025%20-%20Taxation%20-%20A%20Secret%20of%20Colonial%20Capitalist%20\(So-Called\)%20Primitive%20Accumulation%20-%20Forstater.pdf](https://tools.bard.edu/wwwmedia/resources/files/941/WP%2025%20-%20Taxation%20-%20A%20Secret%20of%20Colonial%20Capitalist%20(So-Called)%20Primitive%20Accumulation%20-%20Forstater.pdf).
- Goldscheid, R. (1958). A sociological approach to problems of public finance classics in the theory of public finance. Musgrave, R.A., Peacock, A.T. (Eds.). *International economic association series: classics in the theory of public finance* (s. 202-213). Palgrave Macmillan: London. DOI: 10.1007/978-1-349-23426-4_14
- Goldstone, J., (2016). *Revolution and rebellion in the early modern world, population change and state breakdown in England, France, Turkey, and China, 1600–1850*. 25th Anniversary Edition, Routledge.
- Howard, M. (2001). *Public sector economics for developing countries*. University of West Indies Press. <https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/Tax-Taxing>
- Hudson, M. (2000). Mesopotamia and classical Antiquity. Andelson, R.V. (Eds.). *Land-Value taxation around the world* (s.3-25), 3rd ed. Malden MA and Oxford: Blackwell.

- Ireland, D. (2019a). Marx on taxation. <https://marxistsociology.org/2019/08/marx-on-taxation>.
- Ireland, D. (2019b). What Marxist tax policies actually look like. *Historical Materialism* 27(2), 188 - 221. DOI:10.1163/1569206X-00001543.
- Marx, K. (1847). The poverty of philosophy. *Marx/Engels Collected Works (1975 – 2004)*, Volume 6, Progress Publishers: Moscow.
- Marx, K., (2013). Louis Bonaparte'in onsekizinci Brumaire'i. *Siyasi Yazılar K. Marx ve F. Engels 1852*. Hil Yayın.
- Marx, K., (2013). Fransa'da sınıf mücadelesi. *Siyasi Yazılar K. Marx ve F. Engels 1852*. Hil Yayın.
- Marx, K., (2013). Gotha programının eleştirisi. *Siyasi Yazılar K. Marx ve F. Engels 1852*. Hil Yayın.
- Marx, K., Engels, F., (1848). 'Patow's Redemption Memorandum'; 'The Bill on the Compulsory Loan and its Motivation'; 'Reply of Frederick William IV to the Delegation of the Civic Militia'; 'Notes'. *Marx/Engels Collected Works (1977)*, Volume 7, Progress Publishers: Moscow.
- Marx, K., Engels, F., (2008). *Komünist manifesto*. Yordam Kitap: İstanbul.
- Marx, K., (2011). *Kapital I.cilt*. İkinci Basım; Yordam Kitap: İstanbul.
- Monson, A., Scheidel, W. (2010, May 27-29). *Fiscal regimes and the political economy of early states* [conference presentation abstract]. An international conference sponsored by the Department of Classics, Stanford University. <https://web.stanford.edu/~scheidel/May2010.pdf>.
- Murphy, R. (2015). *The joy of tax*, Transworld Publishers London.
- Murphy, R. (2024). There are six reasons why we need taxes. May 7. <https://www.taxresearch.org.uk/Blog/2024/05/07/there-are-six-reasons-why-we-need-taxes/>.
- Musgrave R.A., Musgrave, P. (1980). *Public finance in theory and practice*, 3th edition. McGraw Hill Kogahusha Limited.
- Musgrave, R.A. (1980). Theories of fiscal crisis: an essay in fiscal sociology. Aaron, H., Boskin, M. (Eds.). *The economics of taxation* (s.361-390). The Brooking Institution: Washington.
- O'Connor, J. (1973). *The fiscal crises of the state*. St.Martin's Press: New York.
- Olson, M. (1993). Dictatorship, democracy, and development. *American Political Science Review* 87(3), 567-576. <https://doi.org/10.2307/2938736>.
- Pigou, A. C., (1928; 1947). *A study in public finance*. Macmillan: London
- Rodney, W., (1972). *How Europe underdeveloped Africa*. D.C.Howard Univesity Press: Washington.
- Rosen, H.S. (2005). *Public finance*, 7th edition. McGraw Hill International Edition.
- Samuelson, P.A. (1954). The pure theory of public expenditure. *Review of Economics and Statistics*, 36(4), 387-389.
- Samuelson, P.A. (1955). Diagrammatic exposition of a theory of public expenditure. *Review of Economics and Statistics*, 37(4), 350-356.
- Schumpeter, J.A. (1954). The crisis of the tax state. *International Economic Papers* 4, 5-38.
- Seligman, E.R. (1890). The general property tax. *Political Science Quarterly*, Vol. 5, No. 1, 43-56.
- Seligman, E.R. (1923). The effects of taxation. *Political Science Quarterly*, Vol. 38, No. 1, 1-23.
- Sismondı, J.C.L.S. (1815). Political Economy. <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/sismondı/ch06.htm>.
- Stiglitz, J.E. (2000). *Economics of the public sector*, 3th edition. W.W. Norton & Company, New York, London.

- Trotman-Dickinson, D.I., (1996). *Economics of the public sector*. Macmillian Education: UK.
- Tuncer, S (1971). *Kamu Maliyesi*. Gözden geçirilmiş ikinci baskı, Yalkın Ofset Matbaası: İstanbul.
- UNRV Roman History. How Roman tax collection worked. <https://www.unrv.com/articles/how-roman-tax-collection-worked.php>
- Varcan, N. (1993). *Maliye tarihi*. Birlik Ofset: Eskişehir.
- Von Stein, L. (1958). On taxation. Musgrave, R.A., Peacock, A.T., (Eds.). *Classics in the theory of public finance* (s.28-36). International Economic Association Series. Palgrave Macmillan: London.
- Wagner, R.E., (2011). Perpetual crisis in the tax state. *GMU Working Paper in Economics*, (October 20, 2011), 11(48). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1955223>.

“ASYA ÜRETİM TARZI” KAVRAMINDAN ESİNLENEN BİR ARAŞTIRMA SERÜVENİ ¹

Ragıp Ege²

ABSTRACT

"The 'Asiatic Mode of Production' is a concept formulated by Marx and Engels in the 1850s. Our study is a critical inquiry into the trajectory this concept underwent both within the works of Marx and Engels and within the Marxist movement. Throughout this turbulent journey, which involved conflicts that were at times intense, the concept of the AMP became a problematic, disturbing concept—constantly remembered and forgotten, brought to the fore and pushed back, and subjected to harsh criticisms up to the point of being banned, particularly in Stalinist Soviet Marxism. Our inquiry aims to analyze this surprising process to the extent of our capabilities. Building on this analysis, we open our inquiry to the following question: Within the logic of Marx and Engels' historical approach, which was largely inspired by Hegel's understanding of dialectics, is it possible to conceive a history outside of European one that could enable society to transcend itself, -that is, to end the exploitation of man by man? Can revolutionary attempts aimed at transforming society easily turn their backs on a Eurocentric understanding of history? We believe that this is the most important question that Marx and Engels directed toward us."

Keywords: Production, private property, capitalism, dialectics (Hegel), History, Eurocentrism, the positivity of the negative.

ÖZET

“Asya Üretim Tarzı” Marx’la Engels’in 1850 yıllarında oluşturdukları bir kavramdır. Çalışmamız, bu kavramın, hem Marx’la Engels’in yapıtları hem de Marksçı akım içinde tanıdığı serüven üzerine eleştirel bir sorgulamadır. Çalkantılı, kimi şiddetli denilebilecek çatışmalar içeren bu serüven boyunca AÜT kavramı, sürekli, anımsanıp unutilan, öne çıkarılıp geri çekilen, özellikle Stalinci Sovyet Marksçılığında yasaklanmaya değin sert eleştirilere hedef olan sorunlu, rahatsız edici bir kavram olmuştur. Sorgulamamız, bu şaşırtıcı süreci, olanaklarımız ölçüsünde çözümleme amacındadır. Bu çözümlemeden kalkarak, sorgulamamızı şu soruya açıyoruz: Marx’la Engels’in, büyük ölçüde Hegel’in diyalektik anlayışından esinlenen tarihsel yaklaşımlarının mantığında, Avrupa tarihi dışında, toplumun kendi kendini aşmasını olanaklı kılabilecek (yani insanın insanı sömürüstüne son verebilecek) bir tarih tasarlanabilir mi? Toplumu dönüştürmeyi amaçlayan devrimci girişimler Avrupa merkezci bir tarih anlayışına kolaylıkla sırt çevirebilirler mi? Marx’la Engels’in bizlere yönelttikleri en önemli sorunun bu soru olduğunu sanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Üretim, özel mülkiyet, kapitalizm, diyalektik (Hegel), Tarih, Avrupa merkezcilik, olumsuzun olumluluğu.

1. GİRİŞ

1970’li yılların ortalarında Strazburg Üniversitesi’nde İktisat lisansından sonra doktora için bir tez konusu arayışı içindeydim. Aldığım öğrenim, izlediğim dersler, kendi çapımda edindiğim entelektüel deneyim, Marx’ın yapıtını sabır ve dikkatle okumadan çağımdan pek bir şey anlayamayacağıma beni inandırmıştı. Ayrıca, o yıllarda Marx’la ilgili sürdürülen kuramsal sorgulamalar, Marx’ın Hegel’i okuma ve eleştirme biçiminin günümüz düşüncesini

¹ 10 Ekim 2019’da Bilgi Üniversitesinde düzenlenen “Divitçioğlu Çalıştayı”nda sunduğum bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş metnidir.

² Strazburg Üniversitesi, ege@unistra.fr

derinden belirlediğini vurguluyordu. 70’li 80’li yıllarda Strazburg’un bu konuda özel bir konumu vardı. Gerek Felsefe Fakültesinde gerekse İktisat Fakültesinde verilen kimi dersler öğrencileri Hegel’le Marx’a özellikle dikkat etmeleri yönünde isteklendiriyordu.

Felsefe Fakültesinde Philippe Lacoue-Labarthe ve Jean-Luc Nancy, büyük bir titizlikle hazırladıkları derslerinde, felsefe etkinliğinin, her şeyden önce, dikkatli okuma, yakın okuma etkinliği olduğunu hatırlatıyor, metinleri, arkadaşları Jacques Derrida’nın kuramsallaştırmakta olduğu “*déconstruction*”³ yaklaşımıyla çözümlüyorlardı. Kavramsal bir metne, salt, bir takım fikirleri, gözlemleri, yargıları içeren bir söylem gözüyle bakarak metni yorumlamakla yetinmeyen, bu fikirlerin, gözlemlerin, yargıların hangi mantık doğrultusunda birbirlerine eklemelendiğini araştıran bir okuma yöntemi uyguluyorlardı. Dolayısıyla kavramsal metne dikkat yalnızca dile gelen düşünceleri değil düşüncelerin eklemelenme düzenini sorgulama yönünde sürdürülüyordu. Bu bağlamda okuma, söz konusu eklemelenme düzeninin tutarlılık derecesini irdelleyen, kimi, düşünürün kendisinin farkında olmadığı bir mantık doğrultusunda kurulmuş olabileceğini varsayan bir *başka türlü anlama* etkinliğine dönüştüyordu⁴. Bu okumada düşünceleri birbirlerine eklemleyen mantık düşüncelerin kendisinden daha önem kazanıyordu. Mantık sorunsalına gösterilen bu ayrıcalıklı ilgi beni derinden etkiledi. Özellikle yukarıda andığım hocaların, büyük ölçüde Georges Bataille’in Alexandre Kojève’den hareketle Hegel’i okuma biçiminden esinlenerek *Aufhebung* mantığı üzerine sürdürdükleri çözümlemeler⁵, denilebilirse, gözümü kamaştırdı. Aynı derslerde Louis Althusser’in Marx okumasına da de ayrıcalıklı yer veriliyordu⁶. Althusser’in, Tarih’in “öznesiz bir süreç” olduğu önermesi, Hegel’in tarih anlayışının kökten eleştirisini içeriyordu. Aynı düşünürün Marx’ın metinleri okuma biçimini “*lecture symptomale*”⁷ terimiyle tanımlaması, bu okumanın da mantık sorunsalına büyük önem verdiğini ortaya koyuyordu. Bir sorgulamanın öne çıkardığı kimi kavramlara, dolaysız içeriklerinden çok, dile gelmeyen, gelemeyen kavram ya da düşüncelerin *belirtileri* (*symptôme*) gözüyle bakan söz konusu okuma biçimi, Marx’ı da başka türlü okuyup anlamaya çalışmak gerektiğine beni inandırdı.

İktisat Fakültesi yakasında, İktisadi Düşünce Tarihi uzmanı Paul Chamley’in dersleri, okuma etkinliğinin, her şeyden önce, okunan düşünürün özgün dilini öğrenmekten geçtiği ilkesinden hareket ediyordu. Bu derslerde Platon, Aristo Yunanca metinlerinden, Thomas Aquinas Latince, Thomas Hobbes, John Locke, Adam Smith, David Ricardo İngilizce, Johann Gottlieb Fichte, Hegel, Marx Almanca metinlerinden okunurdu. Paul Chamley’in çevirilere hiçbir güveni yoktu⁸. Onun danışmanlığında sürdürülecek bir çalışmada çeviriyle yetinmemek, seçilen düşünürün dilini öğrenmek incelemenin olmazsa olmazı koşuluyla. Paul Chamley Hegel’in yapıtını ayrıntılarıyla içermiş, filozofun *Ekonomi Politik*’e olan ilgisini özellikle sorgulayan bir araştırmacıydı. James Steuart’ın *Inquiry*’sinin⁹ Hegel üzerindeki etkisini derinlemesine incelemiş, bu etkinin, Hegel’in yalnızca *Ekonomi Politik* alanındaki çözümlemelerini değil, filozofun benimsediği diyalektik sürecin tasarımıyla şekillendirecek derecede belirleyici bir rol oynadığı tezini geliştirmişti¹⁰. İdeolojik düzeyde sağcı denilebilecek Hegelciliğine karşın –örneğin Althusser ya da Michel Foucault gibi düşünürlerle ilgilenmeyi, Marx’ın yapıtına özel bir dikkat göstermeyi reddederdi-, metne verdiği önem açısından onun okuma yöntemi de yukarıda sözünü ettiğim yaklaşıma hiç yabancı değildi. Bizlere sürekli, bir yazarın *söylediğiyle* değil *yaptığıyla* ilgilenmek gerektiğini ısrarla yinelerdi.

³ *construction* : yapı, inşa; *dé-construction* : yapılmış, inşa edilmiş olanı çözmek, sökme, ayrıştırma, « yapı-söküm »

⁴ Okuma (dolayısıyla yazma) konusunda bana ışık tutan düşünür Bilge Karasu olmuştur.

⁵ Alexandre Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel* (1971) ; George Bataille, « Hegel, la mort et le sacrifice » (1955). « Ortadan kaldırma » karşılığı önerilebilecek *Aufhebung* kavramına son bölümde döneceğim. Bataille-Hegel ilişkisi konusunda bkz. Derrida 1967, Ege 2006

⁶ Althusser & Balibar 1970, Althusser 1973

⁷ Belirtilere dikkat eden, belirtisel okuma.

⁸ Çeviri etkinliğine bakış konusunda benim inancım, giderek, hocamın inancından kesinlikle ayrıldı. Çeviriden şüphe etmek, çeviriye mesafe almak şöyle dursun, çeviri aracılığıyla orijinal metnin çıplak gözle görülemeyen anlam katmanlarına ulaşılabilmesi bilinci kendi okuma serüvenimde güçlü biçimde pekişti. Örneğin Hegel’in bir metni Jean Hyppolite’in Fransızca çevirisiyle, A.V Miller’in İngilizce, Enrico De Negri’nin İtalyanca, Selâhattin Hilav’ın Türkçe, D. Nâci al’Avnillî’nin Arapça, Bâkir Parham’ın Farsça çevirileriyle karşılaştırılarak okunduğunda beklenmedik anlamlarla karşılaşma olasılığı doğar. Çeviriyle ciddi biçimde uğraşan bilinçler, genelde, kültür düzeyleri, dil duyarlılıkları yüksek bilinçlerdir. Bu bilinçlerin orijinal metni anlamaları –doğallıkla her anlama son çözümlemede bir yorumdur-, anladıklarını bambaşka bir dille, o dilin isterleri doğrultusunda uygun biçimde dile getirme çabaları, çevrilen düşünürle diller arasında bir söyleşi kurulmasını sağlar. Bu söyleşi sayesinde düşüncenin, son çözümlemede, bir dil etkinliği olduğu, aynı düşüncenin, başka dillerde bambaşka biçimlerde dile gelmesiyle, aynı’nın çeşitlilik içinde bambaşka anlaşılabileceği gerçeği hem eğitici hem haz verici biçimde yaşanır. Bu konuda bkz. Ege, 2026, s.13-15

⁹ James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy : being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations* (1767)

¹⁰ Paul Chamley, *Economie Politique et Philosophie chez Steuart et Hegel* (1963)

Düşünürün ne yaptığı da yalnızca metninde geliştirdiği kuramın incelenmesiyle anlaşılabilirdi. Kavramsal çalışmada, dikkati, metnin üretildiği ortamdan (*contexte*) çok metnin kendisi (*texte*) üzerinde yoğunlaştıran yaklaşımı benimsememde onun dersleri belirleyici oldu. Bu dersler beni Hegel’in toplumsal ve siyasal çözümlemelerine çok duyarlı kıldı.

2. “ASYA ÜRETİM TARZI” (AÜT) ve DİVİTÇİOĞLU

Yukarıda betimlemeye çalıştığım yöntemsel ve kuramsal bağlam içinde Marx’ı içine katan bir tez konusu ararken Marx’la Engels’in 1850 yıllarında tasarladıkları AÜT kavramı özellikle dikkatimi çekti. 60’lı, 70’li yıllarda Marksçı çevrelerde bu kavramdan çok söz ediliyordu. Özellikle *La Pensée* ve *Recherches Internationales à la lumière du marxisme* dergilerinde çıkan makaleler, “Centre d’Etudes et de Recherche Marxistes” Enstitüsü çerçevesinde sürdürülen araştırmalar büyük ölçüde AÜT konusuna ayrılmıştı¹¹. Bu çalışmalarda öne çıkan kaygı açık görüşlü bir Marksizm’i benimseme, tarihi anlayış ve tarihe bakışı donmuş bir tarih görüşünün kısırlaştırıcı kasnağından kurtarma kaygısıydı. Tarihsel gelişimin “İlkel toplum-Kölecilik-Feodalizm-Burjuvazi-Komünizm” evrelerinden geçerek tek çizgisel yönde ilerlediğini varsayan Ortodoks Marksizm’in karşısına, Marx’la Engels’in soruşturmasında yer alan ancak zamanla unutulmuş çok farklı bir üretim biçimini, Asya’ya özgü bir üretim biçimini çıkarıyorlardı. Bu üretim biçiminde gerek Devletin, gerek emekçinin, gerek artı ürünün kullanım tarzının dolayısıyla sınıf çatışmasının özgün konumları Avrupa tarihini oluşturan üretim biçimlerinin hiç birinde gözlemlenmiyordu.

AÜT konusunu tez konusu olarak seçmemde belirleyici olan okuma Sencer Divitçioğlu’nun *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (1967) adlı yapıtı oldu. Bu okumaya Divitçioğlu’nun *La Pensée* ve *Recherches Internationales* dergilerinde yayınladığı makaleler de eklendi¹². Divitçioğlu’nun, Osmanlı İmparatorluğu’nun klâsik devresinde gözlemlenen üretim biçiminin özgünlüğünü, Marx’la Engels’in Asya toplumları üzerine geliştirdikleri sezgi ve düşüncelerden esinlenerek, ayrıntılı biçimde incelemesi, beni, AÜT konusunun çok ilginç ve verimli bir tez konusu olacağına inandırdı. Özellikle Devlet kurumunun Osmanlı’da, Avrupa’ya oranla çok farklı bir bağlamda konumlandığını ortaya çıkaran çözümlemeler ilgimi çekti. Marx’la Engels’in, daha da çok Ortodoks Marksizm’in benimsediği Devlet anlayışı, Devletin, belirli bir sınıf çatışmasının oluşturduğu *üstyapısal* dolayısıyla ikincil bir gerçeklik olduğu görüşü, Osmanlı modelinde geçerliliğini yitiriyordu. Osmanlı’da Devlet ikincil değil birincil bir gerçeklik olarak ortaya çıkıyordu. Bunun nedeni de Devletin “toprakların mülksahibi” olmasında, “toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, köy topraklarında yaratılan artık-ürün[ün] devlete ait” olmasında yatıyordu¹³. Bu konuda, Divitçioğlu’nun, Kınalızade Ali’nin “Dairey-i Adliye” şemasından esinlenen çözümlemeleri gözümü kamaştırdı. Bu özgün toplumsal yapılanma içinde köylünün (*ra’iyyet*¹⁴) iktisadi konumu ne kölecisi ne de feodal sistemlerin emekçisiyle karşılaştırılabilirdi. Osmanlı’da köylü, toprağın mülkiyetine değil “tasarruf hakkı”na sahipti. Bu hakkı, kendisine, Devlet veriyordu. Dolayısıyla Devletle *ra’iyyet* arasında özgün bir sözleşme gerçekleşiyor, bu sözleşmenin düzenlemeleri ayrıntılı biçimde *Tahrir Defterleri* kütüklerine işleniyordu. Bu sözleşme *ra’iyyet*’e “hukuk öznesi” kimliğini kazandırıyor, onu, yalnızca “hukuk nesnesi” konumundaki köleden kesinlikle ayırıyordu. Ancak aynı *ra’iyyet* bu sistemde kesin yükümlülükler altına da giriyor, *Timar* sahibinin, *Sipahi*’nin, iradesine bağlanıyordu. Dolayısıyla “özgür emekçi”, yani iş-gücünü alınıp satılan meta’ya dönüştüren “ücretli işçi” kategorisine girmiyordu. Ama *Sipahi* devletin bir memuru olduğu için, yani gücünü devletten aldığı için, feodalizmin *Senyör*’üyle de özdeşleştirilemezdi. Bütün bunlar, *ra’iyyet*’in konum ve koşullarını, Avrupa tarihinde gözlemlenen köle, serf ya da ücretli işçi konum ve koşullarından kalkarak çözümleme girişimlerini

¹¹ Bu dergi ve araştırma gruplarının yayınlarında, ilk adımda, Maurice Godelier, Ion Banu, Jean Chesnaux, Marinette Dambuyant, Guy Dhoquois, Charles Parain, Ignacy Sachs gibi araştırmacıların incelemeleri sayılabilir. “Centre d’Etudes et de Recherches Marxistes” Enstitüsünün iki önemli yayını (“Kapitalizm öncesi toplumlar”, 1970 ve “Asya Üretim Tarzı üzerine”, 1974) AÜT’e ilgiyi artıran yayınlar olmuştur. Ayrıca, Marx’ın *Grundrisse* adıyla bilinen el yazmalarının kapitalizm öncesi üretim biçimlerine ayrılmış bölümünün çevirisi 1967-68 yıllarında *Anthropos* yayınlarında yayınlanmış, AÜT konusuyla ilgilenen çevrelerin çok dikkatini çekmişti (Marx 1857-58). Hélène Carrère d’Encausse ve Stuart Schram’ın 1965’te yayınlanan *Le Marxisme et l’Asie 1853-1964*, adlı son derece ilginç kitabını da özellikle hatırlatmak gerekir.

¹² « Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles) » (1966) ; « Essai de modèles économiques à partir du M.P.A. » (1967)

¹³ Divitçioğlu, 1967, s.62

¹⁴ رعيّة (çoğul : رعيا , *re’iyya*)

geçersiz kılıyordu. Osmanlı’nın *Timar* sistemi, her açıdan, özgün bir siyasal, hukukî, ekonomik ve toplumsal yapılanma görünümüyle karşımıza çıkıyordu. Divitçioğlu’nun ince çözümlemeleri, onun kaynakçasından kalkarak yaptığım ve daha sonra da yapacağım okumalar – Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Niyazi Berkes, özellikle Halil İnalçık, Şevket Pamuk-, *Timar* ya da İnalçık’ın terimiyle “çift-hane” sistemi konusunun, sürekli, ilgi alanlarımın içinde kalmasını sağladı¹⁵. Bu sistemde “artı-ürün”ün özgün kullanım biçimi, sistemin niçin kapitalizm yönünde ilerleyemediği üzerine de açıklamalar getiriyordu. Artı-ürünün çok büyük bölümü vergi aracılığıyla Devlete, bir bölümü de, *Sipahi*’nin donatıp yetiştirmekle yükümlü olduğu “sipahi asker”lerinin masrafları için *Sipahi*’ye gidiyor, bu tür bir paylaşım, üretim fazlasının yerinde kullanımını, yani yatırıma sokularak sürekli artan bir birikim sürecinin oluşmasını önlüyordu. Devlet ve *Sipahi*’nin elinde toplanan artı-ürün ise iktisadî, yani büyümeye yönelik bir amaçla kullanılmadığı için sistem sürekli Marx’ın “*Einfache Reproduktion*” (basit yeniden üretim) mantığına takılı kalıyordu. Divitçioğlu ve genel olarak Marksçı tarihçiler bu özelliğin, Marx’la Engels’in Asya toplumlarında gözlemledikleri “durağanlık” (*stagnation*) özelliğinin Osmanlı’daki yansıma biçimi olduğu kanısındaydılar.

AÜT konusu, bütün bu sebeplerden, gözüme son derece çekici, içinde heyecan ve şevkle çalışabileceğim bir araştırma ve inceleme alanı olarak göründü. Paul Chamley’in danışmanlığında bu konuyla teze yazıldım. Ancak okudukça, kavramın karmaşıklığı, Marksizm’in tarihi içinde kavramın yorumlanma ve değerlendirilme biçimi, hedef olduğu eleştiriler, dışlamalar, yarattığı rahatsızlıklar üzerine bilgi edindikçe, sorgulamam, tez düzeyinde, bu kavram aracılığıyla Osmanlı *Timar* sistemini çözümleme projesinden giderek uzaklaştı. Kavram, Osmanlı tarihini irdelemeyi sağlayacak bir araç-kavram konumundan kendisinin özel olarak incelenmesi gereken, birçok temel sorunu içinde taşıyan bir amaç-kavram konumuna evrildi. Sorgulamam her adımda daha epistemolojik bir nitelik kazandı. Buna neden, büyük ölçüde, Karl Wittfogel’in bu kavram üzerine inşa ettiği *Doğu Despotizmi*¹⁶ adlı kitabı ve Pierre-Vidal Naquet’nin bu kitap için yazdığı Önsöz’ü¹⁷ okumam oldu.

Karl Wittfogel başlangıçta, eski Çin uygarlığı, özellikle de Çin tarımı üzerine uzmanlaşmış, Osmanlıca’nın “mütebahhir”¹⁸ dediği türden deniz gibi geniş ve engin bilgisi olan Marksist bir *Sinolog*’tur. Çin tarımı üzerine 1920-30’lu yıllarda geliştirdiği çözümlemeleri büyük ölçüde Marx’la Engels’in AÜT kavramından esin alır¹⁹. Ancak 1931’deki “Leipzig Tartışmaları”nda²⁰ Sovyet ideologları, bu kavramı, bilimsel temelden yoksun olduğu iddiasıyla geçersiz ilan ederler, Tarihî evrimin, Rusya için de, Çin için de Avrupa’daki sürecin aynısı olduğu, dolayısıyla beş aşamalı evrim kuramının bu ülkelere de uygulanabileceği tezini benimserler. Daha sonra, 1938’de, Stalin, söz konusu beş aşamalı evrim kuramını resmî Sovyet tarih yaklaşımının temel inancına dönüştürür, AÜT kavramı yürürlükten kalkar²¹. Bu gelişmeler Wittfogel’i giderek daha kesin ve kararlı biçimde Sovyet ideolojisinden uzaklaştırır. Bilgin Almanya’dan Amerika’ya göç eder, ve kısa zamanda Sovyet Marksizm’inden koparak katı bir tutucu ve liberal siyasal tutum benimser; amansız bir Stalin ve komünizm düşmanı kesilir. Bu düşmanlık, 1950’lili yıllarda Amerikan Senatosunun Komünist avına çıktığı alt komisyonlarından birinde, Joe McCarthy’nin de hazır bulunduğu bir duruşmada, kimi meslektaşlarına karşı komünistlik suçlamalarında bulunmaya değin götürür kendisini. Bu suçlamalar, tüm kişilik ve yapıtına, bilimsel erdem adına mücadele verdiğini söyleyen bir kişiye hiç yakışmayan bir leke düşürür. *Doğu Despotizmi* bu tür bir ideolojik ve siyasal bağlam içinde, 1957 yılında yayınlanır. Kitabın asıl ereği, bağınaz bir İyi/Kötü karşıtlığını devreye sokarak, saplantıyla benzer bir “Asya Despotizmi” öfkesiyle, Sovyet Rusya’nın, dolayısıyla Stalin’in ülkesinin de, Çin gibi ve diğer tüm Asya ülkeleri gibi, söz konusu despotizmin basit bir uzantısı olduğunu ispatlamaktır. Bu despotizmin oluşmasına neden olan etmen ise, Asya bölgelerinde, geniş arazilerin sulanması için gerekli iş-gücünü seferber edebilecek güçlü bir devlete olan gereksinimdir. Düşünür bu varsayımdan kalkarak “hidrolik toplum” (*Hydraulic Society*) deyimini bile üretir. Engin bir tarih ve arşiv bilgisiyle aşırı derecede şematik bir tarih anlayışını sıkıntısız

¹⁵ Ege, 1991, 2014

¹⁶ Karl Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, 1957

¹⁷ Pierre Vidal-Naquet, « Karl Wittfogel et la notion de mode de production asiatique » ; Wittfogel’in kitabının Fransızca çevirisine (1964-1977) Vidal-Naquet’nin yazdığı « Önsöz » (« Avant Propos »), 1964

¹⁸ Arapça متهجر

¹⁹ Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, 1931

²⁰ Wittfogel, *Oriental Despotism*, s.402 ve sonrası

²¹ Joseph Staline, *Matérialisme dialectique et Matérialisme historique*, 1938

içinde barındıran bu şaşırtıcı kitap bana, AÜT kavramının ne denli sorunlu bir kavram olduğunu gösterdi. Özellikle kitabın “Asya Üretim Tarzı’nın Yükselişi ve Çöküşü” adlı uzun IX. Bölümü²², titiz bir metin ve arşiv incelemesiyle, Marx’la Engels’den başlayarak, bu kavramın, dolayısıyla Asya toplumlarının despotik, ceberut yapısı gerçeğinin nasıl, sürekli, öne çıkarılıp geri çekildiğini, vurgulanıp yadsındığını, hatırlatılıp unutturulmaya çalışıldığını ayrıntılı biçimde öykülüyordu. Wittfogel’un gözünde, gerek Stalinci Sovyet Maksizminin gerekse daha sonra Çin Marksizminin bu toplumları beş aşamalı Ortodoks Marksist evrim şemasına sokma çabaları, dolayısıyla, bu toplumların da, Avrupa toplumları gibi, feodal bir yapıdan komünizme geçtiklerini kabul ettirme istençleri, AÜT kavramının -yani bu tarzda yapılanan toplumların ceberut ve bürokratik niteliklerinin-, unutturulmaya çalışılması anlamına geliyordu.

İlk adımda herhangi bir varsayım olarak görülebilecek bir kavramın şaşırtıcı derecede şiddetli çatışmalara, çarpışmalara, hesaplaşmalara, yüksek davalara ihanetle suçlamalara, Akademiler’den kovulmalara neden olabilecek bir önem kazanmış olması, beni, bu kavramın kendisiyle çok daha başka türlü ilgilenmem gerektiğine inandırdı. Tam anlamıyla, Osmanlıcanın “müheyyiç”²³ dediği türden bir kavram karşıındaydım: heyecan veren, kızıştıran, harareti artıran, tutkuları uyandırıp alevlendirebilen, sinirleri bozabilen, kısaca rahatsızlık yaratan bir kavram; yukarıda sözünü ettiğim *belirti*, *symptôme*, türünden deşilmesi, arkasındaki sorunsalların, ne gibi kuramsal, felsefi hatta varoluşsal kaygıların belirtisi olduğunun araştırılması gereken bir kavram; bünyesinde ideoloji ile bilimin iç içe girdiği bir kavram²⁴. Dikkatle Marx’la Engels’in metinlerine dönmek gerekiyordu.

3. MARX’LA ENGELS’İN METİNLERİNDE KAVRAMIN SERÜVENİ

Marx’la Engels arasında Asya ile ilgili yazışmalar 1853 yılında başlar. Marx, 2 Haziran 1853’te, François Bernier’nin kitabını²⁵ okuduktan sonra Engels’e bir mektup yazar. Bernier’nin, 18 ve 19. yüzyıllarda Asya ile ilgilenen birçok aydının özellikle dikkatini çeken gözlemini, “*le roi est le seul et unique propriétaire de toutes les terres du royaume*” (“Kral ülkenin tüm topraklarını elinde tutan tek ve biricik mülksahibidir”), alıntıladıktan sonra şöyle sürdürür:

“Bernier, haklı olarak, Doğu’da öne çıkan tüm olguların [*Erscheinungen*] – Türkiye’den, Pers’ten, Hindistan’dan söz ediyor-, temel biçimini [*Grundform*] toprakta özel mülkiyetin bulunmamasında görür [*kein Privatgrundeigentum existiert*]. İşte Doğu göğünün gerçek *anahtarı* [*Dies ist der wirkliche clef selbst zum orientalischen Himmel*]”²⁶.

Engels 6 Haziran 1853 tarihli yanıtında şöyle der:

“Toprakta öze mülkiyetin yokluğu gerçekten tüm Doğu’nun anahtarıdır. Siyasal ve dinsel tarihi bu özellik belirler. Ancak Doğulular’ın toprak mülkiyetine, feodal biçiminde bile, erişememelerinin sebebi nedir? Bunun sebebi, sanıyorum, iklimde ve iklimden kaynaklanan toprak koşullarının, geniş çöl sahalarının [*Wüstenstriche*] varlığında aranmalıdır -Sahra’dan Arabistan’a, Pers’e, Hindistan’a, Tataristan’a, Asya’nın yüksek yaylalarına uzanan bölgelerde görüldüğü gibi. Sunî sulama [*künstliche Bewässerung*] burada tarımın başta gelen koşulu, hem taşranın, hem vilayetlerin hem de merkezî idarenin temel sorunudur [*Sache*]. Doğu’da hükümetin her zaman üç bakanlığı oldu: Maliye (iç talan –

²² « The Rise and the Fall of the Theory of the Asiatic Mode of Production », s.369-412.

²³ Arapça مُهَيِّج

²⁴ Pierre Vidal-Naquet, “Karl Wittfogel ve Asya Üretim Tarzı Kavramı” adlı “Önsöz”ünde, Wittfogel’in yukarıda değindiğim şematik tarih anlayışını çok geniş bir literatürü seferber ederek eleştirir. Çin uzmanının sınırlı bir çerçeve içinde geçerli olabilecek birçok gözleminin, bu köktenci yaklaşım yüzünden bulandığını, katı genellemeler içinde nesnelliliğini yitirdiğini, özen ve yetkinlikle seçilmiş bilimsel araştırmalara gönderme yaparak gözler önüne serer. Ağır eleştiriler taşıyan bu “Önsöz” hayli çalkantılı bir serüven tanır. Wittfogel, ilk adımda, bu “Önsöz”ü okumadan Fransızca çevirinin yayınlanmasına olur ışığı yakar. Çeviri “Önsöz”le birlikte 1964 yılında yayınlanır. Ancak bilgin, yayınlanan çevirideki “Önsöz”ü gördüğünde şiddetli bir öfkeye kapılır. “Trotski’ci”liğinden şüphe ettiği bir komünist araştırmacının saldırısına uğradığını öne sürerek kitabın toplatılmasını ister; Vidal-Naquet’yi mahkemeye vermekle tehdit eder. Giderek ortalık yatışır; mahkeme gerçekleşmez. Kitabın piyasadaki kopyaları Wittfogel’in “Önsöz”e verdiği yanıtla birlikte satılır. Daha sonraki baskılarda (1977), Fransızca çeviri “Önsöz”süz yayınlanır (Vidal-Naquet, 1964-1990, s.267-276). Bu pek alışık olunmayan çekişmeli yayın olayı da, AÜT kavramının Marksizm’in tarihinde yarattığı rahatsızlıklar açısından hayli düşündürücüdür!

²⁵ François Bernier, *Voyages contenant la description du Grand Mogol...*, 1670-71

²⁶ Karl Marx Friedrich Engels Werke, 1963, s.252, 254

Plünderung), Savaş (iç ve dış talan) ve, yeniden üretimin büyük sorunu [*Sorge*], *Travaux publics* (Bayındırlık işleri). Britanya hükümeti birinci ile ikinciye dar kafalı önlemlerle düzenledi aklı sıra ; ancak üçüncüyü tamamen bir yana attı, dolayısıyla Hindistan tarımı çöktü. Serbest rekabet orada tam anlamıyla kepaze oldu [*blamiert sich*]. Toprağın sunî biçimde verimini artıran bu sulamanın, su kanallarının yıkımıyla bir anda kesilmesi, o yürekler acısı durumu, önceleri parlak bir tarımsal etkinliğin ekip biçtiği geniş toprakların darmadağın, çırılçıplak [*wüst und öde*] kalmasını açıklıyor (...) Aynı olgu, şiddetli bir savaşın, koca bir ülkenin nüfusunu nasıl biçebildiğini [*entvölkern*], bir uygarlığı nasıl soyup soğana çevirebildiğini [*entkleiden*] de açıklıyor”²⁷

Bu satırlar, Wittfogel’in “hidrolik toplum” imgesini nereden kotardığı üzerine bir bilgi veriyor! Gördüğümüz gibi Marx’la Engels’in Asya toplumlarında gözlemledikleri temel özellik toprakta özel mülkiyetin olmaması. İki düşünür, baştan beri, üretim araçlarının mülkiyeti konusunu bir ekonomik sistemin belirleyici özelliklerinden biri olarak görürler²⁸. Toprak, endüstri devrimine değin, temel üretim aracı olduğu ölçüde, toprağın mülkiyeti sorunu, kapitalizm öncesi toplumların incelenmesinde en önde göz önüne alınması gereken olgudur. Toprağın mülkiyeti konusunda 19. yüzyılda çok yaygın olan bir kanıyı Marx’la Engels de paylaşır. İnsan toplulukları, başlangıçta, toprağı ortak kullanmışlardır; hatta toprak üzerinde herhangi bir bireyin hak iddia etmesi başlangıçtaki insanların akıllarına bile getiremeyecekleri, tasarlanamayacak bir hukukî düzenlemedir²⁹. Bu kanıya göre insan topluluğu başlangıçta yaşamını, toprağın ortak mülkiyetini benimseyerek kurmuştur. Toprak üzerinde özel mülkiyet tarihsel gelişim sürecinde, çok sonradan oluşturulup kurumsallaştırılmıştır. İktisadî gelişme, büyük ölçüde, toprağın, toplumun bireylerinden bazılarının –zorunlulukla çok küçük bir bölümünün- malı olmasıyla, bu paylaşımın yasallaşmasıyla hızını almıştır. Toprak mülkiyeti konusuna bu tür bir yaklaşım, mantikî bir zorunluluk sonucu, Asya’da gözlemlenen toprak mülkiyeti biçiminin, eski toplum ya da ilkel toplum koşullarını sürdürdüğünün kabul edilmesini gerektirir. Başka bir deyimle bu toplumlar, insanlık tarihinin başlangıcından 19. Yüzyıla değin, topraklarını, aynı ortak mülkiyet rejimi altında işlemiştir. Birazdan göreceğimiz gibi, AÜT kavramının ortaya koyduğu mantıksal güçlüklerden belki en önemlisini bu özellikte buluyoruz: Asya toplumları “durağan” (*stagnation*), yani değişime kapalı toplumlardır.

Ancak Engels’in çözümlerinde Asya toplumlarının bu özelliği ön plana çıkmıyor. Engels, toprakta özel mülkiyet olmamasını coğrafi koşullarla açıklamaya çalışıyor; bunu yaparken de bir değer yargısında bulunmuyor. Tersine, bu toplumların, belli coğrafi koşullara kendilerini çok başarılı biçimde uyarladıklarını, yerleşmiş ve yetkin biçimde işleyen sistemi bozup yıkan etmenin İngiltere’nin ekonomik ve siyasal güçleri olduğunu söylüyor: “olumsuzluk” İngiltere, yani kapitalizm yakasında bulunuyor, Asya yakasında değil. Engels sunî sulama düzeneğine ve bu düzeneğin yarattığı toprakta ortak mülkiyet rejimine eleştirel bir gözle yaklaşmıyor. Bu satırlarda Asya toplumları “başka”, değer yargısından arınmış “farklı” bir sistemin toplumları olarak sunuluyor³⁰. Doğallıkla bu yaklaşım, benim gözümde de en sağlıklı, en nesnel yaklaşımdı. Bu yüzden, ileriki çalışmalarımda, gerek Osmanlı’nın *Tımar* sistemi, gerekse başka bir toplumun örgütlenme biçimiyle ilgilendiğimde benimsediğim

²⁷ ibid., s.259

²⁸ Marx’la Engels, *Alman İdeolojisi* (1846) evresinde, “üretim tarzı” kavramını üreterek, üretim araçlarının mülkiyeti sorunsalına, emeğin kullanım ve sömürülme biçimi sorunsalını eklemişler, böylelikle, ekonomik ve sosyal yapılanmanın, Proudhon’da olduğu gibi, yalnızca mülkiyet sorunsalına indirgenemeyeceği bilincine varmışlardır.

²⁹ Ege 2018a. Marx mülkiyet üzerine düşüncelerini ayrıntılı biçimde *Grundrisse*’nin “Formen...”inde dile getirir (Marx 1857-58). Başlangıçta insanların toprak üzerinde özel mülkiyeti tasarlamaalarının bile söz konusu olamayacağı kanısı, genelde “ilkel” dediğimiz toplumların toprağı algılama ve kullanma biçimleri üzerindeki, çok tartışılması gereken yargılardan hareketle edinilmiş bir kanıdır. “İlkel toplum”un yaşam koşulları, doğal olduğu kabul edilen bir nedensellik ilişkisiyle, başlangıcın yaşam koşullarına eş görülür; “ilkeller” toprakta özel mülkiyeti tanımıyorlarsa başlangıçtaki insanlar da kuşkusuz bu mülkiyeti tanımıyorlardı sonucuna varılır. Marx’la Engels, Morgan’ın *Eski Toplum* (1877) adlı yapıtını okuduklarında (özellikle kitabın mülkiyet konusuna ayrılmış son bölümü, s.549-563), başlangıçta, toprakta özel mülkiyetin, hatta genel olarak özel mülkiyetin yokluğu kanısının doğrulandığını görerek birbirlerine sevinçli mektuplar göndermişler, Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı kitabında Morgan’ı temel referans olarak kullanmıştır; nitekim kitabın alt başlığı *Lewis H. Morgan’ın Araştırmalarından Sonra*’dır. Oysa 20. Yüzyılda antropoloji dalında yapılan ince ve ayrıntılı araştırmalar, “ilkel” dediklerimizin de herhangi bir mülkiyet gibi toprak özel mülkiyetini tanıdıklarını ve hukukî bir düzenleme olarak uyguladıklarını göstermiştir. Bu araştırmalar, ilkel olsun ilerlemiş olsun, nerede, hangi çağda yaşamış, yaşıyor olursa olsun, insanın, *bizim gibi*, ister taşınır ister taşınmaz mallar üzerinde özel mülkiyet kavramına yabancı olmadığını gösteriyor (Bkz. Lowie 1920, Ch. IX, “Property”, s.205-256). Başka bir deyimle, *Tımar* sisteminde toprakların çok büyük bir bölümünde özel mülkiyetin yokluğu (küçük bölümünde özel mülkiyet yürürlüktedir), AÜT’e, insanlık tarihinin başından beri var olan bir üretim biçimi gözüyle bakılmasını asla doğrulayamaz.

³⁰ Ancak, bütün bunlara karşın, yukarıdaki alıntıda Engels’in kullandığı “talan” (*Plünderung*) teriminin taşıdığı değer yargısını gözden kaçırmamak gerekir.

yaklaşım hem Divitçioğlu’nun hem de Claude Lévi-Strauss’ın yapısalcı yaklaşımı³¹ olmuştur. Ancak ilk tezimin çerçevesinde dikkatim, Marx’la Engels’in, aynı yıllarda benimsedikleri, Asya’ya “olumsuz” gözle bakan yaklaşım üzerinde yoğunlaştı. Bu yaklaşım, en saf ifadesini, Marx’ın, İngiltere’nin Hindistan üzerinde kurduğu siyasal ve ekonomik egemenlik üzerine *New York Daily Tribune* gazetesinde yayınladığı makalelerde bulur³². 22 Temmuz 1853’te yazılıp 8 Ağustosta yayınlanan makalesinde şunları okuruz:

“Hindistan istila edilme yazgısından [*the fate*] kurtulamazdı, ve geçmiş tarihinin tümü, eğer bir tarihten söz edilebilirse, bir biri ardına hedef olduğu istilâların tarihidir. Hint toplumunun herhangi bir tarihi yoktur [*has no history at all*]; en azından bilinen [*known*] bir tarihi yoktur. Hint tarihi dediğimiz şey, birbiri ardına ülkenin içine girerek dirençten ve değişimden yoksun [*unresisting and unchanging*], edilgen bir temel üzerine imparatorluklarını kuran zorba güçlerin tarihinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla sorun İngiliz’in Hindistan’ı fethetmeye hakkı var mı yok mu sorunu değil, Türk’ün, Persli’nin, Rus’un Hindistan’ı fethini Brötanyalı’nın [*Briton*] fethine yeğleyip yeğlemeyeceğimiz sorunudur. İngiltere’nin Hindistan’da yerine getirmesi gereken iki görevi [*mission*] vardır: biri yıkıcı [*destructive*] öteki canlandırıcı [*regenerating*]; eski Asyatik [*Asiatic*] toplumun sona erdirilmesi [*annihilation*] ve Asya’da Batı [*Western*] toplumunun maddî temellerinin [*material foundations*] atılması”³³

Doğallıkla bu satırlar, okuduğumda, beni derinden sarstı. Yalnızca Hindistan gibi koca bir uygarlık üzerine değil, genel olarak herhangi bir *insan* topluluğu üzerine bu denli kapsayıcı, küçümseyici, ağır değer yargılarıyla bir çırpıda hüküm giydirci genellemeler nasıl yapabilir, kendimizde, *öteki* üzerine bu denli *ucuz* denilebilecek yüzeyde yargılamalarda bulunmaya nasıl hak görebilirdik? Üstelik, bu küçümseyici tutumu takınan, bu hakkı kendisinde gören bilinç, kurulu düzene, dolayısıyla bu düzenin ön yargılarına savaş açmış bir bilinçti. “Tarihten yoksunluk” ne demektir? Marx “bilinen” tarih diyor. Bilmediğimiz, çözümlemeseli bir ciddiyetle ilgilenmediğimiz için bilgisinde olmadığımız tarihler yok mudur? Öteki toplumun da bir tarihi olabileceğini, kendine özgü, bizimkinden farklı bir tarihi olabileceğini kabul etmek de niçin bu denli zorlanıyoruz? Tarihi olma ayrıcalığının bizim tekelimizde olduğu inancı, bu denli kolaylıkla, nasıl benimsenebilir? Yukarıdaki yargılar okunduğunda bu tür sorular doğallıkla akla geliyordu. “Avrupa merkezci” bir tutumla karşı karşıyaydım. Bu tutumu doğrulayabilen, temellendirebilen kanıtlar neler olabilirdi? Bu soru, giderek, sorgulamamın ana konusu oldu. “Öteki”yi “biz”den kalkarak değerlendirmek, “bizim” en ileri olduğumuz inancıyla öteki’yi yargılamak ve bunu son derece *doğal* bir olguymuşçasına görmek gerçekten sorgulanması gereken bir tutumdur. Ancak bir nokta *son derece* önemliydi: bu tutumu takınan bilinç, kurulu düzenin “doğal” diye öne sürdüğü olguların, son çözümlemede, belli bir sömürü düzenini meşru kılmaya yönelik düzenlemeler olduğunu ortaya çıkaran, gösteren bir bilinçti. “Doğallık” söylencesinin, burjuva ideolojisinin en çok ve en sistemli biçimde kullandığı “gerçek apaçık ortada”, “bundan başkası düşünülemez” dayatmasının elverişli araçlarından biri olduğunu büyük bir çözümlemeseli yetkinlikle ortaya koyan Marx’la Engels’ti. İki düşünürün, “ideoloji” terimini, olan’ı *doğallaştırma*, olan’ı tarihinden soyutlayarak *apaçık* kılma istenci biçiminde tanımlamaları, benim gözümde, düşünceye yaptıkları en önemli katkılardan biriydi³⁴. Dolayısıyla sorun, *basit bir biçimde*, Marx’la Engels’in Avrupa merkezçiliğini, daha da genel olarak, “biz-merkezçiliği”ni eleştirmek değil, bu denli açık görüşlü, nesnellığe önem veren yüksek kültürlü kişilerin “öteki”yi “kendileri”nden kalkarak anlayıp yargılayabilmelerinin *olanaklılık koşullarını* anlamaya çalışmaktır.

Yukarıdaki alıntıda Marx’la Engels’in Hindistan’a, dolayısıyla Asya’ya ve Batılı olmayan toplumlara bakışlarını belirleyen bir başka etmen de kapitalizmi anlama ve değerlendirme biçimleriydi. “Batı toplumunun maddî temellerinin [*material foundations*] atılması” sözünden, ‘öteki toplumların da, Batı gibi, kapitalizm aşamasına ulaşmaları gerekir, yoksa yerlerinde saymaktan kurtulamazlar’ anlamı çıkıyor. Kapitalizme bir tarihsel *gerekliklik*, yıkılması şart olan ancak kurtuluşa ulaşabilmek, esenliğe erişebilmek için kat edilmesi gerekli bir süreç gözüyle bakılıyor. Bu çalışmanın son bölümünde göreceğimiz gibi Marx, yaşamının sonuna doğru, bu *gerekliklik* kavramına

³¹ Lévi-Strauss 1958, 1963

³² Her ne kadar Marx’ın imzasını taşıyorlarsa da, bu makaleleri Marx’la Engels birlikte oluşturmuşlar, hatta kimilerini Engels kaleme almıştır (Wittfogel 1957, s.375; Rubel 1965, s.LXXXIV). İngilizce konusunda Engels’in Marx’a yardımının büyük olduğu tahmin edilebilir. Engels İngilizceye ana dili gibi hakimdi; ayrıca bir düzine dille (bunların içinde Türkçe de vardır) ilgilenecek, kimilerini konuşacak kadar dil merakı olan, bir “dil üstadı” diyebileceğimiz yüksek kültürlü bir kişiydi (Bkz. Ege 2012, s.75)

³³ Marx, « The Future Results of British Rule in India » 1853, ilk paragraf

³⁴ Bkz. Özellikle *Alman İdeolojisi*’nin “Feuerbach” bölümünün birinci kısmı: “Genel olarak ideoloji”, 1846, s.18 ve sonrası

mesafe almaya çalışıyor. Bu çaba, bir anlamda Hegel’ci diyalektiğe mesafe alması anlamına gelir. Ancak, Marx’ın yapıtı boyunca geliştirdiği tarih anlayışı bu tür bir mesafeyi olanaklı kılıyor mu? Marksçılar’ın siyasal etkinliklerinde ve mücadelelerinde bu diyalektikten çıkmakta zorlanmaları yalnızca ustanın söylediklerine kulak asmamakla açıklanabilir mi?

Marx’la Engels, Asya toplumları, Rusya, Pers, Türkiye ile ilgilerini çalışmaları boyunca sürdürmüşlerdir. 1859 yılında, *Ekonomi Politik’in Eleştirisine Katkı*’nın “Önsöz”ünde Marx ilk defa AÜT [*asiatische Produktionsweise*] terimini kullanır:

Ana hatlarıyla, Asya [*asiatische*], antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, ekonomik toplumsal-şekillenmenin [*Gesellschaftsformation*] gelişimi boyunca kat ettiği çağları [*Epochen*] oluşturur »³⁵

Görüldüğü gibi bu önermede AÜT insanlık tarihinin başlangıcına yerleştirilmiş. Marx’ın burada duyurmaya çalıştığı, elbette, insanlığın Asya’da doğduğu tezi değil. AÜT’ün başlangıca yerleştirilmesinin nedeni, bu üretim biçiminin toprağın özel mülkiyetini tanımaması. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Marx’la Engels, insanlığın başlangıçta toprağı ortak kullandığı varsayımını benimserler. Ancak AÜT’ün bugün de varlığını sürdürmesi sorun yaratıyor. Başlangıçtan bu yana binlerce yıldır değişmemiş, gelişmemiş, dönüşmemiş bir “toplumsal şekillenme” biçimini tasarlamak güç, hatta anlamsız. Her ne kadar Asya toplumları Marx’la Engels’in yaklaşımında *durağan* toplumlar sınıfına giriyorlarsa da, başka toplumlar (son çözümlemede Avrupa toplumları) bir çağdan bir çağa atlarken, Asya toplumlarının hiç değişmediklerine inanabilmek pek kolay değil. Ayrıca, koskoca bir kıtaya özgü bir üretim biçiminden söz etmek pek akla yakın görünmüyor; nasıl ki bir “Avrupa üretim biçimi” ya da “Amerika”, “Afrika” üretim biçimleri gibi terimlerin bilimsel bir anlamı olamayacağı gibi. Bu güçlükler iki düşünürün, daha sonra, AÜT terimini kullanmaktan sakıncalarını açıklayabilir. Örneğin Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’nde önerdiği tarihsel evrim şemasında AÜT’ten hiç söz edilmez. Bunun nedeni, Wittfogel’in iddia ettiği gibi, Asya gerçeğinin despotik ceberut karakterinin gizlenmesi, ört bas edilmesi, Asya’nın, şemaya sokulamayan özellikleri yüzünden dışlanması olduğunu düşünmek güç. Çünkü Marx’la Engels Asya toplumlarının ekonomik ve sosyal yapılanmaları üzerine düşünmekten hiçbir zaman vaz geçmemişlerdir. AÜT teriminin yinelenmemesinin nedenini mantık ve kavramsal tutarlılık düzeyinde sorun yaratmasına bağlamak gerekir.

Nitekim gerek *Grundrisse*’nin “Kapitalizm öncesi üretim biçimleri” bölümünde gerekse *Das Kapital*’ın birçok yerinde Asya ile ilgili (Asya’ya Türkiye ve Rusya’yı da katmak gerekir) birçok gözlem, sorgulama, çözümleme bulunur. Ayrıca köy komünü, ilkel toplum ve Asya modeli arasında paralellik kurduğu için, ilk iki yapılanma üzerine Marx’ın geliştirdiği görüşler, *Tımar* sistemi gibi yapılanmaların mantığının irdelenip anlaşılmasına da yardımcı olur. Divitçioğlu gibi birçok iktisat tarihçisi bu görüşlerden yararlanmıştı, bugün de yararlanılabilir³⁶. Konunun ayrıntılarına girmeden Marx’ın Asya toplumları ile ilgili bir kaç gözlemini çok genel biçimde hatırlatabiliriz: İki parçadan oluşmuş bir yapılanma: kendi kendilerine yeten köy komünleri ve bunların üstünde bunları denetleyen bir üst kurum: Devlet. Yarı-doğal bir ekonomi: yerinde tüketim; basit yeniden üretim. Tarımla zanaatın (küçük endüstrinin) birleşimi: köy komünlerinin otarşik yapısını belirleyen faktör. Şehir-Köy ilişkilerinin gevşek, yetersiz, kopuk olması. Üretim güçlerinin düzeyinin düşük olması. Toprak mülkiyetinin üst kurumun elinde bulunması. Özel mülkiyetin gelişmesini önleyen, Devletin ağır bastığı bir mülkiyet rejimi. Aşırı derecede merkezileşmiş bir Devletin, toplum içinde sınıfların oluşmasına izin vermemesi. Devletin vergi aracılığıyla artık ürüne el koyması (yeniden üretimin gelişmesini önleyen faktör). Hakimiyet ve iktidar ilişkilerinin bireysel değil kolektif olması: «Doğu’nun genelleşmiş köleciliği » (*die allgemeine Sklaverei des Orients*)³⁷ kavramı. Bu son kavram büyük ölçüde haklı görülebilecek eleştirilere hedef oldu³⁸. Ancak, bu terime başka bir gözle yaklaşıldığında, Marx’ın çok önemli bir olguyu sezinlemiş olduğu görülebilir. Yukarıda da sözünü ettiğim gibi, düşünürün kimi Asya toplumlarında (*Tımar* sisteminde olduğu gibi) köylünün konumunu ne antikçağ kölesi, ne serf ne de ücretli işçi figürleriyle özleştirememesi onu bu terimi kullanmaya yöneltmiş olabilir. Terim kendi başına, genelleme derecesinin yüksekliği yüzünden, pek bir anlam taşımıyor. Ancak, *ra’iyyet* gibi hem bağımlı hem bağımsız bir toplumsal konuma Avrupa tarihinde bir karşılık bulmanın güçlüğü Marx’ı bu yetersiz ve hatta

³⁵ Marx 1859, « Önsöz », s.9

³⁶ Ege 1979, 2014

³⁷ Marx, « Kapitalizm öncesi üretim biçimleri », 1857-58, s.403

³⁸ Bonnaud, 1989, s.64

anlamsız terimi kullanmaya sürüklenmiş olabilir. Köylünün bu konumu, söz konusu toplumların niçin kapitalizme doğru ilerleyemediklerini gösteriyor, Marx’a göre.³⁹

Bütün bu hatırlatmalar Marx’la Engels’in Asya ile ilgili gözlemlerinin yabana atılamayacağını, sezgisel biçimde de olsa Avrupa tarihinde gözlemlenen üretim biçimlerinden farklı toplumsal yapılanmaların incelenmesine yardımcı oldukları ve olabileceklerini gösteriyor. Fakat baştan beri duyurmaya çalıştığım gibi, AÜT kavramı, çok hassas bir başka soruna dokunuyor: “tarihsel gereklilik” sorununa. Avrupa’nın dışında, Avrupa’ya yabancı toplumlar kendi iç dinamikleriyle Marx’la Engels’in anladığı tarzda bir evrim gerçekleştirebilirler mi? Bu sorunu, en somut biçimde, Marx’la Vera Zassoulitch arasındaki çok ilginç ve düşündürücü bir mektuplaşmayı hatırlatarak betimleyebiliriz.

4. BİR MEKTUBUN ÖYKÜSÜ ve TARİHSEL GEREKLİLİK SORUNU

16 Şubat 1881’de, Vera Zassoulitch (1848-1919) İsviçre’den Marx’a Fransızca bir mektup yazar. Zassoulitch Rusya’da Çarlık düzenine karşı şiddet hareketleri, sabotajlar, suikastlarla geçirilmiş gözü pek devrimci gençlik yıllarından sonra, Plekhanov, Axelrod, Deutsch gibi devrimci arkadaşlarıyla İsviçre’ye sığınmış ve giderek Marksizm’i benimseyerek sosyal-demokrat diyebileceğimiz bir çizgiye yerleşmiş bir eylem ve düşünce kadınıdır. *Das Kapital*’in 1872 yılında Rusçaya çevrilmesiyle, sözü geçen devrimciler, Marx’ın kuramıyla yakından ilgilenmeye, Rusya’nın da Avrupa toplumları gibi kapitalizmin yıkımlarına mahkûm olup olmadığını hayli heyecanlı bir merakla sorgulamaya başlamışlardır. Marx, Rus devrimcilerinin kendi yapıtına gösterdikleri bu ilgi yüzünden “Enternasyonal Sosyalizm” bünyesinde onları destekleyici bir tutum da almıştır⁴⁰. Vera Zassoulitch mektubunu bu tür bir siyasal ve düşünsel bağlam içinde kaleme alır. Rus rejiminin türlü sansür ve baskılarına, kitabı toplatma girişimlerine karşın kendisiyle arkadaşlarının *Das Kapital*’i edinip büyük ilgi ve dikkatle okuduklarını hatırlattıktan sonra, Rusya’daki tarımsal düzen açısından, Marx’ın tarihsel evrim kuramını nasıl anlayıp değerlendirecekleri konusunda düşünürün görüşünü sorar. Zassoulitch’in gözünde bu konu, özellikle, Marx’ın da bilgisinde olduğu “Rus komünü”nün (“*Mir*”, “*Obchtchina*”) geleceği açısından, toprağın ortak mülkiyeti üzerine kurulu bu yapılanmanın, zorunlu olarak, *Das Kapital*’deki tarihsel gereklilik kavramı yönünde yok olup yerini kapitalizme bırakıp bırakmayacağı açısından son derece önemlidir. Başka bir deyimle, Zassoulitch’in sorusu, ‘Rusya’nın da, sosyalizme, zorunlu olarak, kapitalizmden geçerek mi ulaşması gerekir?’ sorusudur. Rus kırsal komünü, kapitalizmin yıkımlarına hedef olmadan sosyalizme ulaşamaz mı? Zassoulitch şöyle sürdürür:

“Bu soru, benim gözümde, özellikle bizim sosyalist partimiz için, ölüm kalım sorunudur [*c’est une question de vie ou de mort*]. Bizim devrimci sosyalistlerimizin kişisel geleceği [*destinée personnelle*], bir anlamda, bu soruya verilebilecek yanıtın şu ya da bu yönde olmasına bağlıdır”⁴¹.

Rus devrimci mektubunda, kapalı olarak, Marx’ın, *Das Kapital*’in ilk baskısına koyduğu “Önsöz”deki ünlü gözlemine gönderme yapar:

«Benim bu yapıtta incelemek istediğim konu kapitalist üretim tarzı ve bu tarza karşılık gelen üretim ve değişim koşulları konusudur. Bugüne değin, İngiltere, bu koşulların klasik yurdu olmuştur. Bu yüzden geliştirdiğim kuram çerçevesinde bu ülke başlıca örneği [*Hauptillustration*] oluşturuyor. Ancak eğer Alman okur ikiyüzlü bir kibirle [*pharisäisch*] İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumuna omuz silker, ya da saf bir iyimserlikle, Almanya’da işlerin o kadar da kötü gitmediğini düşünerek kendini avutursa, yüzüne şunu haykırmam gerekir: “*De te fabula narratur*” [Burada anlatılan senin hikâyendir]”⁴²

³⁹ Bu konuda bkz. Charles Parain, 1974

⁴⁰ Bu konularda bkz. Rubel, 1947, ve 1968, s. 1552

⁴¹ Vera Zassoulitch, 1881, s.1556

⁴² Marx, 1867, « Vorwort zu ersten Auflage », s.12 (« *De te fabula narratur* » : Lâtin şairi Horatio’nun dizesi)

Kısaca Zassoulitch, Marx’a, ‘Rus okurunun yüzüne de aynı şeyi haykırmak mı gerekir?’ sorusunu yöneltir. Marx’ın yanıtını sabırsızlıkla beklediğini söyler, konunun ayrıntılarına girmeye vakti bulamazsa hiç olmazsa kısa bir mektupla bu konudaki genel görüşünü bildirmesini ve kendisinin bu yanıtı Rusçaya çevirip yayınlamasına izin vermesini Marx’tan rica ederek mektubunu bitirir.

Marx vakit geçirmeden çalışmaya koyulur. 63 yaşındadır. Aslında birkaç yıldır kitabının Rusçaya çevrilmesi ve Rus devrimcilerinin kuramına gösterdikleri ilgi dolayısıyla “çağdaş Rusya’nın iktisadî gelişimi” üzerine araştırmalara girişmiştir. Hatta “hiçbir şeyi sanıya bırakmayı [*laisser quelque chose à deviner*] sevmediğinden” bu araştırmaları en sağlıklı biçimde sürdürebilme amacıyla Rusça öğrendiğini de söyler⁴³. Rus popülist sosyoloğu N. Mikhailovski’nin, Marx’la Engels’in geliştirdiklerini iddia ettiği, kapitalizmin her toplum için evrensel bir yazgı oluşturduğu felsefesine yönelttiği eleştirilerine yanıt olarak 1877 Kasım’ında Fransızca bir metin yazmış ancak yayınlamamıştır. Bu metinde Marx, *Das Kapital*’deki sorgulamanın, kapitalist sistemin doğma ve gelişme koşullarını konu edindiğini, sorgulamanın sonucunda, bu sistemin, “feodalitenin iktisadî düzeninin karından [*entrailles*]” çıktığını, üretim araçlarını üreticilerin ellerinden kopararak bir azınlığın eline veren bir süreç olduğunu ortaya koyduğunu hatırlatır ve şunları söyler:

“Kapitalist üretim tarihsel gelişimi [*tendance*] boyunca (...) toplumsal emeği, eşi görülmemiş bir ivmeyle [*le plus grand élan*] harekete geçirerek ve her üreticinin kendini tümüyle geliştirip gerçekleştirmesini [*développement intégral*] sağlayarak yeni bir iktisadî düzenin koşullarını kendi elleriyle [*elle-même*] yaratır; şimdiden bir çeşit [*une sorte de*] ortak üretim [*production collective*] üzerine kurulmuş olan kapitalist mülkiyetin, [son aşamada], toplumsal mülkiyete [*propriété sociale*] dönüşmesi kaçınılmazdır” (s.1554).

Marx, metnin ilerisinde, Mikhailovski’nin, *Das Kapital*’de geliştirilen kapitalizmin Batı Avrupa’da oluşum kuramını, ısrarla, “her toplumun, yazgısı gereği, tutmak zorunda olduğu bir yolun tarihi-felsefî kuramına [*théorie historico-philosophique*] dönüştürme tutkusu”nu sert bir dille eleştirir, sözünü şu şekilde bağlar:

“Birbirlerine şaşırtıcı biçimde benzeyen, ancak değişik tarihsel ortamlarda gerçekleşen olaylar, son derece farklı sonuçlar doğurabilir. Bu gelişimlerin her birini ayrı ayrı inceledikten sonra birbirleriyle karşılaştırarak, söz konusu olguların anahtarını [*clef*] bulmak kolaydır; ancak en yüce erdemini ‘tarih-üstü’ [*supra-historique*] konumunda bulan bir tarihi-felsefî kuramın maymuncuğuyla [*passe-partout*] herhangi bir çözüme varılamaz” (s.1555)

Görüldüğü gibi 1877’lerin Marx’ı 1853’lerin Marx’ından çok farklı yerlerde, çok farklı şeyler söylüyor. Düşünür, Vera Zassoulitch’e yanıtını yukarıdaki metinden de yararlanarak hazırlamaya başlar; birkaç uzun Fransızca müsvedde oluşturur⁴⁴. Ancak sağlık sorunları, yanıtını istediği biçimde geliştirip tamamlamasını önler. Zassoulitch’e kısa bir mektup gönderir. Mektup, *Das Kapital*’de geliştirilen kuramla ilgili *vahim* bir “yanlış anlaşılma”yı [*malentendu*] ivedilikle düzeltmek gerektiği uyarısıyla başlar. Marx, kitabının Fransızca çevirisinden şu alıntıyı yapar:

“Kapitalist sistemin özünde [*au fond*], üreticinin üretim araçlarından kesinlikle koparılması yatar (...) bu evrimin temeli de çiftçilerin soyulması, varlıklarının ellerinden alınmasıdır [*expropriation*]. Bu soygun en köklü biçimde İngiltere’de gerçekleşmiştir (...) Ancak Batı Avrupa’nın öteki ülkelerinin tümü aynı süreci yaşamaktadırlar”⁴⁵

Marx’ın bu alıntıyı Fransızca çeviriden yapması anlamlı. *Das Kapital*’in yukarıda gönderme yaptığımız ilk baskısının Önsöz’ünde sözünü ettiği “*De te fabula narratur*” Fransızca çeviride bulunmuyor. Başka bir deyimle Marx, “Burada anlatılan senin tarihindir” uyarısını Rus okurunun “yüzüne haykırmak” söz konusu değildir demek istiyor. *Das Kapital*’deki evrim kuramının “tarihsel yazgı” [*fatalite historique*] niteliğinin “özellikle” [*expressément*] Batı Avrupa ülkeleri için geçerli olduğunu vurguluyor. “Bu kısıtlamanın nedeni de kitabın şu gözleminde dile gelir” diye sürdürüyor:

⁴³ Marx, 1877, s.1553

⁴⁴ Marx, 1881b

⁴⁵ Marx, 1881a, s.1558 (*Le Capital*, Fransızca çeviri, s.1169-1170).

“Kişisel emek üzerine kurulan özel mülkiyetin (...) yerini, başkasının emeğinin sömürsü [*exploitation*] üzerine, yani ücretli işçi rejimi [*salariat*] üzerine kurulan kapitalist özel mülkiyet alır”⁴⁶

Dolayısıyla Batı’daki süreç, “bir çeşit özel mülkiyetin başka bir çeşit özel mülkiyete dönüşmesi”; oysa “Rus köylüsü açısından”, süreç, “tersine, bir ortak mülkiyetin özel mülkiyete evrimi” biçiminde oluşacak. Marx mektubunu şöyle noktıyor:

“*Das Kapital*’de geliştirilen çözümlemelerden, Rus komününün canlandırılması konusunda olumlu ya da olumsuz bir sonuç çıkarılamaz. Ancak bu konuda yaptığım özel inceleme ve orijinal kaynaklardan kalkarak sürdürdüğüm sorgulama beni şuna inandırdı: Rus komünü Rusya’da toplumsal yenilenme ve canlanmanın [*régénération*] dayanağını oluşturabilir; yalnız, bunun için, önce, her yandan üzerine çullanan zararlı etkilere kurtarılması ve doğal [*spontané*] gelişimini sağlayacak koşulların kendisine kazandırılması gerekir”⁴⁷

Vera Zassoulitch’le arkadaşlarının Rus komünü üzerine endişeyle sürdürdükleri, “ölüm kalım sorunu” diye niteledikleri sorgulamaya Marx’ın bu mektupta söylediklerinden daha olumlu, daha destekleyici, daha umut verici, Rus komününün özgün bir tarihsel gelişimin kaynağı olabileceğine inanan bu devrimciler daha hak verici bir yanıt düşünülemezdi. Ancak bu mektubun başına ne geliyor? Maximilien Rubel, “Karl Marx ve Rus Popülist Sosyalizmi” adlı ilginç ve düşündürücü incelemesinde “bu sorunun sorulabilmesi için 30 yıl beklemek gerekti” der⁴⁸. Marx’la Engels’in tüm yapıtlarının yayımcısı ve Stalin’in emriyle kurşuna dizilen büyük araştırmacı ve bilgin David Riazanov, 1911 yılında, Marx’ın damadı Paul Lafargue’in sakladığı belgeler arasında, Marx’ın mektubunun müsveddelerini bulur. Riazanov, Vera Zassoulitch ve arkadaşlarıyla bu mektup üzerine konuştuğunda, ne Plekhanov, ne Axelrod, ne de Zassoulitch böyle bir mektubu hatırladıklarını söylerler. Zassoulitch’le arkadaşlarının “kişisel gelecekleri”ni belirleyeceğini düşündükleri bir soruya ustaları Marx’ın verdiği son derece olumlu ve umutlandırıcı yanıt, Rusçaya çevrilip yayınlanması şöyle dursun, unutulup gitmiştir!⁴⁹ Riazanov haklı olarak şaşırır:

“Böylesine önemli, karşılıksız bırakılamayacak bir mektubun unutulmuş olması hafıza mekanizmamızın [*mécanisme de notre mémoire*] olağan dışı yetersizliğini gösteren çarpıcı bir örnek olarak kuşkusuz uzman psikoloğun dikkatini çeker”⁵⁰

Ancak “ölüm kalım sorunu” niteliğinde önem taşıdığına inanılan bir yanıtı içeren bu mektubun bu denli kolaylıkla unutulmasını, “hafıza mekanizmamızın yetersizliği” gibi genel ve organik bir nedenle açıklamak, üzerine eğildiğimiz konunun hassasiyet ve karmaşıklığı açısından pek doyurucu değil. Bu mektup *neden* unutuldu? Bu unutuş bir şeylerin *belirtisi* değil mi? Maximilien Rubel, Vera Zassoulitch ve arkadaşlarının, giderek, devrimci popülizmi terk edip inançlı ve kararlı Marksistlere dönüştüklerini hatırlattıktan sonra şöyle sürdürür:

“Bu unutuşla ilgili dile getirmek istediğim varsayım şu: bu unutuş, Marx’ı sorgulayan Rus devrimcilerin “Marksizm”i⁵¹ benimsemelerinin, psikolojik düzeyde, gerekli bir sonucu olmuştur; başka bir deyimle,

⁴⁶ ibid. 1558. Marx, kitabında, bu gözleme iliştiirdiği bir dipnotta, Simonde de Sismondi’den şu alıntıyı yapar: “Toplumsal yaşam yepyeni bir düzen [*condition*] içine sürükleniyor (...) her türlü mülkiyetin her türlü emekle ilişkisinin kesildiği bir düzene doğru ilerliyoruz” (*Le Capital*, Fransızca çeviri, s.1238, dipnot b)

⁴⁷ Marx, 1881a, s.1558

⁴⁸ Rubel 1947, s.547. Ayrıca bkz. Rubel, 1954-1969, Rus komünü ile ilgili bölüm, s.340-351

⁴⁹ Mektubun kendisi ancak 12 yıl sonra Berlin’de, Axelrod’un arşivleri arasında bulunur

⁵⁰ Alıntılayan Rubel, 1947, s.547

⁵¹ Maximilien Rubel, yaşamı boyu, “Marksist” diye tanımlanan toplumsal ve düşünsel akımların, son çözümlemede, Marx’ın gerçek düşüncesini ya indirgeyen, ya saptıran, ya yozlaştıran, ya donduran, dolayısıyla bu düşünceye ihanet eden girişimler olduğunu vurgulamıştır. Özellikle, Marx’ın geliştirilmeyi, işlenmeyi, yeşermeyi bekleyen canlı düşüncesini bağnaz yorumlar içinde kurutup cesete çeviren Stalinci Marksizm’in Marx’a yapılabilecek en büyük ihanet olduğunu sürekli yinelemiştir. Yukarıdaki alıntıda, “Marksizm” terimini, bu terime yüklediği olumsuz anlam yüzünden, tırnak içinde kullanıyor (bkz. Rubel, 1974)

Mikhailovski'nin Marx'ın yapıtından devşirdiğini sandığı o tarihî-felsefî-maymuncuk kuramı benimsemelerinin gerekli sonucu”⁵².

Rubel'in varsayımı kuşkusuz üzerinde dikkatle durulması gereken bir gözlem. Marx'la Engels'in toplumsal, ekonomik ve siyasal olguları okuma, anlama, çözümleme yöntemlerinin yüzeysel genellemelerden kaçınmayı, kolay ve tembel soyutlamalarla yetinmemeyi öğreten zihin açıcı niteliği, ürettikleri kavramların çok değişik alanlarda çok verimli sorgulamalara olanak verebilecek çözümleme araçları olduğu yadsınamaz bir gerçek. Ufuk açıcı niteliği son derece güçlü bir düşünceyi kısır genellemeler içine çekip olanaklarını kurutarak kapayan okumalardan kaçınmak gerektiğine, Strazburg'ta aldığım öğrenimin etkisiyle, baştan beri inanmıştım. Ancak Rubel, varsayımında, *unutulanlar* yakasına yerleşiyor, unutanların neden unuttuklarını sorguluyor; bu sorudan hareketle, ustalarının gerçek düşüncesine gözlerini kapadıkları, bu düşünceyi donuk bir öğretiye dönüştürdükleri için Rus devrimcilerini yeriyor. Ama bir de *unutulan* yakası var. Bu mektupta unutilan ne? Bu mektupta unutilan unutilunabilir miydi? Marx'la Engels'in diyalektik süreç anlayışından esinlenen devrimci, yani var olan koşulları dönüştürerek toplumu esenliğe kavuşturma davasına gönülden bağlanmış bir siyasal tutumun Avrupa merkezci bir dönüşüm kavramını benimsememesi olanaklı mıydı? Marx'ın kendisi, devrimci etkinliğinde, Rus komünü üzerine değerlendirmeler yapacak olsaydı bu mektupta söylediklerini unutmak zorunda kalmaz mıydı? Bu mektubun unutilması sorunu, bir anlamda, AÜT'ün, Marksizm'in tarihinde unutilması/unuturulması sorunsalıyla örtüşmüyor muydu? Her ne kadar bu soruların toptancı, genelleyici, soyut karakterleri beni rahatsız etse de, AÜT kavramını, Marx'la Engels'in “diyalektik” ve “devrim” kavramlarıyla ilişkiye sokmam, bu ilişki üzerine düşünmem gerekiyordu. Son çözümlemede kapayıcı nitelikte olmasından şüphelendiğim bir sorgulamayı, bu şüpheyeye karşı, sürdürmezlik edemedim..

5. AUFHEBUNG MANTIĞI, DEVRİM ve ÖTEKİ SORUNLAR

Das Kapital'in Engels'in düzenleyip yayınladığı 3. Kitabının «Kâr oranının düşme eğilimi yasası » bölümünde Marx'ın, kuşkusuz 1870'li yıllarda kaleme aldığı şu gözlemi beni uzun zamandır çok düşündürüyordu:

“Toplumsal emeğin üretim güçlerini geliştirmek sermayenin [*Kapital*] tarihsel görevi [*Aufgabe* ; ödev⁵³] ve varoluş nedenidir [*Berechtigung*]. Sermaye bu şekilde, bilincinde olmadan, daha yüksek bir üretim biçiminin maddî koşullarını yaratır”⁵⁴

AÜT'ün unutilması/unuturulması sorunsalı beni, bu gözlemde sözü edilen “sermayenin görevi” [*Aufgabe*] temasını, Marx'ın 1853'te sözünü ettiği (bkz. yukarıdaki alıntı), İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirmesi gereken görev [*mission*] temasına yaklaştırmaya yöneltti. Sermaye, “daha yüksek bir üretim biçiminin maddî koşullarını”, İngiltere ise, “Asya'da, Batı toplumunun maddî koşullarını” oluşturunca. Sermaye, üretim araçlarını geliştirme ödevini farkına varmadan gerçekleştirmek için, ücretli emekçiyi, gücünün son damlasına değin, her türlü şiddeti kullanarak, sistemli ve metodik biçimde işletiyor, işliyor, sömürüyor, tüketiyor, İngiltere de, bilincinde olmadan, Asya'yı, binlerce yıllık uykusundan koparıp çağdaştırma misyonunu yerine getirebilmek için, kıtanın geleneksel üretim biçimlerini yerle bir ediyor, sayısız insanı açlığa, sefaletle sürüklüyordu. İki durumda da, bir yanda ücretli emekçinin öte yanda Asya'nın üzerine çöken katlanılmaz, yok edici bir *olumsuzluk*la karşı karşıyaydık. Ancak bu olumsuzluğun *gerekli* olduğu söyleniyordu. *Gerekli olumsuzluk* gibi karmaşık bir düşünceyi Hegel'in diyalektik anlayışını, yani “olumsuzun emeği” (“*die Arbeit des Negativen*”⁵⁵) kavramını irdelemeden anlamak olanaksızdı⁵⁶. Sorgulamam giderek Hegel-Marx(Engels) ilişkisini düşünme etkinliğine dönüştü. Daha sonraki araştırma programımı büyük ölçüde bu sorgulama belirledi. Hegel-Marx

⁵² Rubel, 1947, s.559

⁵³ Fransızca çeviride *Aufgabe* terimine “mission” karşılığı öneriliyor (Marx 1894, Fransızca çeviri, s.1042)

⁵⁴ Marx, 1894, s. 269-270

⁵⁵ Hegel, 1807, s.24

⁵⁶ Ege, 2018b

ilişkisinin ne denli devasa bir konu, bir doktora öğrencisinin entelektüel olanaklarını ne denli aşan bir karmaşıklık içerdiğini çok iyi biliyordum. Yalnızca bu ilişkiyi konu edinen literatürün enginliği kişiyi bu konudan caydırmaya yeterdi. Ancak, sezgisel biçimde de olsa, ‘tarihsel gereklilik’ konusunun ‘gerekli olumsuzluk’ konusuna yaklaştırmadan çözümlenemeyeceğini anlamıştım⁵⁷. Hegel-Marx ilişkisini incelemeye yönelmemi büyük ölçüde bu sezgi belirledi. Marx’la Engels’in, Hegel’e yönelttikleri, yetkin eleştirilere⁵⁸ karşın, iki devrimci bilinç, idealist diye niteledikleri düşünürle temel bir diyalektik inancı paylaşıyorlardı; “olumsuzun olumluluğu” inancını. Sorgulamam ilerledikçe, Marksist devrimciliğin, belki genel olarak devrimci tutumun aynı inancı, bilinçli ya da bilinç altından, paylaştıkları sanısını edindim.

Bilindiği gibi, Hegel’in gözünde diyalektik, salt yıkımla sona eren, sonunda hiçliğe yuvarlanan saf olumsuz devrim değildi. Tam tersine, diyalektik, yıkılanın, yok edilenin yerine daha yüksek, daha gelişmiş, daha olgunlaşmış, daha güçlenmiş bir gerçekliğin oluşmasını sağlayan, bu olumlu sonucun olanaklılık koşulunu oluşturan bir olumsuzluk kavramı içerir. Diyalektik, olumsuzluğun olumluluğu biçiminde tanımlanabilir. Marx’la Engels’in devrim inançlarının bu diyalektik devrim üzerine kurulduğunu düşünmeye başladım. Bu inanç, yetkin ifadelerinden birini, genç Marx’ın 1844 *Ekonomik Felsefi El Yazmaları*’nda okuduğumuz şu önermede bulur:

“Kendine yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasını sağlayan yol kendine yabancılaşmanın yolunu izler [*Die Aufhebung der Selbstentfremdung macht denselben Weg, wie die Selbstentfremdung*]”⁵⁹

Aufhebung kavramına karşılık, Türkçede, “aşma” terimi yerine “ortadan kaldırma” terimi yeğlenebilir; bu terimle, kavramın içerdiği, birbiriyle çelişen, üç anlam daha iyi duyurulabilir⁶⁰. Hegel’in, felsefi kavramların “en diyalektik” olanı diye betimlediği bu kavram, hem yok etmek (yadsımak, değillemek, silmek, “ortadan kaldırmak”), hem saklamak (muhafaza etmek, örneğin kışın yazlıkları sandığa “kaldırmak”) hem de yükseltmek, yüceltmek, yetkinleştirmek (yukarı “kaldırmak”) anlamlarını içerir⁶¹. Diyalektik devrim, yani Ruh [Geist], Doğa’nın tersine, yadsıdığını salt yok etmez; Ruh’un olumsuzluğu, yadsınanın ikincil, ilineksel (arazi) özelliklerini yok eder, ancak yadsınanı özünde muhafaza ederek daha yüksek düzeye taşır, yükseltir, yüceltir. Hegel bu devrimi “olumsuzun emeği” deyimiyle tanımlar. Doğallıkla, böylesine çetrefil bir devrimi burada sürdürdüğüm sınırlı sorgulama içinde, ayrıntılarıyla irdelemem olanaksız⁶². Çok genel hatlarıyla belirtecek olursam, diyalektik devrim Ruh’un devrimidir; Ruh *özne*⁶³ olduğu için işlemi diyalektik işlemdir. *Özne*, cevher (*Substanz*)⁶⁴ gibi sürgit kendinde kalan, kendini kendiliğinde sürdüren bir gerçeklik değildir. *Özne* kendini özünde tanımaya, kendi’nin bilincine ulaşmaya çalışan çabadır; bu yüzden kendisiyle, yani kendinin bir biçimiyle, bir süretiyle (*figure*)⁶⁵ yetinemez; kendisinin tikel bir biçimde ya da surette tüketilemeyeceğini bilir. Bu yüzden, sürekli kendini, yani her seferinde tikel bir biçimde ortaya çıkan kendini yadsır. *Özne* olarak Ruh, bu anlamda, sürekli karşı çıkma, yadsıma, yok etme etkinliğidir. Ruh’un çabası, emeği, olumsuzun emeğidir. Ruh’un devrimini olumsuzluk betimler; ancak bu olumsuzluk *verimli* olumsuzluktur. Yok ederken saklayıp yücelten, dolayısıyla yükselten, yücelten olumsuzluk.

Doğallıkla, Marx’la Engels’in devrim inançlarında Ruh gibi idealist bir kavrama yer yoktur. Ancak, devrim inancı, öznenin diyalektik devrimi kavramını içinde barındırır. Devrimci etkinlik salt yok eden, yakan, yıkan, yerle bir eden, öldüren etkinlik değil, yadsıdığının yerine daha yüce, daha olgun bir gerçekliğin oluşmasını sağlayan etkinliktir. Kısaca tarih, insan yani öznenin eseri olduğu ölçüde, öznenin yadsıyıcı, olumsuz emeğinin dönüştürdüğü, ürettiği bir süreçtir. Tarihi, özneye özgü emek, olumlu olumsuzluğun emeği üretir. Bu bağlamda “tarihsizlik”, özneye özgü emeği gerçekleştirilememek, olumsuzluğa katlanamamak, kendini yadsıyamamak, kendini yadsıyarak kendini yukarı çekememek anlamına gelir. Başka bir deyimle tarihsiz toplum, olumsuzluğun,

⁵⁷ Hemen belirtmem gerekir: bu yaklaştırma ne basit biçimde Marx’ın Hegel’ci olduğunu ispatlama alıştırması ne de Avrupa merkezci yorumunu dünyanın tümü için geçerli olduğunu dayatma biçiminde anlaşılmalıdır. Aşağıda açıklamaya çalışacağım gibi, “olumsuzluk” konusu bilincin en derin katmanlarında yer alan temel bir inancın belirlediği bir konu.

⁵⁸ Özellikle Hegel’in aşırı soyutlamaya yatkın tutumu konusundaki eleştiriler.

⁵⁹ Marx, 1844 ; s.533. Bu önermenin önemi üzerine bkz. Kostas Axelos, 1961, s.90

⁶⁰ Bu konuda bkz. Nancy, 1973 ; Hegel, 2026, dipnot 54, s.60, 132-33

⁶¹ Ege 2006, « Diyalektik » maddesi

⁶² Ege, 2018b

⁶³ Arapça *zât* ذات

⁶⁴ Arapça *cevher* جوهر bkz. Hegel, 2026, dipnot 14, s.43, 124-125

⁶⁵ Arapça *صورة* صورة

salt kendini yitirmek değil, kendini bir biçimiyle ortadan kaldırarak kendini aşmayı sağlayan bir devinim olduğu bilincine erişememiş toplumdur. Marx’ın 1853’te Hindistan’la ilgili yargısı bu bağlamda yorumlanabilir. Hindistan, daha genel olarak Asya, daha genel olarak da Avrupa dışı toplumlar kendilerine karşı çıkmasını bilemeyen, kendilerini yadsıma gücünden yoksun, olumsuzluktan korkan toplumlardır; olumlu olumsuzluğun bilincine varamamış toplumlar. Avrupa toplumu ise, tarihi, daha doğrusu tarihselliği gerçekleştirmeyi başarmış, kendini tarihselleştirmeyi başarmış, olumsuzluktan korkmamayı öğrenmiş toplumdur; kendini elden çıkarmayı, kendini yok ederek kendini yükseltmeyi bilen toplum.

Ancak, ‘olumlu olumsuzluğun bilincinde olma’ deyi mi yan iltıcı olabilir. Sorun bu devinimin bilincinde olmak değil, bu devinimi olanaklı kılan koşulları sağlayıp sağlayamama sorunudur. Kapitalizm sorunsalı bu bağlamda gündeme gelir. Kapitalizm, Avrupa’da, olumlu olumsuzluğun koşullarını sağlayan üretim etkinliğidir. Emekçiyi, emek gücünü insafsızca sömürür, “üretim istemiyle üretim” (*production um der production willen*)⁶⁶ mantığının yönetiminde durmamacasına üretir, ürettiğiyle asla yetinemez. Kapitalizmin etkinliği, bu anlamda, olumsuzun emeğine eşitir. Olanı, ürettiğini, üreticisiyle birlikte, yadsır, yok eder; ancak bu yadsıma sürecinde, “bilincinde olmadan”, üretim araçlarının, daha önceki üretim biçimlerinde hayal bile edilemeyecek düzeylerde gelişmesini sağlayarak ışıklı bir geleceğin koşullarını hazırlar⁶⁷.

5. SONUÇ YERİNE

Görüldüğü gibi bu tür bir yorum içinde, sorgulanan konu, basit bir biçimde, tek çizgili/çok çizgili tarihsel gelişim konusu değildir. Diyalektik devinim mantığı, başka bir deyimle, yadsıyan, saklayan, yükselten *Aufhebung* mantığı açısından yaklaşıldığında, tarihlilik/tarihsizlik ayırımı, olaylar tarihi düzeyinde varılan şu ya da bu tarihsel evrim kuramı sorunu, hatta, daha da ileri giderek konuşacak olursak, herhangi bir tarih kuramı sorunu değildir. Sorunun *varoluşsal* düzeyde, yani devrim iradesinin üzerinde yükseldiği temel inanç düzeyinde irdelenip anlaşılmaya çalışılması gerekir. AÜT üzerine sürdürmeye çalıştığım sorgulama boyunca, Marx’la Engels’in, genel olarak da devrim istencinin Asya’ya, daha genel olarak *öteki* topluma bakışlarının basit bir biçimde, *öteki*’yi inkâr etme, yok sayma, küçümseme kavramlarıyla irdelenmeyeceğini, sorunun çok daha derin, metafizik diyebileceğimiz düşünce ve inanç katmanlarında yer aldığı kanısına vardım. Sorun, gözüme, bizim dünyamızı dönüştüren olumsuzun emeğini tanımayan toplumları olumlu biçimde anlayamama, kavrayamama sorunu biçiminde görünür oldu. Olumlu olumsuzluğu tanınamamış toplumların işe, *bizim gibi*, kendilerini yok ederek başlamaları gerektiği inancının sorgulanması gerektiğine inandım. *Biz* kendimizi yadsıyarak, yok ederek, kendimizi aşmasını bildik; daha doğrusu, *kapitalizm*, bizim *ideolojimizi* hiçe sayarak, kendi dünyamızda, alışkanlıklarımızla, törelerimizle, değerlerimizle, inançlarımızla, kısaca kültürümüzle yaşamayı dileyen *bizi* acımasızca yadsıyıp yok ederek daha yüksek bir üretim biçiminin koşullarını hazırlıyor, kendimizi aşmamızı (*Aufhebung*) sağlıyor. Kapitalizmin küreselleşmesiyle *öteki* de, istesin istemesin, bu olumsuzluktan geçmek zorunda; “olumlu olumsuzluk”u tanımak zorunda.

Marx, yaşamının sonlarına doğru, bu çalışmanın sınırları içinde çok kaba biçimde özetleyerek (dolayısıyla indirgeyerek) dile getirmeye çalıştığım devrimci diyalektiğe, başka bir deyimle *Aufhebung* mantığına mesafe alıyor⁶⁸. Devrimci diyalektiğin, son çözümlemede Hegel’ci mantığına, yani esenliğe, zorunlu olarak, kapitalizmin olumsuzluğundan geçerek erişilebileceği inancına şüpheyle bakıyor, bu mantığın bir “maymuncuk” gibi işletilmesini çok sert dille eleştiriyor. Bu eleştiri, Tarihin ille de olumsuzun emeğiyle oluşan bir süreç değil, olumludan olumluya geçiş biçiminde de oluşan bir süreç olabileceği varsayımını içeriyor. Marx, toprakta ortak mülkiyeti içeren Rus komününün olumluluğundan, toprağın ve tüm üretim araçlarının “toplumsal mülkiyet”e evrildiği olumlu bir topluma geçilebileceğinden söz ediyor. Ancak, Marx’la Engels’in, *Alman İdeolojisi*’nde ödü n vermez bir gerçekçilikle gözlemledikleri, kapitalist üretim biçiminin hiçbir engel tanımadan kürenin tümü üzerinde egemenlik kurmaya yönelik devinimini her gün biraz daha somut biçimde gözlemleyen ve yaşayan devrimci

⁶⁶ Ege 2018b, s.86

⁶⁷ Bu inanç en güçlü ve çarpıcı ifadelerinden birini Marx’la Engels’in 1848 *Komünist Parti Manifestosu*’nda bulur.

⁶⁸ Daha sabırlı bir sorgulama için Ege 2018c

bilinçlerin, Marx’ın durulmuş, dinmiş, sükûnet bulmuş bilincine özenmelerini beklemek gerçekçi bir beklenti olabilir miydi? *Aufhebung* mantığından o denli kolay kurtulunabilir miydi?⁶⁹.

KAYNAKÇA

- ALTHUSSER Louis & BALIBAR Etienne (1970), *Lire Le Capital*, Paris
- ALTHUSSER Louis (1973), *Pour Marx*, Paris. Ed. François Maspéro
- AXELOS Kostas (1961), *Marx penseur de la technique*, Paris, Union Générale d’Editions, Coll. 10/18, T.II
- BATAILLE George (1955), ”Hegel, la mort et le sacrifice”, *Deucalion*, n°5, “Etudes hégéliennes”, Neuchatel, s.21-43
- BERNIER F. (1670-71), *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol, de l’Indoustan, du Royaume de Cachemire, etc.*, Paris, Imprimé aux frais du Gouvernement pour procurer du travail aux ouvriers typographes, Août 1830
- <http://books.google.fr/books?id=iroRAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>
- BONNAUD Robert (1989), *Le système de l’histoire*, Paris, Fayard
- CARRERE D’ENCAUSSE Hélène & SCHRAM Stuart (1965), *Le marxisme et l’Asie 1853-1964*, Librairie Armand Colin
- CENTRE D’ETUDES ET DE RECHERCHES MARXISTES (1970), *Sur les sociétés précapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels, Lénine*, Paris, Editions sociales,
- CENTRE D’ETUDES ET DE RECHERCHES MARXISTES (1974), *Sur le mode de production asiatique*, Paris, Editions Sociales
- CHAMLEY Paul (1963), *Economie Politique et Philosophie chez Steuart et Hegel*, Paris, Dalloz.
- DERRIDA Jacques, 1967, « De l’économie restreinte à l’économie générale – Un hegelianisme sans réserve », in *L’écriture et la différence*, Seuil, Col. « Tel Quel », s.369-407 ; Türkçe çeviri : Ragıp EGE, « Sınırlı Ekonomiden Genel Ekonomiye – Sakınımsız Bir Hegelcilik », in *Gece Yazısı*, Edebiyat Dergisi, Sel Yayıncılık, 2005/7, s.180-236
- DİVİTÇİOĞLU Sencer (1966), « Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles) », *La Pensée*, n°144, Avril, pp.83-92
- DİVİTÇİOĞLU Sencer (1967), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi
- DİVİTÇİOĞLU Sencer (1967b), « Essai de modèles économiques à partir du M.P.A. », *Recherches Internationales* 57-58, pp.277-293
- EGE Ragıp (1979), *La signification du thème de stagnation caractérisant le 'Mode de Production Asiatique' dans la conception marxiste de l’histoire*, Thèse de doctorat de 3e cycle, Université Louis Pasteur, Strasbourg
- EGE Ragıp (1991), “Faut-il revenir sur le concept de 'Mode de Production Asiatique'”, *Economies et Sociétés*, Série Économia, PE n°15, pp.225-241

⁶⁹ Bu soru ilk tezinden bu yana sürekli kendime sorduğum soru olmuştur.

EGE Ragıp (1999), “The New Interpretation of Steuart by Paul Chamley”, *The Economic's of James Steuart*, Ed. Ramon TORTAJADA, s.84-101

EGE Ragıp (2006), « Derrida Jacques », « Diyalektik », « Dolayım » maddeleri, in *Felsefe Ansiklopedisi*, Ed. Ahmet Cevizci, Ed. Ahmet Cevizci, Uludağ Üniversitesi, « E-babil » Yayınları, 4. Cilt, « D » harfi, s.181-194; 576-591; 690-697.

EGE Ragıp (2012), “Friedrich Engels: the architect of Marxism as a ‘science’”, in *Macroeconomics and the History of Economic Thought. Festschrift in honour of Harald Hagemann*, Edited by Hagen M. Krämer, Heinz D. Kurz, and Hans-Michael Trautwein, Routledge, s.64-77

EGE Ragıp (2014), “Pertinence et limite du concept de ‘mode de production asiatique’ dans l’espace ottoman”, in *ANATOLI De l’Adriatique à la Caspienne Territoires, politiques, sociétés*, Dossier “Configurations économiques dans l’espace post-ottoman”, sous la direction de Deniz AKAGÜL, n°5, CNRS Editions, Paris, s.147-168

EGE Ragıp (2018a), « Réflexions sur l’hypothèse de la ‘naturalité’ de l’origine humaine. Une relecture de Marx et d’Engels », in *Revue d’histoire de la pensée économique*, n°5, Classiques Garnier, 159-178

EGE Ragıp (2018b), « Hegel’den Marx’a: ‘Olumsuzun emeği’ », in *Yıldız Social Science Review / Dergi Park*, Volume 4, Issue 2, s.79-82

EGE Ragıp (2018c), « Marx ve Zamansallık Sorunu. Marx’ı Feuerbach’la Yeniden Okumak », in *İktisat ve Tarih, Derleyenler : Derya GÜLER AYDIN, Hüseyin ÖZEL*, Siyasal Kitabevi, 2020, s.131-144

EGE Ragıp (2020), « Friedrich Engels : Devrimle Bilimi Özdeşleştiren Düşünür », in *Praxis. Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 54, s.299-320

EGE Ragıp, (2026), « Giriş », in Wilhelm Friedrich Hegel, *Ruhun Fenomenolojisine Önsöz çevirisi*, İletişim Yayınları, s.7-17

ENGELS Friedrich (1884), *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgans des Staats*, Marx-Engels Werke, Dietz Verlag, Band 21,5, 1962, s.25-173

http://www.mlwerke.de/me/me21/me21_025.htm

HEGEL G.W.F. (1807), *Phänomenologie des Geistes*, Suhrkamp, 1973

HEGEL G.W.F. (1807, 2026), *Ruhun Fenomenolojisi’ne Önsöz. Vorrede zur Phänomenologie des Geistes*, Çev. Ragıp EGE, İletişim Yayınları, 2026

KOJEVE Alexandre (1947), *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris, Gallimard, 1971; Türkçe çeviri: Selahettin HİLAV, *Hegel Felsefesine Giriş*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000

LEVI-STRAUSS Claude (1958, 1963), *Anthropologie structurale I, II*, Paris Plon, 1973, 1974

LOWIE Robert Harry (1920), *Primitive Society*, New York, Horace Liveright

MARX Karl (1844), *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Ergänzungsband, 1. Teil, Berlin, Dietz Verlag, 1976

<https://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1844/oek-phil/index.htm>

MARX Karl (1853), “The Future Results of British Rule in India”, *New York Daily Tribune*, August 8, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/07/22.htm>

MARX Karl (1857-58), « Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen », in *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Karl Marx, Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA), Zweite Abteilung, Band I, Teil 2, Berlin Est, Dietz Verlag, , 1976-81
<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Marx,+Karl/Formen,+die+der+kapitalistischen+Produktion+vorhergehen>

MARX Karl (1859), *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Berlin, Dietz Verlag, Band 13, 1961, s.3-160

http://www.mlwerke.de/me/me13/me13_003.htm

MARX Karl (1867), *Das Kapital Buch I*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Berlin, Dietz Verlag, Band 23, 1962, s.11-802; Fransızca çeviri 1875: *Le Capital*, Maximilien Rubel’ce gözden geçirilmiş Joseph Roy çevirisi, in *Marx. Economie I*, Paris, Gallimard, Pléiade, 1965, s.543-1406

http://www.mlwerke.de/me/me23/me23_000.htm

MARX Karl (1877), « Réponse à Mikhaïlovski », in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, Pléiade, 1968, s.1552-1555

MARX Karl (1881a), “Réponse de Marx à Véra Zassoulitch”, in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, Pléiade, 1968, s.1557-1558

MARX Karl (1881b), “Brouillons de la réponse de Marx à Véra Zassoulitch”, in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, Pléiade, 1968, s.1558-1573

MARX Karl (1894), “Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate”, in *Das Kapital Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Berlin, Dietz Verlag, Band 25, 1983, s.221-276; Fransızca çeviri (Michel Jacob, Maximilien Rubel, Suzanne Voute), “Loi de la baisse tendancielle du taux de profit”, in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, 1968, s.1000-1047

http://www.mlwerke.de/me/me25/me25_251.htm#Kap_15_III

MARX Karl & ENGELS Friedrich (1846), *Die deutsche Ideologie*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Berlin, Dietz Verlag, Band 3, s. 5-530

http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm

MARX Karl & ENGELS Friedrich (1848), *Manifest der Kommunistischen Partei*, in *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Berlin, Dietz Verlag, Band 4, 1974, s.459-493

<https://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1848/manifest/index.htm>

MARX Karl & ENGELS Friedrich *Briefe* (1852, 1853), *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Institut Für Marxismus-Leninismus Beim ZK DER SED, Berlin, Dietz Verlag, 1963, Band 28

https://marxwirklichstudieren.files.wordpress.com/2012/11/mew_band28.pdf

MORGAN Lewis Henry (1877), *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, Cleveland and New York, Meridian Books, 1963

NANCY Jean-Luc (1973), *La remarque spéculative. Un bon mot de Hegel*, Paris, Editions Galilée

PARAIN Charles (1974), “Protohistoire méditerranéenne et mode de production asiatique”, in *Sur le “mode de production asiatique”*, Centre d’Etudes et de Recherches Marxistes, Paris, Ed. Sociales, s.279-284.

RUBEL Maximilien (1947), “Karl Marx et le socialisme populiste”, in *La Revue Socialiste*, Mai. https://www.marxists.org/francais/rubel/works/1947/rubel_19470500.htm

RUBEL Maximilien (1954-1969), *Karl Marx, essai de biographie intellectuelle*, Paris, Klincksieck, 2016

RUBEL Maximilien (1965), “Chronologie” in *Marx. Economie I*, Paris, Gallimard, Pléiade, s. LVII-CLXXVI

RUBEL Maximilien (1968), “Notice” pour “La commune rurale et les perspectives révolutionnaires en Russie”, in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, Pléiade, s.1551-1552

RUBEL Maximilien (1974), *Marx critique du marxisme. Essais*, Paris, Payot

STALIN Joseph (1938), *Matérialisme dialectique et Matérialisme historique*, https://www.pcrf-ic.fr/IMG/pdf/materielisme_dialectique.pdf

STEUART James (1767), *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy : being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, 2 vols, London, Ed. A. MILLER and T. CADELL, 1967

VIDAL-NAQUET Pierre (1964), “Karl Wittfogel et la notion de mode de production asiatique”, (Wittfogel’in kitabının Fransızca çevirisine Vidal-Naquet’nin yazdığı « Önsöz »), in *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Paris, Histoires Flammarion, 1990, s.267-317

WITTFOGEL Karl (1931), *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, Versuch der wissenschaftlichen analyse einer grossen asiatischen Agrargesellschaft*, Leipzig, Hirschfeld Verlag

WITTFOGEL Karl (1957), *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven and London, Yale University Press, 1963 ; Fransızca çeviri, *Le Despotisme oriental. Etude comparative du pouvoir total*, Paris, « Arguments » Les Editions de Minuit, 1964-1977

ZASSOULITCH Vera (1881), « Lettre de Véra Zassoulitch à Marx », MARX Karl (1881), “Réponse de Marx à Véra Zassoulitch”, in *Marx. Economie II*, Paris, Gallimard, Pléiade, s.1556-1557

VEDAT ULVİ ASLAN'IN SİYASAL İKTİSAT ELEŞTİRİLERİNDEN HAREKETLE GELECEĞİN AÇIKLIĞI MESELESİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA ¹

A. Dinç Alada ²

1. GİRİŞ

Vedat Ulvi Aslan'ı yakından tanıyamadım. Ulaşabildiğim eserlerinin çoğunu okudum. Karşıma, Marx'ın *Kapital*'ini özümsemiş, Hegel'in felsefesine hâkim, yaptığı çevirilerle Türkiye'de iktisadi düşünceye katkıda bulunmuş, analitik kavrama gücü çok yüksek bir akademisyen çıktı. Fikirlerini tartışmanın onu aramızda yaşatmanın yegâne yolu olduğunu düşünüyorum.

Eserlerinin bütününe bakıldığında gayretini, emeğini en çok yoğunlaştırdığı konunun, iktisat biliminin eleştirisi olduğu anlaşıyor. Bu eleştiriyi de Marx'ın *Kapital*'i üzerinden yapıyor. Ortaya koyduğu eleştiri; onu doğrudan Marx'ın özellikle siyasal iktisadı içeriden fethetme ve siyasal iktisattan çıkma gayreti içinde birbirinden farklı iki yönetsel yola götürüyor: İlki, Aslan'ın da altını çizdiği gibi formel mantığa³ sahip olan ve nedensellikler üzerinden yürüten, öz – biçim, nesne – özne ilişkileri, emek ve değerlendirme süreçlerinin gerçekleşme meselesidir. Bu yönetsel yol kanaatimce Marx'ın, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin eleştirisinde, *18 Brumaire*'de, siyaset felsefesinin güçlendiği noktada adım adım terk etmeye başladığı zorunluluk/zorunsuzluk (olumsallık, rastlantısallık) kipliğine (modalitesine) dayanıyor. Marx bu yönetsel yolu, daha önce Hegel üzerinden eleştirmiş olsa da siyasal iktisat eleştirisinde, 1844'te *El Yazmaları*'ndan itibaren kullanmaya devam etmiştir. İkincisi ise, Aslan'ın da *Kapital*'i kanaatimce doğru analiz ederek siyasal iktisat eleştirisinde üstüne gittiği, toplumsal değişimin ve tarihsel muhakemenin öne çıkarıldığı, özellikle *Kapital*'in 'İlkel Birikim' bölümünde karşımıza çıkan ikinci yönetsel yoldur.

Bu tespit bana göre, Aslan'ın Marx'ı son derece tutarlı ve dikkatli bir şekilde takip ettiğini göstermektedir. Böylece, bu çalışmanın istikameti de belirlenmiş oluyor: Önce, Aslan'ın bu iki farklı değerlendirmeyi nasıl aktardığı ele alınıyor. Ancak bu noktada durmayarak, Marx'ın özellikle Hegel'in zorunluluk/zorunsuzluk kipliğini nasıl aşmaya çalıştığı, onun *Hegel'in Devlet Doktrininin Eleştirisi*'ndeki (1843) ironik bir tespitinden; geleceğe bakışının en önemli siyasal kavramı komünizm ve devrime bakışı da *Alman İdeolojisi*'ndeki akıl yürütmesi üzerinden ortaya konuyor. Serbestçe yeni kavramlar geliştirerek, Marx'ın örtük olarak dile getirdiği geleceğin açıklığı meselesinde söz söyleyebilmek yine zorunluluk/zorunsuzluk kipliğini yenilemek ve eleştirmekten geçecektir. Gramsci'nin 'praksis felsefesi', 'Althusser'in 'rastlantısal materyalizm' çözümlemelerinin 'ontolojik kip kategorilerinin yenilenmesi'⁴ ile mümkün olduğu tartışılacaktır. Ve son olarak, Aslan'ın "toplumsal yapıya dair araştırmaların tarihsel kategorilerin sorgulanmasına yönelmeyip, bunların zaman içindeki olgusal düzeydeki değişimlerine odaklanmaları halinde, (...) nihayetinde sistemi meşrulaştırıcı olacaktır"⁵ tespitinden hareketle belirsizlik kavramı özelinde, geleceğin açıklığı konusunun nasıl politik bir mesele haline geldiği değerlendirilecektir.

- I -

Aslan'ın siyasal iktisada yönelik eleştirilerinin odağında tarihsel perspektiften yoksunluk, kapitalizmin ebedileştirilmesi, toplumu bütünselliği içinde açıklayamamak yer almaktadır. Ona göre, "politik iktisadın temel

¹ Bu yazının hazırlanmasında, her zaman olduğu gibi, Adalet Bayramoğlu Alada'nın desteği büyük oldu.

² İletişim için dincalada@gmail.com

³ "Marx'ın yaptığı çözümlemeler önemli bir kavramsal içeriğe sahip olsa da tartışmanın *Kapital*'deki devamı için, belli düzeyde formel mantıkla ulaşılan bir sonuç olduğunu söylemek mümkündür"[Aslan, V. U. (2019) "Parayı Bir Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak", *Yıldız Social Science Review*, C. 5, No. 2, s. 281].

⁴ Agamben, G. (2013) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 58 – 59.

⁵ Aslan, V. U. (2018) "Toplumsal Analizde Öznenin Sorunsallaştırılması", *Praksis*, No. 47, s. 75.

zaafı, belirli toplumsal ilişkiler olarak ele alınması gereken üretim faaliyetini, mübadele ilişkilerini, işbölümünü, bölüşüm ilişkilerini vb. maddi dünyanın bir uzantısı haline getirmesi ve tüm bu ilişkilerle bağlantılı olarak ortaya çıkan toplumsal kategorileri sanki maddi dünyanın evrensel kategorileriymiş gibi sunmasıdır”⁶. Siyasal iktisadın ya da iktisat biliminin eleştirisinin tarih ve toplumsal ilişkiler karşılaştırmasıyla yapılabildiğini düşünen Aslan, “toplumu bütünselliği içinde açıklama kaygısı bulunma[yan] (...) tarihsel perspektiften yoksun [iktisadın] ‘iktisadi olan’ ile ‘toplumsal olan’ arasındaki ilişki[yi] [kendi] kavram ve kategorileriyle [kurmasının] mümkün”⁷ olmadığını dile getirmektedir. Ona göre, “‘iktisadi olan’ı tarihsel bir perspektife, dolayısıyla onu var eden toplumsallığın içine yerleştirmesi mümkün değildir (...) iktisat, bir disiplin olarak, ‘iktisadi olan’ı kendinde şey olarak algılamak durumundadır”⁸.

Bu durumda ne yapılmalıydı? İlk yol, Marx’ın *Kapital*’inin ilk bölümünde yer alan ‘meta’ kavramına ve değer kuramına odaklanmaktır. Meta, iki nedensellik barındırıyordu: maddi ve toplumsal. İlki, duyusal olarak algılanabilirken, ikincisi “maddi dünyada var olmayan toplumsal kategorilerin varoluşu, toplumsal ilişkiler aracılığıyla gerçeklik kazanan öznellikler dolayımında tanımlıydı”⁹. Özne – nesne diyalektiğini kuran bu satırlar, artık siyasal iktisadın dışından ama onu “‘içererek aşan (aufhebung)’ (...) politik iktisadın ‘görmediği’ boşluğu görülebilir kıl[an]”¹⁰ bir bakışa sahiptir. İki nedensellik üzerinden devam edilirse, Marx’ın felsefeden ve doğallıkla Hegel’den devraldığı, bir önermenin ya da olgunun geçerliliğinin hangi biçimde ifade edildiğini belirleyen ontolojik nitelik olarak, zorunluluk/ zorunsuzluk (olumsallık) kiplerini (modalite) nasıl kurguladığı açığa çıkacaktı.

İç içe geçmiş iki nedensellikten ilkinde, “bir metanın (...) öncelikle fiziksel olarak bir ihtiyacı karşılayacak niteliklere sahip olması zorunludur ve burada fiziksel dünyanın nedensellikleri geçerlidir. Diğer taraftan onun fiziksel varlığı ile tanımlı işlevinin gerçekleşebilmesi için, değer niteliğinin gerçekleşmesi, yani piyasada satılması zorunludur. Bu satma – satın alma sürecinde mübadelenin mantığı (...) fiziki dünyanın nedenselliğiyle değil, toplumsal ilişkilerin nedenselliğiyle açıklanabilir bir husustur”¹¹. Böylece, özne maddi süreçlere değil, toplumsal süreçlere referansla tanımlanıyor. Toplumsal bilimlerde ve özel olarak iktisat bilminde öznellik sorunsallaştırılmadığında, toplumsal ilişkiler, toplumsal bilimcilerin gözünde ‘şeyleşiyor’, toplumsal kategoriler kendinde şeylere dönüşüyor. “Oysa her toplumsal ilişki, aynı zamanda, bu ilişkiler içinde yaratılmış olan öznelliklerle birlikte vardır. Bu öznellikler, toplumun maddi olarak yeniden üretilmesinin dolayımını oluşturan toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerin nedenselliğinin taşıyıcısıdır”¹².

Aslan’ın açık bir şekilde çözümlediği gibi, “emek süreci ve değerlendirme süreci, tanım gereği eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Bu ikili sürecin öznesi (...) aslında kapitalistin kendisidir. Kapitalist, fiziki faaliyet olarak üretimin öznesi emekçi ile üretimin nesnel koşullarını buluşturan, kâr amaçlı faaliyet olarak üretimin gerçekleşmesinin öznesi olarak belirlemektedir”¹³. Her iki sürecin, iki nedenselliğin eşanlı çözümlemesi kapitalist toplum yapısının yeniden üretimi için *gerekli* olsa da Marx’a göre bu gereklilik her zaman geçerli olmamaktadır. Aslan’ın yorumu bu noktada çok yerindedir: “Fiziksel koşullar var olsa da kâr gerçekleşmeyecek olduğunda, maddi üretimin gerçekleşme koşulu ortadan kalkmaktadır. Bu durum, üretimin tarihsel niteliğini ortaya koymakta (...) her iki nedenselliğin eşanlı gerçekleşme zorunluluğu üretimin her zaman gerçekleşeceği *zorunluluğunu doğurmamakta* ve kapitalist sistemde krizleri gerçek bir *olasılık* haline getirmektedir”¹⁴.

⁶ Aslan, V. U. (2017a) “Bir Özgürleşme Sorunsalı Olarak Politik İktisadın Eleştirisi”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 72, No. 4, s. 827.

⁷ Aslan, V. U. (2020) “İktisat ve Tarih Üzerine Kavramsal Bir Tartışma ya da İktisat, Tarihi Neden Dışlar?”, *İktisat ve Tarih*, D. G. Aydın ve H. Özel (der.), Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 248.

⁸ *A.g.m.*, s. 249.

⁹ Aslan, V. U. (2017b) “Toplumsalın Yitik Öznesi ya da Metanın Fetiş Karakteri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, No. 23, s. 174.

¹⁰ Aslan (2017a), *a.g.m.*, s. 829.

¹¹ Aslan (2017b), *a.g.m.*, s. 165 (vurgu: ADA).

¹² *A.g.m.*, s. 175.

¹³ Aslan, V. U. (2021) “Politik İktisadın Eleştirisi Olarak Marx’ın Metodolojisi”, *İktisat Metodolojisi*, içinde, D. G. Aydın (der.), Ankara: Nobel, s. 229.

¹⁴ *A.g.m.*, s. 230 (vurgu: ADA).

Aslan, bir yandan zorunluluk/ rastlantısallık kipliği üzerine kurulu Marx’ın çözümlemesine işaret ederken, yine Marx’ın örtük olarak dile getirdiği öznellik sorunundan hareketle değerlendirmede bulunmaktaydı: “Toplumsal analizde özneliliğin sorunsallaştırılmaması halinde, hem bu ilişkilerin nasıl yeniden üretildiği [emek süreci ile değerlendirme sürecinin eşanlılığı] hem de bu ilişkilerin tarihselliği [eşanlılığın bozulması, kriz koşullarının doğması] hususunun analize dahil edilmesi mümkün olmayacaktır”¹⁵.

İktisat biliminin eleştirisini bu kez tarih üzerinden yapan Aslan, yine Marx’ın izinde yol alıyor: “İktisadi ilişkiler içinde eylemde bulunan aktörlerin davranışlarının kendine özgü [iktisadi olarak nitelenebilecek amaçlarla ilgili] bir işleyiş mantığı”¹⁶ bulunsa da “iktisat mevcut toplumsal ilişkilerin sadece ‘iktisadi’ nitelikteki olgularıyla ilgilenmiş, ‘iktisadi olan’ı, toplumsal ilişkiler bütünlüğünden soyutlayarak ele almıştır”¹⁷. Bu yüzden Aslan’a göre, “iktisadi ilişkileri, iktisadın kavram kümesinin dışına çıkararak, her şeyden önce bir toplumsal ilişki olarak tanımlamak gerek[mektedir]”¹⁸. Böylece, “iktisadi ilişkileri ya da ‘iktisadi olan’ı ‘toplumsal olan’ dolayımında ele almanın, tarihsel bir yaklaşımı kurama içselleştirmenin temel koşulu ol[arak]”¹⁹ görülmelidir. Bu hamle, aynı zamanda iktisatta olmayan²⁰ toplumsal değişimin, zamansallığın da kuramsal olarak analizde kapsanmasına imkân tanımakta, Marx’ın *Kapital*’de ‘İlkel Birikim’ olarak isimlendirdiği çözümlemeye de alan açmaktaydı. Formel bir muhakemenin Marx tarafından bir kenara konduğu bu bölümde Marx’ın mülksüzleştirme ya da zor kullanma ile sermayenin nasıl birikim gerçekleştirdiğini, iktisadi ilişkileri de kapsayan toplumsal ilişkiler bütünlüğü bakış açısıyla ele aldığı bilinmektedir. Aslan’ın Hobsbawm’ı izleyerek geçmiş – bugün – gelecek ilişkisini sorguladığı satırlarda, belirlenimci bir tavrı da eleştirerek geçmişin bugünü etkilemesini “farklı eğilimler ya da güçler vb. arasında bir çatışma ya da karşılıklı etkileşimler sonucu olarak ortaya çıkmış olması[na]”²¹ bağlamaktadır. Ona göre, “olmuş olan, bir anlamda ‘bileşke’dir ve açıklamasını, kimi gerçek dinamiklerin yanı sıra rastlantıların da söz konusu olduğu karmaşık ilişkiler bütünü içinde bulmaktadır”²². Bugünden geleceğe doğru bakıldığında ise Aslan, bugünün olasılıkları da günümüz dünyasının geleceğe açılan kapılarına dönüştüğünü düşünmekte; geleceğin nasıl şekilleneceği konusunda belirsizliğin var olduğunu, geleceğin her an şaşırtabileceğini ileri sürmektedir. Burada, geçmiş – bugün – gelecek sorgulaması mutlaklaştırmaktan uzak bir çizgide, olasılıklar ve rastlantıların seyrine ve bilinmeyenlerin ortaya çıkma potansiyeline bağlanmaktadır²³.

- II -

Aslan’ın emek süreci ve gerçekleşme süreci nedensellikleri üzerinden açıkladığı gibi, Marx, zorunluluk/rastlantısallık kipliğini *Kapital*’in 1. Cildinde kullanmıştır. *Kapital*’in II., III. Ciltlerinin ve *Artı Değer Teorileri*’nin son müsveddelerinde de sermayenin birikim koşullarının belirlenmesinde zorunluluğa, ortaya çıkan aksamalarda, ekonomik kriz koşullarında rastlantısallık kavramlarına başvurmuştur²⁴. Ancak Marx siyaset felsefesine alan açtığı metinlerde bu kavramları eleştirmeye ve hatta terk etmeye hazırlandığına dair emareler bulunmaktadır. Bunun en açık örneği, onun 1843 tarihinde Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ni eleştirmek üzere kaleme aldığı *Hegel’in Devlet Doktrininin Eleştirisi* adlı metinde yer alır:

“Rastlantı Hazretleri [Seine Zufälligkeit]. Rastlantı devletin gerçek birliğini oluşturuyor”²⁵.

Hegel’e göre, Devlet Aklın (İdeanın) gerçekleşmiş hali, hükümdar ise bu birliğin somutlaşmış noktasıdır. Devletin birliği, nihai olarak tek bir kişinin kararıyla tanımlanır. Marx, bu kişinin iradesinin, doğuştan geldiğini, tesadüfen

¹⁵ Aslan (2017b), *a.g.m.*, s. 176.

¹⁶ Aslan (2017a), *a.g.m.*, s. 830.

¹⁷ Aslan (2020), *a.g.m.*, s. 257.

¹⁸ *A.g.m.*, s. 240.

¹⁹ *A.g.m.*, s. 241.

²⁰ *A.g.m.*, s. 253.

²¹ *A.g.m.*, s. 250 – 251.

²² *A.g.m.*, s. 251.

²³ *A.g.m.*

²⁴ Bkz., Reuten, G. (2014) “An Outline of the Systematic – Dialectical Method: Scientific and Political Significance”, *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination*, F. Moseley ve T. Smith (der.), içinde, Leiden – Boston: Brill, s. 265.

²⁵ Marx, K. (1975) “Critique of Hegel’s Doctrine of the State”, Marx, K., *Early Writings*, içinde, New York: Vintage Books, s. 94.

bu önemli konuma yükseldiğini, belirli bir aklın *zorunlu* sonucu olmadığını göstermek istemektedir. Hegel’de zorunluluk, olumsuzluğu (rastlantısallığı) içeriyor ve aşıyordu²⁶. Kimin hükümdar olduğu tarihsel bir tesadüf olarak ortaya çıkarken Hegel bunu Aklın zorunlu sonucu gibi sunuyor ve Marx yukarıdaki ironik cümleyi ekliyor eleştirilerine. Böylece Marx Hegel’in olumsuzluğu gizleyip hükümdara zorunluluk atfetmesini eleştiriyor.”Rastlantı Hazretleri” diyerek Hegel’in devletin en yüksek birimini akla dayandırıdığını iddia ederken aslında onu tesadüfe bağladığını söylüyor²⁷.

Marx’ın birincil önceliği, politik duruşu, kapitalizmin ebediliği fikrine taban tabana zıt, yakın gelecekte devrim yoluyla üretim biçiminin yeni şeklini alacağı ve devamında komünist toplumun kurulacağı yönündeki düşüncesi ve bu yönde eylemliliğinde ortaya çıkar. Ancak Marx’ı bugün üzerinde hâlâ düşünüyor oluşumuzun sebebi, onun bu politik duruş ve eylemliliğine bitmez tükenmez bir çabayla, felsefi ve bilimsel dayanak arayışındır²⁸. Bir zorunluluk olarak gördüğü siyasal dönüşümün sürekli ertelenen gerçekleşmesi, politik rakiplerinin farklı fikirleri onu felsefi kazılar yapmaya yöneltmiştir. Daha Doktora Tezinin hazırlığı safhasında (1839 – 1841) Demokritos ile Epikuros karşılaştırmasını, zorunluluk/zorunsuzluk kavramları üzerinden yapıyordu. Geleceğin önceden belirlenebilirliği, ya da zorunluluğuna karşı Epikuros’un rastlantısallığından yana tavır aldı²⁹. Bir diğer tespit, Marx’ın 1845 – 1846 tarihlerinde kaleme aldığı *Alman İdeolojisi*’nde komünizme dair yazdıklarıdır:

“Bize göre komünizm, ne yaratılması gereken bir durum ne de gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı bir *ülkü*dür [*idealdir*]. Biz, bugünkü duruma son verecek [durumu aşacak (ortadan kaldıracak, aufhebt) gerçek harekete komünizm diyoruz. Bu hareketin koşulları şu anda var olan öncüllerden doğar”³⁰.

Marx, politik duruşunun en önemli kavramları devrim ve komünizme dair bu fikirlerinin, zorunluluk/rastlantısallık kipliğini aşan bir boyutu olduğu düşünülebilir. Karatani’nin Marx’ın bu tespiti hakkındaki düşüncesini önemli buluyorum: “Önceden planlanabilmesi mümkün olmayan [bu durum] ancak her zaman bir *sürpriz hamle* (attack) olarak gerçekleşiyor”³¹. Görüldüğü gibi, Marx’ın metodolojisi burada değişiyor; geleceğe bakışı açık, belirlenimciliğe ya da zorunluluğa kapalı, ütopyacılığın karşısında bir mevzi kazanıyor³².

- III -

Marx’ın, zorunluluk/zorunsuzluk kategorilerini siyasal iktisat eleştirisinde (‘İlkel Birikim’ bölümü dışarıda bırakılırsa) muhafaza ederken, felsefe ve siyaset felsefesi metinlerinde Doktora tezinden itibaren bunları esneklettiği ve yer yer terk ettiği konu edildi. Marksizmin güçlendiği, özellikle mekanik diyebileceğimiz tarihsel materyalizm anlayışının sosyalist düşüncüyü kapladığı dönemlerde, belirlenimciliğe (determinizme) içeriden ilk eleştirenlerin başında 1929 – 1935 yıllarında İtalya hapishanelerinde defterler oluşturan Gramsci geliyor. Yeni kavramlara, farklı kuramsal hamlelere yol açabilmek, zamansallık, geleceğin bilgisi[bilgisizliği]

²⁶ *Küçük Mantık*’tan birkaç alıntı ile bunu destekliyorum: “Felsefenin görevi, genel olarak olumsuzluk görünüşü altında gizlenmiş olan zorunluluğu saptamaktan oluşur”[Hegel, G. W. F. (2020) *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I Mantık Bilimi*, Sözel Züsätze ile birlikte, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, s. 272]. Bir başka yerde, “Zorunluluk hiç kuşkusuz, haklı olarak olanağın ve edimselliğin birliği olarak tanımlanmıştır”[A.g.e., s. 274].

²⁷ Marx’ın eserindeki çeviri bana aittir. Bu metnin çözülmesinde Chat GPT’den destek aldım (10.04.2026).

²⁸ *1844 El Yazmaları*’nda Marx komünizmi zorunluluk olarak görüyordu: “Komünizm (...) insanın kurtuluşu ve iyileşmesi sürecinde tarihi gelişmenin bir sonraki aşaması için zorunlu olan edimli (actual) evredir. Komünizm yakın geleceğin zorunlu kalıbı ve dinamik ilkesidir”[Marx, K. (2014) *1844 El Yazmaları* çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 123].

²⁹ Marx, Doktora tezinde Cicero’dan yaptığı bir alıntıda “Epikouros (...) yazgının zorunluluğundan kaçılabilmesine (inanırdı), Demokritos ise (...) her şeyin zorunlulukla oluştuğunu kabul etmeyi tercih ediyordu”[Marx, K. (2013) *Demokritos ile Epikouros’un Doğa Felsefelerindeki Ayrım, Bir Ekle Birlikte*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu, s. 45n. 30]. Bu konuda ayrıca bkz., Karatani, K. (2018) *İkonomi ve Felsefenin Kökleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları, s. 93.

³⁰ Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, s. 58. Çeviriye eklemelerde Ragıp Ege’nin “Açıklamalı Kavramlar Eki”nden yararlandım [Hegel, W. F. (2026) *Ruhun Fenomenolojisi’ne Önsöz*, çev. Ragıp Ege, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 132 – 133].

³¹ Karatani, K. (1997) *Architecture as Metaphor: Language, Number, Money*, Londra: MIT, s. 183 (vurgu: ADA).

³² Karatani, bir başka kitabında Marx’ın komünizm hakkında pek az konuştuğunu dile getirdikten sonra kaynak göstermeden, kanıtlamadan daha iddialı bir şey söylüyor: “Bir yerde gelecek hakkında konuşmanın gericilik olacağını bile söylemişti”[Karatani, K. (2008) *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, çev. F. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları, s. 17]. Bir başka yerde de Marx’ın nadiren gelecek ile ilgili programlar üzerine düşünüyor diyerek, *Gotha Programının Eleştirisi*’ni örnek olarak gösteriyor[a.g.e., s. 186 -187].

konularına dair söz söyleyebilmek, Agamben’in ifadesiyle “ontolojik kip kategorilerinin kendi bütünlükleri içinde yeniden düşünülmesi[ni] gerektiriyordu”³³.

Gramsci için önem arz eden eylemlilik halini kuramsallaştırmaktı. Gramsci, Marx’a referansla şöyle yazıyor: “Marx, fikir planında belki yüzyıllarca, yeni Devletin [politik toplumun] ortadan kalkacağı ve sınıfsız [düzenlenmiş] toplumun kurulacağı zamana kadar gidecek olan bir çağı başlattı. Ancak böyle bir toplum kurulduktan sonradır ki, ortaya attığı dünya görüşü aşılmış olacak (zorunluluk kavramının, özgürlük kavramı tarafından aşılması)”³⁴. Özgürlük alanını komünizm, zorunluluk alanını da komünizm öncesi olarak niteleyen Marx’ı takip ettiği anlaşıyor³⁵. Bir başka yerde ise, “ekonomik ya da bencil (...) safhasından ahlâksal – siyasal safhaya geçiş yani insanların bilincinde yüksek düzeyde bir işlemle, yapının üst yapı haline gelişi [katarsis = arınma terimi ile anlatılır] (...) Bu aynı zamanda (...) ‘zorunluluktan özgürlüğe’ geçişi anlatır”³⁶. Ancak “Praxis felsefesi (...) tarihsel çelişkilerin bir ifadesi (...) henüz var olmayan ve tarihsel olarak da henüz var olamayan ‘özgürlüğe’ değil zorunluluğa bağlıdır (...) (praxis filozofu) (...) bugünkü çelişkilerin alanının dışına kaçamaz, doğrudan doğruya bir tür ütopya yaratmadan çelişkilerin ortadan kalkacağı bir dünyadan söz edemez”³⁷. Buradan çıkan sonuç şudur: Gramsci’nin praxis felsefesi; mekanik tarihsel materyalizmin³⁸ bir karşısı olarak, zorunluluktan özgürlüğe tereddütsüz geçişin eleştirisi ve bu nedenselliğin reddiyesi olarak ortaya çıkan ‘serbest’ bir kavramsal gelişimdir. Praxis felsefesi, zorunluluk/zorunsuzluk (özgürlük) ontolojik kip kategorilerinin dışına çıkma çabasıyla vücut bulmuştur.

Althusser de son dönem, bir kısmı ölümünden sonra yayınlanan eserlerinde, genç Althusser’den farklılaşarak geleceğe bakışın ontolojisine eğilirken yeni bir kavramsallaşma deniyor: Rastlantısal (aléatoire) materyalizm. Ama bu aşamaya varmadan daha erken dönemde Althusser, örneğin *Kapital’i Okumak*’ta yine zorunluluk/[tesadüfi] durumlar (circonstances) ayırımını benimseyerek, “zorunluluk, *bilmeye* (örneğin, son tahlilde, ekonominin belirleyiciliği yasası) ve durumlar ise *bilememeye*”³⁹ karşılık geldiğini ileri sürüyor. Sonra şöyle devam ediyor: “bir bilme durumu ile bir bilmeme durumunu karşılaştırmak yerine, bilmeme paranteze konur ve onu bilinmeyen nesnenin *bilgisi* (iktisadın zorunluluğu) ve diğer nesne (siyasal koşullar vd. yoluyla buna ‘zorunluluğun yolunu açmak denir) ile karşılaştırılır”⁴⁰. Burada yine ekonominin belirleyiciliğine, alt yapının üst yapıyı belirlediği düşüncesine karşı çıkılmakta, bu zorunluluk ilişkisi, siyasal koşulların (durumların) tesadüfiliği devreye sokularak esnekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Althusser geç dönem yazılarında, belirlenimciliğin aşılması sürecinde kullandığı bu naif denemeleri terk ediyor: “olumsallığı zorunluluğun bir kipliği veya zorunluluğun istisnası olarak düşünmek yerine zorunluluğu olumsuzlukların [beklenmedik durumların] karşılaşmasının gerekli – hale gelmesi olarak düşünmeliyiz”⁴¹ demektedir.

Althusser, Epikouros’tan esinlendiği “atomların düşüşlerinin doğru çizgisinden hafifçe, belli belirsiz, sapma imkânı veren *eğiliş* özelliği sayesinde, dünyanın olabilmesini; atomların çarpışa çarpışa meydana getirdiği”⁴² fikrini rastlaşma ya da *karşılaşma* kavramıyla karşılıyor ama bu yeterli olmuyordu. Althusser rastlaşmanın boşa çıkmasına örnek olarak XIV. Yüzyıl İtalya burjuvazisi ile kapitalist üretim tarzının rastlaşamamasını gösteriyor⁴³. Dolayısıyla, rastlaşma ancak bir şey *tutarsa* meydana geliyor. Rastlaşmanın tutması, zorunluluk kavramıyla değil,

³³ Agamben (2013), *a.g.e.*, s. 58 – 59.

³⁴ Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks*, C. III, J. A. Buttigieg (çev. ve der.), New York: Columbia University Press, s. 183. Ayrıca bkz., A. Gramsci (1975) *Felsefe ve Politika Sorunları*, İstanbul: Payel, s. 90.

³⁵ Cf., Marx, K. (1978b) *Kapital*, C. III, F. Engels (der.), çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, s. 858 – 859. Bu tespit için Chat GPT’den yararlandım, 23. 04. 2026.

³⁶ Gramsci (1975), *a.g.e.*, s. 75.

³⁷ *A.g.e.*, s. 121 – 122.

³⁸ “Kesin olarak ifade edilirse bu, dinin farklı bir örtü ile yeniden doğuşudur. Fetişizme yuvarlanmanın önüne geçilmesi için karşımızda duran en ilginç ve acil sorundur”[Gramsci (2007), *a.g.e.*, s. 365].

³⁹ Althusser, L. ve Balibar, E. (1973) *Lire Le Capital*, C. I, Paris: Maspero, s. 139 – 140.

⁴⁰ *A.g.e.*

⁴¹ Althusser, L. (2006) *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978 – 87*, F. Mathéon – O. Corpet (der.), çev. G. H. Goshgarian, Londra – New York: Verso, s. 193 – 194.

⁴² Althusser, L. (2018) *Felsefede Marksist Olmak*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Can Sanat Yayınları, s. 176 – 177.

⁴³ *A.g.e.*, s. 177.

henüz gerçekleşecek olan olgunun olumsallığı bakımından anlaşılmalıdır⁴⁴. Althusser’in *karşılaşma* kavramsallaştırmasına en iyi örnek Marx’ın *Kapital*’inin ‘İlkel Birikim’ bölümünde iki farklı meta sahibinin (para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri ile emek güçlerini satan özgür emekçiler) karşılaşması ve bu karşılaşmanın tutmasıdır⁴⁵.

Althusser, olumsallığın karşılaşma materyalizmi ya da tesadüfi (aleatory) materyalizmini, idealizmin örtük bir biçimi olarak gördüğü ve çoğunlukla Marx, Engels ve Lenin’e atfedilen zorunluluk materyalizminin karşısına yerleştiriyor⁴⁶. Gerçek Marx ile rasyonalist Marksizmi karşı karşıya getiren Althusser’in bu yaklaşımı oldukça çarpıcı ve sert bir yorum olarak göze çarpıyor.

- IV -

Bu çalışma, Vedat Ulvi Aslan’ın siyasal iktisat eleştirilerinin çözülmesiyle başladı, onun bir yorumundan hareketle sonuçlanıyor. Aslan, siyasal iktisadın ve iktisat biliminin analizlerinde kullandıkları kavram ve kategorileri derinliğine çözümlemediklerini, onları sorgulamadıklarını, böylelikle ne kadar eleştirel pozisyon üstlenirlerse üstlenirler kapitalist “sistemi meşrulaştırıcı”⁴⁷ bir tavır aldıklarını vurguluyordu.

Bu kategorilere bir örnek olarak, siyasal iktisatta daha az ama iktisat bilminde daha sık kullanılan belirsizlik kavramı verilebilir. Ana akım iktisatta bu kavram sorgulanmıyor, “sıkı pozitivist muhakeme içinde bir yoldan çıkma ve arıza durumuna indirgenerek kullanılıyor”⁴⁸. İktisatta ana akım, belirsizliği, geleceğe dair beklentileri şekillendirmek üzere, risk dolayımı ile ele alıyor, ana akım dışındaki okullar da çoğunlukla bu kavramı menfi anlamda, ‘belirsizliği azaltmak’, etkilerini bertaraf etmek üzere kullanıyor. Bu tavrın Aslan’ın dediği gibi, mevcut sistemi meşrulaştırıcı ve muhafazakâr olduğu açık. Bu kavramı yer yer sorgulayan Keynes, Knight, Hayek gibi iktisatçılar bilgi ya da bilgisizlik meselesinin ötesine analizlerinin ilerlemesine izin vermiyorlar, ontolojiye kapılarını kapalı tutuyorlar⁴⁹.

Çalışmanın son bölümünde, felsefede⁵⁰ yer edinmiş, siyaset felsefesinde ise sıklıkla kullanılan zorunluluk/zorunsuzluk modalitesinin yenilenmesi ya da aşılması halinde, politik çıkarımları olan belirsizliğin ‘müspet’ bir kavram olarak kullanımının mümkün olacağı tezini savunmak istiyorum.

Şu sorulara verilecek cevaplar, bu tezin savunulmasına yardımcı olabilecektir: Zorunluluk/zorunsuzluk kipliğinin siyasal iktisatta ve toplumsal bilimlerde kullanımı analize ne katıyor? Bu kategorilere başvurulmaması halinde kaybedilen nedir? Bu kiplikten çıkmak mı? Yoksa onu yenilemek mi daha iyi sonuç verir?

Modalite (ya da kiplik), yapmak fiilinden hareket edersek, bir şeyi farklı yollardan yapma, yapabilme, yapacak olma, koşullar uygun olursa yapabilmeyi. Geleceğe bakış da benzer şekildedir. Zorunluluk, başka türlü olması mümkün olmayan durum iken; olumsallık, olduğundan daha farklı gerçekleşmesi mümkün durumdur. Bu ayırım *inde*, belirsizliği çağrıştıracak bir kavramı ortaya atalım: sürpriz. Sürpriz oluyorsa, bu durum bilgiyle/bilgisizlikle ilgilidir, olayın kendisi ile değil denir. O olaya hazırlıklı değildir. Deprem örneğinden yola çıkarsak; fay hatlarını, tarihsel depremleri uzmanı kadar olmasa da bilen, şaşırsa bile anlar karşılaştığı durumu. Dolayısıyla zorunluluk, depremin belirli bir noktada, diyelim 250 yıllık periyodu tamamladığında, artı eksi bir zaman aralığında, olacağının belli olmasıdır; bu durum sürprizi bilen için ortadan kaldırır. Marx’ın tarih tezinin izinde, sanayi devriminin

⁴⁴ Althusser (2006), *a.g.e.*, s. 174. G. Elliot, “Bir zamanlar Hegel üzerine tez yazmış olan Althusser’in yine bir zamanlar Demokritos ile Epikouros üzerine doktora tezi yazmış genç Marx’a geri dönüş sahnelemiş olmasının, fikirler tarihi açısından taşıdığı ironi hakkında ne düşünmeliyiz?” [Elliot, G. (2006) *Althusser: The Detour of Theory*, Leiden – Boston: Brill, s. 364] diye soruyordu.

⁴⁵ “Birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüz yüze temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek – gücünü satın alarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri; öte yanda, kendi emek – güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler (...) Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşullarını sağlamış olur (...) İlkel birikim denilen şey (...) üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreç[tir] (...) İlkel olarak görünür, çünkü sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih – öncesi aşamasını oluşturur” [Marx, K. (1978a), *Kapital*, C. 1, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları s. 730 – 731].

⁴⁶ Althusser (2006), *a.g.e.*, s. 261 -262.

⁴⁷ Aslan (2018), *a.g.m.*, s. 75.

⁴⁸ Alada, A. D. (2024) *Üç Belirsizlik Kavramı: Bir Siyasal İktisat Eleştirisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 16.

⁴⁹ Bkz., *A.g.e.*

⁵⁰ Bkz., Kolakowski, L. (1989) *Main Currents of Marxism: The Founders*, C. 1, Oxford – New York: OUP.

gerçekleşmesi yapısal bir zorunluluktur. Ama bu devrimin hangi ülkelerde, hangi yönetim eliyle, hangi kriz koşulları altında olacağı zorunsuzdur (olumsaldır), rastlantısaldır. İlk önermede gelecek kapalı, ikincisinde ise gelecek, gerçekleşmemiş ihtimaller alanını gösterdiğinden açıktır. Ancak esas soru bu değil. Belirsizliği, olumluluğu ve olumsuzluğuyla, siyasete açılan penceresiyle, devreye sokabilmek bu modalite içinde ne kadar mümkündür? Modalitenin dışına çıkılırsa bu amaç hâsıl olur mu sorusu esastır.

Modal düşünceden, neyin zorunlu, neyin mümkün, neyin olumsal (zorunsuz) olduğu kıskacından çıkılırsa, ne kazanılabilir? Artık geleceğe, olacak, olabilecek, olmayabilecek diye bakmak yerine gelecek nasıl kurulabilir diye düşünülebilir. Gelecek artık mevcut olasılıkların seçimi değil, keşfedilecek bir şey ya da eylem için yaratılacak bir alana dönüşebilir. Bu konuda Gramsci'nin praxis felsefesinin ortaya çıkış sürecini örnek olarak ele almıştık.

Modaliteden çıkılırsa ne kaybedilir sorusunun cevabından ise, eylemsel alanın yönünün belirlenemeyeceği, kavramsal muğlaklık ile karşılaşılacağı düşüncesi ileri sürülebilir. Modaliteyi dönüştürmek, yenilemek yani geleceği kapalı hale getirmeyecek bir zorunluluk/zorunsuzluk seçeneği mümkün mü sorusuna da Althusser'in karşılaşma (rastlantı) materyalizminin buna uyan bir örnek olduğu dile getirilebilir. Althusser'in yorumunda da karşılaşmaların ancak tuttuğunda (tutmaya da bilirdi) düzenin geçici olarak kurulduğu, geleceğe bakışta *eğilimlerin* öne çıktığı vurgulanmıştı.

Belirsizliğin, gelecek ufkuna bakışta yer bulabilmesi, zorunluluk/zorunsuzluk modalitesi içinde sadece *epistemik belirsizliğe* açıktı. Geleceğin nasıl şekil alacağı belliydi ama biz onu bilmiyorduk, sürpriz olsa da bu, bilgisizliğimizin bir karşılığı oluyordu. *Ontolojik belirsizlikte*⁵¹ ise gerçekliğin kendisi tam belirli değildir; gelecek ise gerçekten açıktır. Belirsizlik, artık önceden belirlenmiş seçeneklerin listesi gibi işlemediğinden, gerçekliğin ve siyasetin kurucu özelliği⁵² olabilir (mi?).

KAYNAKÇA

Agamben,, G. (2013) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aktan, İ. (2020), "KHK'lı Felsefeci Nilgün Toker'in Gözüyle 40. Yılında 12 Eylül: Toplumsuz Millet", *1 + 1* Expres, 12. 09. 2020.

Alada, A. D. (2024) *Üç Belirsizlik Kavramı: Bir Siyasal İktisat Eleştirisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Althusser, L. ve Balibar, E. (1973) *Lire Le Capital*, C. 1, Paris: Maspero.

Althusser (2000) *Machivelli and Us*, F. Mathéon (der.), çev. G. Elliot, Londra – New York: Verso.

Althusser, L. (2006) *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978 – 87*, F. Mathéon – O. Corpet (der.), çev. G. H. Goshgarian, Londra – New York: Verso.

⁵¹ Ontolojik belirsizlik, doğal ya da olumlu, müspet sonuçlar doğurabilecek bir süreç olarak dillendirilebilir. Doğal derken kastedilen, öznenin geleceğe dönük beklentileri ve gelecek ufkunun beklenmeyen ya da sürpriz hamle ile ters yüz olması neticesinde kararan gelecek ufkunu çözümlemek üzere geçmişe dönüp beklenmeyenle mücadele ve cevap seçeneklerini oluşturma çabası ile gelecek umut ve beklentiler setini yenilemesi süreci olarak anlaşılabilir. Burada beklenmeyen ya da sürpriz, öznenin kontrolü, bilgisi dışında olandır. Sürecin olumluluğu ya da müspet oluşu, karşılaşılan umulmadık beklenmeyen güçlüğü özneyi cevap arayışlarına yöneltmesi, geçmiş deneyimlerini tazelemesi sonucu ufkunu yenilemesi, geliştirebilmesi, cevap verme kapasitesini güçlendirmesidir. Elbette bu süreç istendiği gibi gitmeyebilir, sonuç başarısız da olabilir, söz konusu olan bir potansiyeldir. Machivelli'nin siyasal insanın vasıfları [Arendt, H. (2022) *Geçmiş ile Gelecek Arasında, Seçme Eserler*, C.2, çev. Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara, İstanbul: İletişim yayınları, s. 196] arasında gördüğü fortuna/virtu, belirsizlik (talih)/eylemsellik (etkinlik, cevaplama gücü) kavramlarıyla, *ilkel siyasal birikimin* şahitliğinde [Althusser (2000) *Machivelli and Us*, F. Mathéon (der.), çev. G. Elliot, Londra – New York: Verso, s. 125, (vurgu: orijinal)] ulusal birliğin oluşumunu değerlendiren fikirleri, doğal ya da müspet belirsizliğe örnek olarak verilebilir.

⁵² Nilgün Toker, Arendt'i izleyerek, Türkiye güncel siyasetinin eleştirisinde 'Belirsizlik Rejimi' kavramını kullanıyor [Aktan, İ. (2020), "KHK'lı Felsefeci Nilgün Toker'in Gözüyle 40. Yılında 12 Eylül: Toplumsuz Millet", *1 + 1* Expres, 12. 09. 2020; Ögünç, P. "Faşizan Rejimlerin Karakteridir 'Belirsizlik'", *Gazete Duvar*, 23. 10. 2020; İlgin, S. (2022) "Nilgün Toker ile Söyleşi", *Evrensel*, 24. 12. 2022]. Kastedilen, muğlak, keyfi, öngörülemez kararlar alarak halka korku salan faşizm benzeri yönetim tarzıdır. Tespit doğru, kavramın kullanımı yerinde ama şu sorular açık kalıyor: Bir iktidar tekniği ya da yönetim biçimi olarak görülen 'belirsizlik rejimi' bir durum değil, yani geleceğin doğal olarak belirsiz oluşu yerine, belirsizlik nasıl üretiliyor sorusu ikame ediliyor. Her an her şeyin olabileceği, öngörünün mümkün olmadığı bu hale karşı politik duruş nasıl gerçekleştirilecektir?

- Althusser, L. (2018) *Felsefede Marksist Olmak*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Arendt, H. (2022) *Geçmiş ile Gelecek Arasında, Seçme Eserler*, C.2, çev. Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara, İstanbul: İletişim yayınları.
- Aslan, V. U. (2017a) "Bir Özgürleşme Sorunsalı Olarak Politik İktisadın Eleştirisi", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 72, No. 4.
- Aslan, V. U. (2017b) "Toplumsalın Yitik Öznesi ya da Metanın Fetiş Karakteri", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, No. 23.
- Aslan, V. U. (2018) "Toplumsal Analizde Öznenin Sorunsallaştırılması", *Praksis*, No. 47.
- Aslan, V. U. (2019) "Parayı Bir Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak", *Yıldız Social Science Review*, C. 5, No. 2.
- Aslan, V. U. (2020) "İktisat ve Tarih Üzerine Kavramsal Bir Tartışma ya da İktisat, Tarihi Neden Dışlar?", *İktisat ve Tarih*, D. G. Aydın ve H. Özel (der.), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Aslan, V. U. (2021) "Politik İktisadın Eleştirisi Olarak Marx'ın Metodolojisi", *İktisat Metodolojisi*, içinde, D. G. Aydın (der.), Ankara: Nobel.
- Ege, R. (2026) "Açıklamalı Kavramlar Eki", Hegel, W. F. (2026) *Ruhun Fenomenolojisi'ne Önsöz*, çev. Ragıp Ege, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elliot, G. (2006) *Althusser: The Detour of Theory*, Leiden – Boston: Brill.
- Gramsci, A. (1975) *Felsefe ve Politika Sorunları*, İstanbul: Payel.
- Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks*, C. III, J. A. Buttigieg (çev. ve der.), New York: Columbia University Press.
- Hegel, G. W. F. (2020) *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I Mantık Bilimi*, Sözel Zusätze ile birlikte, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea.
- İlgün, S. (2022) "Nilgün Toker ile Söyleşi", *Evrensel*, 24. 12. 2022.
- Karatani, K. (1997) *Architecture as Metaphor: Language, Number, Money*, Londra: MIT.
- Karatani, K. (2008) *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, çev. F. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.
- Karatani, K. (2018) *İzonomi ve Felsefenin Kökleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kolakowski, L. (1989) *Main Currents of Marxism: The Founders*, C. 1, Oxford – New York: OUP.
- Marx, K. (1975) "Critique of Hegel's Doctrine of the State", Marx, K. *Early Writings*, içinde, New York: Vintage Books.
- Marx, K. (1978a) *Kapital*, C. 1, çev. Alaettin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1978b) *Kapital*, C. III, F. Engels, çev. Alaettin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013) *Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayırım, Bir Ekle Birlikte*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu.
- Marx, K. (2014) *1844 El Yazmaları* çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Öğünç, P. "Faşizan Rejimlerin Karakteridir 'Belirsizlik'", *Gazete Duvar*, 23. 10. 2020.
- Reuten, G. (2014) "An Outline of the Systematic – Dialectical Method: Scientific and Political Significance", *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, F. Moseley ve T. Smith (der.), içinde, Leiden – Boston: Brill.

AVRUPA’NIN BELLEĞİNDE “TÜRK ALGISI”¹
THE PERCEPTION OF TURKS IN EUROPE’S COLLECTIVE MEMORY
Ahmet Şahinöz²

ABSTRACT

The European Union (EU) was established by six countries under the 1957 Treaty of Rome, and the number of member states has reached twenty-seven today. Although the membership process for countries that joined the EU later involves an average preparation period of 8–10 years, Türkiye, which began its membership process under the 1963 Ankara Agreement, remains stuck in a negotiation phase where no progress has been made. The uncertainty surrounding the membership process has led intellectuals, particularly academics interested in the subject, to focus on the factors delaying Türkiye’s EU membership. Leaving aside the obligations Türkiye must fulfil for EU membership, the fact that a ship sailing at sea for sixty years still faces uncertainty about when it will dock implies that there is a problem at the port. The problem at the port lies in the ‘areas of resistance’ to Türkiye’s EU membership that has emerged in Europe. The main source fuelling these areas of resistance is the ‘perception of Turks’ that has become embedded in Europe’s collective memory over a long history.

Keywords: Perception of Turks, Ottoman, European, Collective memory, Admiration-hatred, Prejudice.

ÖZET

Avrupa Birliği (AB) 1957 Roma Antlaşması ile altı ülke tarafından kurulmuş ve bugün üye sayısı yirmi yediye ulaşmıştır. AB’ye üye sonradan katılan ülkelerin üyeliği ortalama 8-10 yıllık bir hazırlık döneminden sonra gerçekleşirken, 1963 Ankara Anlaşması ile üyelik sürecini başlatan Türkiye henüz, bir türlü ilerlemeyen müzakere aşamasında bulunmaktadır. Üyelik sürecinin sürüncemede kalması, konuya ilgi duyan akademisyenler başta olmak üzere aydınları Türkiye’nin AB’ye üyeliğini geciktiren unsurlar üzerine eğilmeye yöneltmiştir. AB üyeliği için Türkiye’nin yerine getirmesi gereken yükümlülükler bir yana, altmış yıldır yol alan tam üyelik gemisinin limana ne zaman yanaşacağı belirsizliğini hala koruyorsa, limanda bir sorun var demektir. Limandaki sorun, Türkiye’nin AB üyeliğine karşı Avrupa’da oluşmuş bulunan “direnc alanlarıdır”. Direnc alanlarını besleyen temel kaynak ise, uzun bir tarihi geçmişin Avrupa belleğine yerleştirdiği “Türk algısıdır”.

Anahtar Kelimeler: Türk algısı, Osmanlı, Avrupalı, Ortak bellek, Hayranlık-nefret, Ön yargı.

1. GİRİŞ

Değişen ekonomik, sosyal ve siyasi konjonktürün insan düşüncesini ve “öteki”ne ilişkin değer yargılarını, kısaca algısını bir anda değiştirmese de zaman içerisinde ciddi olarak etkilediği muhakkaktır. Bu bağlamda Avrupa belleğinde yer etmiş Türk algısı, siyasi iniş-çıkışlara bağlı olarak; “cesur”-“hoş görülü” gibi olumlu ya da “barbar”-“acımasız” gibi olumsuz yönde dönemsel imge değişiklikleri gösterebilmekte, bazen de her ikisini birden bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim Fransız tarihçi L. Febvre (1922)’e göre: “Türkler gözü pek, en atılgan, hem de en uyusuk adamlardır.” Doğrusu Avrupa’da asırlar süren bir zaman diliminde birbirleriyle çelişen duyguların ve imgelerin üst üste yığılması ile inşa edilmiş bir Türk algısı, “hayranlık” ile “nefreti”, “öykünme” ile

¹ Bu makale kısmen, 15-17 Ağustos 2025 tarihinde, “The ‘Perception of Turks’ in European Public Opinion” başlıklı altında, ICSAS 5. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresinde sunulmuştur

² Prof. Dr. Başkent Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, sahinoza@gmail.com

“tiksinmeyi” ve “korku” ile “küçümsemeyi” aynı anda barındırması şaşırtıcı değildir. Avrupa kamuoyunda ve yazınında; felsefe, tarih, coğrafya ve edebiyat kitaplarında, seyahatname ve gazete-dergi sayfalarında bazen somut olgulardan hareketle gerçekçi ve bazen de ortak bellekte tortulaşmış tarihi hikayelerden ve ikinci elden bilgilerden türetilmiş nesnel olmayan, önyargının ağır bastığı, kısaca çoğu kez seçici bir bakış açısının ürünü olan, sonuçta Türk algısını besleyip pekiştiren yerleşik bir “Türk imgesi arşivi” mevcuttur.

Günümüz Avrupası dahi, Avrupa’ya yerleşmiş beş milyondan fazla Türk’e karşın, Türkler hakkında oldukça yetersiz, hatta yüzeysel diyebileceğimiz bir bilgiye sahiptir. Osmanlı’dan bu yana gerçekleştirilen Batı merkezli ekonomik, sosyal ve siyasi reformlar ve arkasından ortaya konulan Batı dünyası ile bütünleşme iradesi Batı’daki yaygın “Türk imgesi”ni henüz dönüştürebilmiş değildir. Orkestra şefi Rengin Gökmen haklı olarak; “*Amerika’nı, İtalyan’ı, Fransız’ı Türkiye’nin Doğu yüzünü belki biliyor ama çağdaş yüzünü bilmiyorlar*” (Cumhuriyet Eki, 3 Ağustos 1993) diye serzenişte bulunmuştur. Çok sayıda Türk vatandaşının Avrupa seyahatlerinden; “*Aaa, sahiden siz Türk müsünüz?*” ya da “*Siz hiç Türk’e benzemiyorsunuz*” anekdotlarıyla yurda dönmesi, günümüz Avrupa’sında da “ön yargı”nın çoğu kez “somut bilgi”ye galip geldiğinin bir göstergesidir. Anlaşılan, uzun bir tarihi arka plan üzerinde inşa edilen “Türk algısı”nı saygın bir “kültürel mirasmış” gibi sıkıca koruyan Avrupalı, günümüz Türklerini tanımlamak için de bunu hazır bir “cevap anahtarı” olarak kullanmaktadır. Tanıştığımız bir Avrupalının ilk anda vücut kimyasını bozan da, çok büyük ölçüde Cervantes’in beş asır önce Don Kişot’ta yarattığı “*korkunç Türk*” prototipi ve benzerleridir.

Avrupa’da Türk algısı, 11 asır boyunca içinde bulunduğu dönemin siyasi koşullarına göre “çekici” ile “itici” arasında gidip gelmiş ve bu bağlamda “yenilemez”den “hasta adam”a, “büyük Türk”ten “Türk’ün bastığı yerde ot bitmez”e kadar birbirleriyle çelişen değişik imgelerle tanımlanmıştır. Ö. Kumrular (2008:33)’ın yazdığı gibi: “*Sayırsız sürtüşmenin ve savaşın yaşandığı bir devirde, ‘Türk’ün kolektif hafızaya daha farklı bir şekilde alınması düşünülemezdi elbette.*” Haçlı seferleri boyunca (11-13. yüzyıllarda) “*barbar-acımasız*”, İstanbul’un fethi sonrası (15-16. yüzyıllarda) “*Muhteşem*” ve İmparatorluğun gerileme döneminde (18-19. yüzyıllarda) ise “*Hasta*” olarak tanımlanan Türkler, Balkan Savaşları sırasında (19-20. yüzyıllarda), Avrupa’dan sürülmeye kalkışılmış ve nihayet, Türkiye’nin AB’ye üyeliği söz konusu olunca da (20-21. yüzyıllarda), yüz bin gerekçe ileri sürülerek “*kapının önünde*” bekletilmektedirler. Kısaca Orta Çağ’dan bu yana, değişen siyasi koşullara göre Avrupalının zihninde mayalanan Türk algısı, günümüz AB-Türkiye siyasi ilişkilerinin temel belirleyicilerinden biri olmaya devam etmektedir. Burada yerli gelmişken belirtmeliyiz ki, Batı’da Türk algısının ilk oluşum sürecine yanlış bir bakış açısının hâkim olması, matbaanın ülkeye girişini iki buçuk asır boyunca engelleyerek Türklerin kendilerini anlatmalarını engelleyen Osmanlı Devlet Yönetiminin çok büyük sorumluluğu vardır.

2. İLK TEMASTAN DOĞAN OLUMSUZ İMGE

Avrupa’nın ortak belleğine yerleşmiş Türk imgesi, ancak uzun bir tarihsel sürecin siyasi ve kültürel birikimi olarak algılandığında anlaşılabilir hale gelir. Ülkeden ülkeye birtakım farklılıklar gösterse de, Avrupa kültürünü oluşturan tarihsel olgulara dayalı yerleşik, genelde “olumsuz” bir Türk imgesi mevcuttur. Türk imgesinin inşa süreci, Avrupalıların Türklerle Anadolu’da ilk temasa geçtikleri andan itibaren başlamış, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’da giriştiği fetihler ve ardından geri çekilme aşamalarında tamamlanmıştır. Türk imgesini şekillendiren malzemenin türü, “rakip” ve “düşman”dır. Avrupalıların kendileri de karşı tarafın, yani Türklerin “rakipleri” ve “düşmanları”dır. Dolayısıyla söz konusu Türk imgesi yalnızca Türklerin değil, izlenimi veren Türkler ile izlenimi edinen Avrupalıların ortak eseridir. B. Güvenç (2008: 291)’in yazdığı gibi: “*Çünkü imgeler yalnız bizim kişiliğimizi değil, bizi değerlendirenin kişiliğini de yansıtır.*”

Türklerin Batı dünyası ile ilk teması, Batı’nın en doğusunda yerleşik olan Bizanslılar aracılığı ile olmuştur. Türklerden ilk kez 6. yüzyılın ikinci yarısında söz eden Bizans kaynakları, onları en büyük düşmanları Perslere karşı potansiyel bir müttefik olarak kabul etmişler ve “*... mükemmellikleri itibariyle yeryüzünün diğer halklarıyla kıyaslanamaz, en yiğit ve en kalabalık ulus*” (Yerasimos, 1994: 20) olarak da tanımlamışlardır. 11. yüzyılda Anadolu’yu fethetmeye gelen Türkler bu kez ise, Bizanslılar tarafından; “*...’Pers, Arap gibi’ artık düşman isimleriyle anılacaktır*” (1994: 21). Ve ardından Haçlı Seferleri’nde karşılaşılan Türkler, Latin tarihçi ve Sur Piskoposu Guillaume de Tyr (1130-1186) tarafından; “*Herhangi bir ülkeleri olmayan, hayvanlarına her yerde*

otlak arayan, kentlerde asla oturmamış, ... çok sert ve cazibesi olmayan” kişiler olarak tanımlanmıştır. Ancak Anadolu’ya giren ilk Türk kabileleri, İran üzerinden geldikleri için, Bizans kaynaklarından yararlanan Latin vakanüvisleri tarafından çok sık Perslerle karıştırılmışlardır. Nitekim I. Haçlı Seferi tarihçilerinden Fransız Rahip Robert Türkleri; “*Perslerin ırkından, Tanrı’nın reddettikleri, yabancı insanlar*” (Ağan, 2019: 32) şeklinde betimlemiştir. Orta Çağ Avrupa’sı tarih yazınında, M.Ö. 5. yüzyılda yaşanmış Pers-Antik Yunan Savaşları ile Türk-Hristiyan Savaşları arasında, “saldırgan” sıfatı üzerine kurulu bir analogiye başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa’da “Türk’e yönelik ilk ortak algı, Orta Çağ’da Hristiyan din adamlarının günlüklerinden, tüccarların defterlerinden, gezginlerin abartılı öykülerinden, Osmanlı topraklarından İtalya’ya göç eden Bizanslılar ve Balkanlıların sözlü ve yazılı anlatımlarından, daha sonra Venedikliler başta olmak üzere, Avrupalı elçilerin metinlerinden, Türklere esir düşmüş savaşçıların anılarından aktarılan; “doğru-yanlış” ya “eksik-fazla” bilgilerle inşa edilmeye başlamıştır. Venedik, Osmanlı devleti ile en yakın siyasi ve ticari ilişkiye sahip olması nedeniyle, “16. ve 17. yüzyıllar arasında Avrupa’ya Türkler hakkında basın bürosu olarak hizmet etti” (Soykut, 2007: 21). Avrupa’nın ortak belleğine yerleşmiş bir “Türk” algısı, yaklaşık bin yıllık bir zaman dilimi içerisinde, Türklerin siyasi tarihindeki iniş-çıkışlara, fakat aynı zamanda Avrupa’nın kendi bünyesindeki yapısal dönüşümlere göre köklü değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Ancak, 11. yüzyılda Anadolu’ya girişlerinden itibaren Hristiyan Bizans için tehdit ve Avrupa’nın Doğu Akdeniz’e yönelik siyasi ve ekonomik emellerinin önünde aşılmaz bir engel oluşturan Türkler hakkındaki algıya en başından olumsuz bir duygunun ve korkutucu bir imgenin yüklendiğini belirtmeliyiz. Nitekim Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (Kula, 2005: 162)’un 1088 tarihinde Flandreli Kont Robert’e yazdığı mektupta Türklerin Hristiyan dünyası için oluşturduğu büyük tehditten söz ederek Avrupalıları Bizans’ın yardımına çağırmaktadır. Orta Çağ’dan başlayarak Türk imgesinin, özellikle de Türk gücünün tanıtımında abartılı motiflere başvurularak, aktarılan belgeye ya da yapılan söyleye ilgiyi artırmak bir yana, genelde Türk tehdidine karşı Avrupa’da siyasi ve askeri bir pakt oluşturmaya uygun ortam yaratılmak istenmiştir.

Günümüz dünyasının insanlara sunduğu iletişim ve seyahat olanaklarından yoksun bir çağda uzak coğrafyalarda yaşayan halklar konusunda bilgi kaynakları çok sınırlıdır. Sultan II. Murad’ın 1438 tarihli Macaristan seferinde yakalanıp Anadolu’da 20 yıl esir kalan George de Hongrie’nin “Des Turcs-Turcica” kitabı da bu türden bilgi kaynağıdır. Döneminde Türkler hakkında temel başvuru kaynaklarından biri olan kitap, Avrupa’da “*korkudan hayranlığa, hayranlıktan nefrete*” dönüşen bir Türk algısının oluşmasına önemli katkıları olmuştur. Kitap 15. yüzyılın sonlarına doğru, yani Türklerin Balkanların ve İstanbul’un fethi ile yetinmeyip, Macaristan-Avusturya yoluyla Kuzeyden ve İtalya (Otranto) yoluyla Güneyden Avrupa’nın tümünü tehdit ettiği bir dönemde kaleme alınmıştır. İtalya’ya dönüşünde Dominiken tarikatına bağlı bir rahip ve Papa (IV. Sixtus)’nın tercümanı olarak Hristiyanlığın merkezine yerleşen G. de Hongrie’yi asıl kaygılandıran, “*Sayırsız Hristiyanın, Türklerin fitne ve fesatlığını bilmeden İsa’ya inanmaktan vazgeçip Müslümanlığa geçmeleridir*” (2007: 27-28). Kitabında Hristiyanlara, Osmanlı devletinin ihtişamına ve İslam dininin çekiciliğine kanmamaları konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Bu bağlamda inananları Türklerin “*gelenekleri ve görenekleri*” konusunda bilgilendiren ve “*kurnazlıkları ve ihanetleri*” konusunda ise uyarı, bu arada “*Hristiyanların kutsal dininin, sapkın tarikat olarak nitelendirdiği Türklerin dininden üstün olduğunu*” (2007: 193) ileri süren yazar, aslında kendisi iki semavi din arasında gidip-gelmiş ve bir süre din değiştirip “Derviş” olmuş, hatta bir camide “imamlık” yapmıştır. Uzunca bir dönem Türklerle iç içe yaşamış olan G. de Hongrie, Türklerin askeri cesaret ve disiplinlerini, yöneticilerin gösteriştenden uzak sade yaşam tarzlarını, evlerinin ve giyim-kuşamlarının temizliğini, misafirperverliklerini, alçak gönüllülüklerini, vs. de yazmaktan geri durmamıştır (2007: 9-10-11. Bölümler). Aslında Türklerin zalimliği ve cahilliğini öne çıkaran seyahatnamelerde de, zaman zaman Türkler sadelik ve iyilik timsali insanlar olarak sunulmuştur. Dönemin bir başka Hristiyan yazarı Bizanslı Alexis Makrembolites ise, Türkleri dini bir tutuculukla ötekileştirmeyerek, “*Türklerin Hristiyan isimleri yoktur, fakat Hristiyanlarla aynı davranışlara sahiptirler*” diye yazmıştır (2007: 83).

Toplumların tarihlerinin derin dehlizlerine yerleşmiş ortak belleklerinden beslenen, “koşullanmış yargı” diye adlandırdığımız, olumlu ya da olumsuz önyargının değişmesi çok zordur. Çünkü, Perge doğumlu Antik Yunan filozofu Epiktetos (Mazzoli-Guintard, 2000: 147)’un söylediği gibi; “*Bizi tedirgin eden şeyler, şeylerin bizzat kendisi değil, fakat onlardan kendimize imal ettiğimiz betimlemelerdir.*” Ön yargının gücü konusunda, “*Görelilik*”

kuramını ortaya atan 20. yüzyılın büyük fizikçisi Albert Einstein'a kulak verelim: *"İnsanların önyargılarını parçalamak, bir atomu parçalamaktan çok daha zordur."* 11. yüzyıldan itibaren İran üzerinden Anadolu'ya akan Türkler de, Avrupa'nın İslam dünyasına yönelik ortak hafızasında yer etmiş "öteki" imgesini harekete geçirerek dönemin tarihçileri tarafından her türden olumsuz betimlemeye tabi tutulmuşlardır. Türk İmparatorluğunun gerçekliğini bir türlü kabullenmek istemeyen seyyahlar, ziyaret ettikleri yerleşim yerlerinin Türkçe isimlerini kullanmaktan kaçınıp eski isimlerde ısrar etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde ismi "İstanbul" olarak değiştirilen "Konstantiniyye"nin yakın zamana kadar, hatta zaman zaman günümüzde de ısrarla "Constantinapolis" olarak yazılıp çizilmesi, tarihi-turistik kullanımlar bir yana bırakılırsa, bir türlü kabullenilmek istenmeyen gerçeğin dışa vurumu olarak görülebilir. "Türk"e ilişkin olumsuz düşüncelerin tarihin dehlizlerinde unutulmadığını, içinde bulunduğumuz yüzyılın siyasi arenasında da geçerli akçe olduğunu biliyoruz. M. Herzfeld (2010: 186)'un yazdığı gibi: *"Çok kuşkulu görünse de Yunan kültüründe çok fazla yerilen Türk izi, ... farklılığı kabul ettirme aracına dönüşüyor."*

Stefanos Yerasimos (1994)'a göre; *"Türkler, içinde bulunulan döneme göre hayranlık uyandırıcı veya ürkütücü olarak nitelendirilmiş olmakla birlikte her zaman garip ve dolaysıyla endişe uyandırıcı kimseler olarak görülmüşler."* Bu cümlede geçen ve Türkleri tanımlayan *"içinde bulunan dönem"* değişkeni yalnızca Türklerin içinde bulundukları koşulları değil, aynı zamanda Türkleri tanımlayan Avrupalıların içinde bulundukları koşulları da içermektedir. Zira aşağıda göreceğimiz gibi, Avrupa'nın Türk algısında zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler yalnızca Türklerin değil, Avrupalıların içinde bulundukları koşullarındaki değişikliklerinden de etkilenmiştir. Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan ve *"acımasız"* ya da *"barbar"* olsa da *"yenilmezliği"* ile hayranlık uyandıran ilk Türk imajı, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın gerileme, Avrupa'nın ise yükselme sürecinde değersizleşmeye, bir bakıma aşağılanan ve hor görülen bir kimliğe dönüşüyor. 17. yüzyılda İran seyahatinde Osmanlı topraklarından geçtiği sırada, *"dünyanın en büyük imparatorluğu"*nda parasal ekonominin zayıflığını hayretle karşılayan Fransız gezgin J. Chardin (1983: 42-44), ikinci gözlemim diyor: *"Dünyada Türkler kadar kolay aldatılan başka insan yoktur."* Ve anlatısına şöyle devam ediyor: *"Doğuştan oldukça sade ve epey kalın kafalıdırlar; kolayca kandırılabilirler. Hristiyanlar onlara sürekli olarak düzenbazlıklar ve kötü oyunlar oynarlar."* İyi niyetinin istismarına Türklerin tepkisini de şöyle dile getiriyor: *"Bir süre aldatılırlar, fakat sonra gözlerini açarlar ve o zaman sert bir darbe indirip her şeyi bir seferde ödetirler."* Ermeni kökenli Fransız tarihçi ve rahip Korikoslu Hayton *"Doğu Ülkelerinin Altın Çağı"* isimli eserinde (Ağan, 2019: 47), Türk halkının Müslüman olduğunu, Greklerden alıp hakimiyet kurdukları Anadolu'nun kent ve kasabalarında ziraat ve zanaatla geçindiklerini, özellikle ok ve yay konusunda müthiş savaşçı olduklarını yazmaktadır. Osmanlı ülkesini 1432-1433 yıllarında gezen Fransız soylu Bertrandon de la Broquiere *"Deniz aşırı seyahat"* isimli eserinde Türkleri (Ağan, 2019: 48); *"Neşeli, şen şakrak, ... sade bir yaşam süren ve büyük zorlukların insanları"* olarak tanımlarken, görüşlüğü Padişah II. Murat için de; *"Herkes ona itaat eder, o da çok adildir"* diye yazmıştır. Öte yandan Venedikli elçiler Osmanlı kentlerinin güvenli yaşam ortamından o kadar etkilenmişler ki, *"Türkler arasında hiç cinayet işlenmez ..."* (Soykut, 2007: 32) türünden abartılı elçilik raporları kaleme almışlardır.

Andrea Dadolo gibi Venedik ya da Mikhail Apostolis gibi Bizans 14. ve 15. yüzyıl vakanüvisleri Türklerin Truvalıların soyundan geldiğini ileri sürerken, Katalan Pero Tafur, 1437-1438 kışında ölüm sancıları çeken İstanbul'da dolaşan söylentiye şöyle aktarmıştır; *"Türkler Truva'nın intikamını gerektiği gibi alacaktır"* (Yerasimos, 1994: 23). Yunan vakanüvis Kritovoulos'un yazdıklarına göre, Truva harabelerine uzun uzun bakan Fatih Sultan Mehmet ise; *"Çok uzun yıllar sonra da olsa, bu kent ve halkının intikamını alma hakkını Tanrı bana bağışladı"* (1994: 24) demiştir. Bu arada "Truvalılar"ın Orta Çağ sonu ve Rönesans başları Avrupa'sında büyük bir hüsnükabul gördüğünü, hatta İtalyanlardan Almanlara ve Fransızlara kadar, neredeyse tüm Batı Avrupa halklarının kökenlerini Truvalılara dayandırmaya çalıştıklarını belirtmeliyiz. Kısaca, Haçlı Seferleri'de şeytanın tohumları *"Yecüc ve Mecüc"* olarak anılan Türkler, İstanbul'un fethiyle "soy" değiştirip *"Truvalılığa"* terfi etmiş, 19. yüzyılda İmparatorluk çatırdamaya başlayınca da halsiz düşüp *"Hasta adam"* olmuştur. H. İnalcık (Kumrular, 2008: 9)'ın Türklerin temsil ettiği Doğu ve Avrupalıların temsil ettiği Batı çerçevesinde inşa edilen "öteki"nin yanlışını şöyle açıklamaktadır: *"Batı ve Doğu, uzun yüzyıllar dini, kültürel ve siyasi çatışma halinde yaşamış ve birbirini algılamada aşılma bağına ve yanlışlar içine düşmüştür."* Kısaca, Türklerin Anadolu'ya girişlerinin üzerinden geçen on asırlık dönemde Avrupa kendi diline, kültürüne ve ekonomisine yabancı olan Türkleri hem

kendi hem de Türk devletlerinin siyasi konumuna bağlı olarak önce “yenilemez Türkler”, ardından “kalın kafalı Türkler”, “hasta adam” ve nihayet çağımızda, biraz şüphe etseler de, “modern Türkler” olarak nitelendirmiştir.

3. “YENİLEMEZ TÜRKLER”

Batı Avrupa’nın “Türk” algısı, Türklerin Anadolu’ya yerleşmeye başladıkları 11.-12. yüzyıllardan itibaren oluşmaya başlamış olmakla birlikte, Türklerin “yenilmezliği”nden ilk kez son Haçlı seferlerinin yapıldığı 13. yüzyılda söz edilmiş, “yenilmez Türkler”in zihinlerde güçlü bir karşılık bulması ise, ancak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Nitekim 7. Haçlı seferi yapıldığı sırada Sultan I. Baybars’ın Filistin’e yönelmesi üzerine Alman ozan Ricaut Bonomel (İnandı, 1993: 89): “*Türklerle savaşa girişen zırdelidir; çünkü Mesih bile onlara karşı değil. Bu yüzden ... Frankları, Tatarları, Ermenileri ve Persleri hep yenmişler... bizleri ise her gün yeniyorlar...*” Haçlı seferi esnasında Türklerin “yenilmezliğini” ileri süren bu şiir, arka planında da Türklerin Hristiyanlığın en büyük düşmanı olduğu uyarısını yapıyordu.

Osmanlı imparatorluğunun üç asır süren kuruluş ve yükseliş dönemlerinde zaferler kazandığı sayısız savaşlar ve üç kıtada gerçekleştirdiği fetihler Avrupa’da hem korku hem nefret hem de hayranlık uyandırmıştır. Önce Anadolu ve Balkanlar’ı, ardından İstanbul’u fetheden Osmanlı ordusunun Orta Avrupa’yı geçip Batı Avrupa’nın doğu sınırı sayılan Viyana kapılarına dayanması, “*Türk korkusunun*” Avrupalıların içlerine sinmesine ve “*Yenilemez Türkler*” algısının belleklere yerleşmesine yol açmıştır. İstanbul’un fethini izleyen yıllarda, Avrupa’nın en uzak köşelerine kulaktan kulağa aktarılan merak ve hayranlıkla karışık Türk korkusu, izleyen yüzyılda Türk akıncılarının Almanya içlerine seferler düzenlemesi ile iyice somutlaşıp tam bir travma olarak zihinlere ve günlük yaşamın içine nüfuz edecektir. Bu algı birtakım zihinsel tasarımlarla zenginleştirilince; “*... ihtişamlı sarayları ve gizemli haremliyle Osmanlı sultanları Avrupalılar için her zaman büyüleyici birer figür oldular ve böylelikle Türkler uzun bir süre boyunca ‘Büyük Türk’ olarak anıldılar*” (Bazin-De Tapia, 2015: 14). Osmanlı İmparatorluğu da bundan böyle artık tereddütsüz olarak bir “*Türk İmparatorluğu*” olarak anılacaktır.

Avrupa ovalarında yankı yapan Türk akıncılarının nal sesleri Avrupa halklarında endişeyle birlikte Türkler kökeni hakkında büyük bir merak ve ilgi uyandırmıştır. Haçlı Seferleri sırasında kurgulanan fantezilerle yüklü hikayeler, bilgi kaynakları gelişen ve yavaş yavaş Rönesans’a yönelen Avrupa’nın Türkler hakkındaki merakını gideremeye artık yeterli gelmiyordu. G. de Hongrie’nin “Des Turcs” (1481) kitabının 2007 tarihli basımının “Giriş” bölümünde J. Schnapp, 15. ve 16. yüzyılların Avrupası’nda Türk rüzgarını şöyle kaleme alıyor: “*Herkes Türklere ilgi duyuyor ve öyle ki, büyük keşifler çağında Amerika üzerine yazılan metinlerden iki kat fazla ‘Turcica’ yayınlanıyor.*” Ö. Kumrular (2008: 135)’ın, G. Mariniello (Napoli, 2002)’nun “*Avrupa’da 14.-16. yüzyıllar arası İslam ve İslam imgesinin oluşumu*” üzerine yaptığı araştırmadan aktarımına göre; “*Fransa’da 1480 ila 1609 arasında Osmanlı İmparatorluğu’yla ilgili 80’den fazla kitap yazıldı.*”

Rönesans’ın önde gelen İtalyan düşünürlerinden Machiavel (1469-1527)’e göre, sahip oldukları evrensel imparatorluk, askeri disiplin, halkın güçlü sadakati, büyük servet yönünden Türkler, Romalıların geleneğini sürdürmektedirler. Francesco Sansovino, Venedik’te 1571 yılında yayınlanan “Annali Turcheschi” isimli kitabında; “*Kadim ordularının kuruluşuna ve sivil hükümetlerinin düzenine bakılınca, Türk milletinin büyüklüğünün ve gücünün yüksek takdire değer olduğunu her zaman savundum, aslında görüldüğü gibi kaba saba değil, onlar değerli insanlardır*” (Yerasimos, 1994: 26). Ancak aynı Sansovino’nun Osmanlı-Venedik Savaşının en şiddetli anında Türkler için şöyle yazacaktır; “*Uzak Güney Rusya’nın (Scythie) kovuklarından çıkmış Türkler, Doğu halklarının korkaklığının, Yunan imparatorlarının itilaflarının, Batılı Hristiyanların çekişmelerinin, kendi kendimize yaptığımız hataların sonucunda büyüdüler*” (1994: 26). Bu cümlede yer Türk’e övgü, yazar tarafından biraz da kendi kendini, yani Avrupa’yı yargılama aracı olarak kullanılmıştır.

Fransız hukukçu ve filozof Jean Bodin (1530-1596), 1566’da yayınladığı “La Méthode de l’histoire” isimli eserinde Osmanlılara methiyeler sıralamıştır; “*Almanya hükümdarı neye dayanarak kendini Türklerin sultanı ile karşılaştırmaya cesaret edebilir? Gerçekten de bir yerde imparator ya da sahici krallık ismine layık bir makam varsa, onu esas ellerinde bulunduran sultandır*” (Yerasimos, 1994: 27). Söz konusu metnin devamında J. Bodin, Türk sultanının “*Roma imparatorluğunun mirasçısı*” olduğunun kabul edilmesinin ne kadar da adil olacağını

belirtmiştir. İtalyan tarihçi Paolo Giovio (1483-1552), 1531 tarihinde yayınladığı "Commentario delle cose dei turcihi" isimli eserinin girişinde I. Selim'den bahisle: "*Dünyada hiç kimsenin erdem, adalet, insanlık ve ruh yüceliği konusunda onunla yarışamayacağını ve barbarlıkla uzaktan yakından ilgisi olmadığını*" (Kumrular, 2008: 83) yazmıştır.

Bir Haçlı kroniği, düşmanın hünerlerinden gözleri kamaşan bir şövalyenin şöyle dediğini yazıyor (Balivet, 2007: 213): "*Frankların ve Türklerin dışında kimsenin kendisine şövalye deme hakkı yoktur.*" İstanbul'da altı yıl (1568-1574) Venedik büyükelçiliği yapan Marcantonio Barbaro da, dönüşünde Senato önünde okuduğu raporunda aralıksız zaferlerle nice eyaletler zapt eden ve krallıklara boyun eğdiren Osmanlı imparatoru için (1994: 28), "... *en nihayetinde, evrensel bir hükümdarlığa kadar gidebilir mi diye sorgulamak akıl dışı değildir*" demiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Türkleri anlatan Avrupa'nın yazılı kaynakları yalnızca askeri başarılar ve zaferlerle ilgili değildir. St. Yerasimos'un "Les Turcs" (1994) başlıklı kitabında, Türklerin sosyal yaşamından söz eden değişik kaynaklardan derlenmiş birçok alıntı bulunmaktadır. Bu kaynaklarda Türkler özetle (1994: 28-29); "*Barış zamanında mütevazidirler, kavgaya-döğüşe başvurmazlar*", "*Yemeklerinde, eğlencelerinde, kısaca tüm sosyal yaşamlarında aşırıya kaçmaz, mütevazidirler*", "*Yönetim yolcular için kervansaraylar, Müslüman, Hristiyan ve Musevi ayrımı yapmaksızın hasta ve yoksullar için darüşşifalar inşa ederek sosyal devlet gereği olarak tebaasının bakımını üstlenmektedir.*" İnanç yönünden de Türkler övgüye değer bulunmaktadır: "*Verdiği sözü tutan, hacca giden, sadaka veren genç Türk, Mesih'in müritlerini utandıracak derecede misafirperver ve merhametlidir*" (Balivet, 2007: 212-213).

4. SONRA; "NEFRET"

Hemen baştan belirtelim ki, Avrupa dünyasında 16. yüzyılın sonlarına doğru Türklerle ilgili olarak başlayan eleştiriler, tıpkı övgülerde olduğu gibi abartılarla doludur. Aslında Türklerle ve "*Büyük Türk*" olarak adlandırdıkları padişahlara kıskançlıkla bakıp onlara övgüler dizen Avrupalılar, aynı anda padişahı "*zorba imparator*" diye küçümsemekten ve Türkleri de "*vahşiler sürüsü*" diye aşağılamaktan geri durmamışlardır. St. Yerasimos'a göre Türkler, Avrupa'nın ortasına kadar gelip, daha önce gelen Cermenler, Normandiyalılar ve Macarlar gibi Avrupa dünyası ile bütünleşmemiş, Hristiyanlaşmamış, kendi inançlarını da zorla kabul ettirmemiş, sade bir şekilde kendi özgün yaşamlarını sürdürmüşlerdir: "*Bu bakımdan, güçlü olduklarında hayranlık yaratmış, zayıflayınca nefret edilmişlerdir*" (1994: 9). Ancak Türklerle yönelik olumsuzluk içeren tanımlamalar zaman zaman "*saldırganlık*" ve "*acımasızlık*" gibi "*nefret*" içeren söylemleri aşip, "*uygarlık yeteneğinden yoksunluğa*" kadar giden "*ırkçı*" bir boyuta ulaşacaktır. Venediklilerin Osmanlı yönetimi için kullandığı "*despot*" (*zorba*) yakıştırmaları bir dönem Avrupa'da Türklerin ortak sıfatı haline gelmiştir. Fetih döneminde Türklerle duyulan hayranlığın-övgünün, duraklama ve gerileme dönemlerinde nefrete-düşmanlığa dönüşmesinin arkasında, biraz da Avrupa'nın ekonomik, sosyal ve teknolojik alanlarda gerçekleştirdiği başarının özgüveni, aynı zamanda "*şımarıklığı*" vardır.

Aslında Batı'nın Doğu algısı, bir başka anlatımla oryantalist düşüncesi, Doğu'ya yönelik bilgi eksikliği bir yana, kendi siyasi ve kültürel yapılanmasının bir sonucu olarak olumlu ya da olumsuz abartılarla doludur. Osmanlı imparatorluğunun bünyesinde filizlenmeye başlayan yapısal ve idari zaafılar, bilgi eksikliği kadar birtakım önyargıların, hayranlığa eşlik etmiş korkunun, kıskançlığın ve siyasi husumetlerin etkisiyle Türklerin en ağır şekilde eleştirilmelerine neden olmuştur. Kardinal G. Francesco Morosini'nin 1585 yılında Osmanlı imparatorluğu için sarf ettiği; "*Dünyada böyle bir zorba yönetim ne tasarlanmış ne de icra edilmiştir*" (Valensi, 1987: 89) biçimindeki sözleri bir durum tespiti değil, olsa olsa Morosini'nin içinde biriktirdiği nefretin dışı vurumu olabilir. 16. yüzyılın sonlarında, L. Valensi (1987: 93)'nin yazdığı gibi; "*Bütün işaretler tersine dönmüş, daha düne kadar Türk'ün üstünlüğünü açıklamak için sunulan kanıtlar, şimdi Osmanlı düzenini dışlamak için ileri sürülmektedir.*"

Orta Çağın siyasi bölünmüşlüğü henüz tam olarak aşamamış, bir başka anlatımla dağınık derebeyliklerden merkezi devletlere geçiş sürecini tamamlayamamış bir Avrupa'da üç kıtaya hükmeden bir imparatorluk korkuyu, hayranlığı, kıskançlığı ve nefreti bir arada yaşatmıştır. Ancak Batı Avrupa Rönesans'la birlikte bilim ve sanata yönelirken, Osmanlı'nın siyasi (askeri) başarısı ekonomik ve sosyal gelişme dinamiklerini yeterince harekete geçirememiştir. Ekonomik ve sosyal ilerlemenin üzerinde olan askeri başarı, birtakım Avrupalı yazarlarca Türkleri "*barbarlaştırma*" aracı olarak kullanılmıştır. Türkler ve Moğollar için, "*Elde silah baş eğdirdikleri topluluklarda*

davetsiz misafir olarak yaşıyorlardı" diye yazan Fransız gazeteci ve Doğubilimci L. Cahun (1896: VII-VIII)'e göre; "Fetih için örgütlenmiş ve savaştan doğmuş bu topluluklar, kendi özlerinden kalıcı hiçbir şey yaratmamışlardır." "Avrupa'da Türk Korkusu"nu araştıran Ö. Kumrular (2008: 171)'ın tespitine göre de: "Dönemin (16. yüzyıl) İspanyol yazarlarının gözünde Türker asla kültürel ve bilimsel olarak bir başarı göstermemiş, bütün başarılarını askeri üstünlükleri sayesinde elde etmişlerdir."

"Yenilmezlik" sıfatının aşınmaya başlaması ile hayranlığa her zaman eşlik etmiş olan korku ve kıskançlık duyguları, Avrupa'da Türklere yönelik bir çeşit nefret ve aşağılama duygularını su yüzüne çıkarmıştır. Bu duygu çeşitliliği ve çatışmasını L. Valensi (1987: 72) şöyle özetliyor; "Bu yeni gücün-bu genç emperyalizmin- ekonomik, siyasi ve askeri egemenliği hoş karşılanmıyor, fakat ortaya koyduğu başarılarından ve devlet yönetiminden büyülenmekten ve gözler kamaşmaktan geri durulmuyor." Valensi hayranlık duysa da, Avrupa'da Osmanlı'ya yönelik genel kanının farkındadır (1987: 72-73): "Despotik ve mutlak monarşi üzerine kurulu Osmanlı, 16. yüzyıldan itibaren, Venedik dahil olmak üzere Batı'da barbar bir canavar olarak algılanmıştır." Gerçi Osmanlı'nın sosyal ve siyasi değişime direnç gösteren despotik bir yönetim yapısına sahip olduğu Avrupa yazınında her zaman ısrarla vurgulanmıştır. 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlı imparatorluğunu, dönemin İtalyan sanatçısı Agostino Nani'nin deyiimi ile; "Bir devletten daha çok, bir dünya" yakıştırmaları ile göklere çıkaran, Fransa'da Doğubilimin kurucularından biri olan Guillaume Poste (1510-1581) gibi, "Sözüne bağlı ve iyiliksever", aynı zamanda "Doğal ve sade" (Arıkan, 1984: 73) diyerek Türklerin ahlaki değerlerinden övgüyle söz eden Batı Avrupalı yazarlar, yüzyılın sonlarına doğru, yönetim sisteminde başlayan bozulmalar, yaygınlaşan yolsuzluklar ve yavaşlayan askeri başarılar sonucunda Türklere yönelik farklı bir söylem geliştirmişlerdir. 1684 tarihli ayrıntılı raporunun sonunda Gianbattista Donato; "Herkesçe inanıldığı gibi Türkler, ne son derece sert ve güçlü, ayrıca ne de deneyimsiz ve entrikalarda yeteneksizdirler, bu bakımdan onlara ne bunca şan şöreti ne de pek çok korkuyu atfetmek uygun değildir" (Yerasimos, 1994: 31-32) diye yazmıştır.

5. ANTİK ÇAĞ'DAN TÜRETİLEN "DÜŞMANLIKLAR"

1604-1616 yılları arasında Akdeniz'de Türklere esir düşmüş ve daha sonra İspanya'da papazlık yapmış Otavio Sapiencia Avrupa'ya şöyle sesleniyordu (Kumrular, 2008: 54): "Yunanistan'ın ışığı, güzel sanatların ve edebiyatın merkezi, yuvası: Artık aramızda Türk hüküm sürüyor: Ne bekliyorsunuz hükümdarlar!" 15. yüzyılda başlayan "Rönesans" ile Orta Çağ'ın skolastik düşünsel buzlarını eriten Avrupa, 17. yüzyılda dini dogmaları ve önyargıları sorgulayan akılcı düşüncüyü öne çıkaran "Aydınlanma Çağı"na giriş yapmıştır. Rönesans ve Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkışında Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesinin ciddi katkısı olmakla birlikte, asıl Antik Yunan uygarlığının ve filozoflarının etkisi büyük olmuştur. Bu bakımdan Aydınlanma çağında, Fransızlar ve Almanlar başta olmak üzere, dönemin yazar ve düşünürleri Antik Çağ'ı gelmiş geçmiş Çin, Hint, Mısır, İran ve Arap uygarlıkları gibi dünyanın diğer kadim uygarlıklarından bir ölçüde yalıtıp zaman dışı bir konuma yükseltmiş ve bu bağlamda dünya uygarlığının "sıra dışı mirasçıları" olan Yunanlılara da, hayranlığa varan büyük bir ilgi duymaya başlamışlardır.

Yunan "hayranlığı", Rönesans Avrupası'nda Antik dünyanın "işgalcisi" olarak nitelendirdikleri Türklere karşı en baştan olumsuz bir imge yaratmıştır. "Avrupa'nın bu devirde en çok kullandığı metaforik esaret örneği Yunanistan'dır" (Kumrular, 2008: 54). Bu bakımdan birçok Avrupalı yazar, yapılan genellemelerle kendi yaşamlarında hiç görmedikleri Türkler hakkında "vahşi Türk" gibi olumsuz Türk imgelerini, biraz da eserlerinin çekiciliğini artırmak için yayınlarında cömertçe kullanabilmişlerdir. Gerçekte de "Antik Çağ-Yunan" etkisi altında kalan Batılı aydınların objektif-bilimsel tarihi yaklaşımları, Türkler söz konusu olunca yerini, olumsuz ön yargının baskısıyla sık sık sübjektif yargılara ve keyfi tanımlamalara bırakmaktadır. Ancak olumsuz genel yargıyı değiştirecek düzeyde olmasa da, Avrupa dünyasında Türklerin adaletinden, iyi yönetiminden, sade yaşam biçiminden ve yardımseverliğinden övgü ile söz eden yayınlar da elbette mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat eden Batılı aydınlar; "Şu anki Yunanlıların Antik Yunanlıların torunları olduğunu söylemek için bin tanık lazım" diyerek hayal kırıklıklarını dile getirirler de, İngiliz milletvekili J. Cowen (1878); "İrlanda'daki İngiliz yönetiminin "vahşeti" hatırlandığında, 'Türkleri kınamada biraz ölçülü' olmak gerekir" (Katz, 2021: 171) dese de, modern romanın kurucusu sayılan Fransız yazar Gustave Flaubert (1821-

1880), 1849-1851 yılları arasında Ortadoğu’ya yaptığı gezinin ardından izlenimlerini; “*Türkler dünyanın en iyi insanları. Devamlı övülen Yunanlılardan yüz kat daha iyiler*” biçiminde dile getirse de, günümüz Avrupası’nda: “*Yunanlılara hiç güvenilmez, fırtınalı hava gibidirler, çabucak öfkelenirler, sinsî ve hilekardırlar, şeytanilikle doludurlar, yasaya ve düzene boyun eğmeye karşı isteksizdirler*” (Herzfeld, 2010: 173) şeklinde olumsuz yargılarda bulunulsa da, Avrupa’nın ortak belleğine yerleşmiş “işgalci” ve “yıkıcı”, yani “barbar” Türk algısı pek fazla değişmemiştir. Üstelik Avrupa ekonomik, sosyal ve siyasi zirveye doğru çok büyük adımlar attığı bu dönemde, Osmanlı imparatorluğu tam tersine zirveden hızla iniyordu. St. Yerasimos (1994: 30)’un yazdığı gibi; “*Türk, örnek olarak kullanılacak bir model olmaktan çıkmış, madalyaya artık meziyetleri değil, fakat Batılı örf ve adetlerin eleştirisinde kullanılmak üzere kusurları yerleştirilmiştir.*” Bu arada Türkler, halkının (kullarının) eğitimi ile değil de yalnızca vergi tahsilatı ve asker celbi ile ilgilenen Osmanlı yönetimi tarafından da “cahil” ve “kaba” olarak yaftalanmıştır. Savoylu yazar-asker Xavier de Maistre (1763-1852)’e göre de hiçbir gelişme gösteremediklerinden; “*Türkler 1453’te olduğu gibiler, Avrupa’da kamp kurmuş ‘Tatarlar’*” (Servantie, 2003: 186).

Antik Çağ’a övgü, günümüze kadar uzanan bir çeşit Yunan hayranlığını da beraberinde getirmiştir. Avrupa aydınları arasında yaygın olan, Orta Çağ bilgi kırıntıları ve hikayeleri üzerine inşa edilmiş Türkler ile ilgili önyargılara, objektif bir düşünür olarak karşı duran Voltaire, Türklerin Asya’ya sürülmesini, “*Antik yapıların harabeleri üzerinde oturup klasik mirası gasp ettikleri*” için arzulamaktadır. Antik dünyanın anıt yapılarının ve sanat eserlerinin yıkımından Türkleri sorumlu tutma eğilimi, 18. ve 19. yüzyıl Fransız düşünür ve yazarlarının çoğunda mevcuttur. Batı’da sıkça rastlanan Antik bir sütuna yaslanıp nargilesini içen bir Türk görüntüsü, “*Antik dünyanın mezar kazıcısı*” ya da “*uygarlığın düşmanı*” olarak algılanmıştır. Resim karesindeki bu kişinin giyim kuşamıyla farklı bir kültürü ve inancı temsil etmesi, söz konusu öfkeyi daha da şiddetlendirip “nefret”e dönüştürmüştür. Öyle ya bu yabancı, Avrupa Aydınlanmasına ruh veren iki Antik uygarlıktan biri olan Roma uygarlığını, yani Bizans’ı yıkmış, ardından da Yunan uygarlığının üzerine bağdaş kurmuştur. Fransız şair ve romancı Victor Hugo (1802-1885) ise, 1829 yılında yayınladığı ve Yunan bağımsızlık mücadelesini konu alan “*Les Orientales*” isimli şiir kitabında Türkleri “*İblisin ve Şeytanın lanetli çocukları*” olarak tanımlamış, Osmanlı saraylarını başı vurulmuş Yunan asilerinin çizimleri ile betimlemiş ve 1876’da başlayan Osmanlı-Sırp Savaşı esnasında, “*Bir halk katlediliyor, ... gözlerimizin önünde katliam yapılıyor*” diye söze başlayıp, Avrupalı hükümetleri Sırlara acilen yardım etmeye çağırmıştır (Canabis, 2002:95).

Yarım asır önce “Kıbrıs Barış Harekâtı” ile başlayan ve son yıllarda “Ege Denizi sorunu” ile alevlenen Türk-Yunan anlaşmazlığı, Avrupa’da Türkiye’nin üyeliğine karşı oluşmuş siyasi direnci besleyen yeni bir “damar” haline gelmiştir. Avrupa kamuoyunda Antik Yunanistan ile çağdaş Yunanistan arasında bir süreklilik izlenimi yaratılması, Pérouse (2004: 364)’un ifadesi ile; “*Yeni bir Yunan hayranlığı*” (néo-philhellène)’nin yeşermesini sağlarken, bu arada Türk-Yunan anlaşmazlığının da aşılabilir siyasi bir engel olduğu varsayımından hareketle de; “*Türkiye ve Yunanistan’ı aynı anda barındıran bir Avrupa’nın mümkün olamayacağı*” (Pérouse; 2004: 364) algısını beslemektedir. Ancak etnik kökenleri farklı olsa da, Yunanlılar ve Türkler 4-5 asır boyunca bir arada yaşamışlardır. Her iki ülke de en başından, yani 19. yüzyıldan itibaren Batı dünyasına yönelmiş, ekonomi, eğitim, hukuk, sağlık ve güvenlik sistemlerini Batıyla bütünleştirmişlerdir. Kısaca iki ülke arasında aşılamayacak bir siyasi ve kültürel anlaşmazlık yoktur. Mevcut sorun, sorunların çözümü için gerekli irade ve uygun siyasi ortam sorunudur.

6. AYDINLANMANIN DÜŞÜNÜRLERİ TÜRKLERİ “YARGILIYOR!”

Akılcı düşünceyi kendilerine rehber edinerek Avrupa’nın üzerine çöken Orta Çağ karanlığını delmeyi başaran dönemin en hoşgörülü, en insancıl (hümanist) ve en yenilikçi aydınları dahi, yaşamlarında belki hiçbir Türk’e rastlamadan, daha çok genellemelere dayalı toptancı bir yaklaşımla Türkler hakkında çok olumsuz düşünceler üretebilmişlerdir. Bir bölüm Avrupa aydınının Türk algısı, uzaklardan gelip Avrupa’nın önemli bir bölümünü ele geçirip halkını “esir” alan “işgalci-vahşi” Türk imgesinden, Osmanlı’nın despotik-çağ dışı olarak nitelendirdikleri yönetiminden, 19. yüzyıldan itibaren Balkanlar’da Osmanlı Yönetimi’ne karşı başlayan özgürlük mücadelelerinden ve Avrupa emperyalizminin üzerinde tepiştiği “*Hasta adam*” diye tanımlanan çöküş sürecindeki

bir devletten hareketle şekillendiği için Orta Çağ kalıntısı pek çok subjektif izler taşımaktadır. Olumlu ya da olumsuz Türklere yönelik Avrupalı aydınların yargılarının yoğunluğu, günümüzde pek çok yazar ve siyasetçi tersini söylese de, Türklerin Avrupa tarihinden ayrı düşünülemeyeceğinin en açık kanıtıdır.

Dinde reformun öncüsü ve Protestanlığın babası sayılan Alman eleştirel teolog Martin Luther (1483-1546), G. de Hongrie'nin "Türkler" kitabının 1530 yılı Almanca baskısına "Ön söz" yazmış ve ardından yaşam ve inanç tarzlarını övdüğü Türkleri "*Savaş insanları, zorbalar, kuşkusuz kötü kişiler*" olarak tanımlamaktan geri durmamıştır. Aydınlanma çağının en önemli düşünürlerinden olan ve "Denemeler" isimli eseriyle tanınan ve Avrupa'nın Avrupa dışındaki uygarlıkları "*barbar*" olarak nitelendirmelerine karşı çıkan Montaigne (1533-1592), 16. yüzyılda Türk devletini "*dünyanın en güçlü devleti*" olarak tanımladıktan sonra Türkleri; "*yabani ve zalim*" (Arıkan, 1992: 23) olarak nitelendirmiştir. Fransız yazar ve filozof Denis Diderot (1713-1784) Osmanlı yönetimine, ülkesine ve de insanına nefretini şöyle dile getiriyor; "*Arkadaşım, orada yaşayamayacağız! Ooh herbat ülke! Orada etrafında bulunan bütün zalim yaratıkları yalayıp yutan zalim, büyük bir yaratık var. ... Hepsinin; yiye ve yenilenden oluştuğu bir ülke*" (Yerasimos, 1994: 32). Aydınlanma hareketinin öncülerinden ve "Kanunların Ruhu" isimli eserinde ileri sürdüğü "*Kuvvetler Ayrımı*" ilkesi ile çağdaş anayasa hukukuna ve dünya siyasi tarihine damgasını vuran Montesquieu (1689-1755) despot devlete, yani keyfi yönetimlere muhalefetini, "günah keçisi" yerine koyduğu Türkler üzerinden ortaya koymuştur.

Türkler konusunda Montesquieu'yü, "*Mücadele etmek için ucube bir hayalet yaratmakla*" eleştiren Aydınlanma çağının bir diğer önemli yazar ve filozofu Voltaire (1694-1778), "*Burada bir önyargı ile mücadele etmek zorunda olduğuma inanıyorum*" dedikten sonra, Osmanlı'nın despotik yönetim biçimini eleştirmekten de geri durmamıştır: "*Böyle bir hükümetin varlığı temelden yanlıştır ve bunun yaşayabilmesi bana çok gereksiz geliyor.*" Voltaire bu açıklamalarının devamında; "*İftiralarla öyle tiksiniyorum ki, Türklerin bile aptal yerine konulmasını istemiyorum, ancak onlardan sanat düşmanları ve kadın zorbaları olarak nefret ediyorum*" (Yerasimos, 1994: 33) diye yazmıştır. Antik Yunan uygarlığının Aydınlanma çağı filozoflarını, özellikle de Fransız edebiyatını, felsefesini, kültürünü ve siyasi tarihini derinden etkilediği herkesin malumudur. Voltaire de, uygarlığın temeli olarak gördüğü Antik Yunan uygarlığına hayranlık derecesinde bağlıdır. Ona göre, Avrupa'nın bu Antik mirası geri alması için, Antik sanat eserlerine ve kentlerine zarar veren "*Türklerin bu topraklardan kovulması gerekmektedir.*" Bu yola gelmez düşmana karşı hareket geçmesi için de Voltaire Prusya Kralı II. Friedrich'e çağrı yapıyor; "*Barbar Türklerin Ksenofon'un, Sokrates'in, Platon'un, Sofokles'in ve Euripides'in ülkesinden kovulmasını tutkuyla dilemekle yetiniyorum. Eğer istenirse, bu kısa sürede yapılır; ...*" (Yerasimos, 1994: 34-35).

Eleştirel felsefenin kurucusu, aydınlanmacı ve aynı zamanda Alman idealizminin öncüsü olarak kabul edilen filozof Immanuel Kant (1724-1804)'a göre; Avrupa'ya "*akıl*", Asya ve Küçük Asya (Anadolu)'ya ise, "*akıl dışılık, safsata, boş inanç*" hakimdir. Türkleri ve Rusları aynı bağlamda değerlendiren Kant; "*İkisi de büyük ölçüde Asyalı olan Rusya ve Avrupalı Türkiye, Frengistan'ın üstünde olduklarını sanırlar. Biri Slav, öbürü Arap kökenli olan bu iki halk, bir zamanlar başka hiçbir halkın başaramayacağı ölçüde Avrupa'nın büyük bir bölümünü egemenlikleri altına almış ve oralarda özgürlük ortamını yok etmişler ve bu nedenle de oralarda yaşayan insanların yurttaş olmalarını önlemişlerdir*" (Kula, 2002: 41). Yukarıdaki alıntıda Türklerin Araplarla karıştırılması, büyük bir olasılıkla Türklerin de Müslüman olmalarından dolayı yapılan genellemeye işaret ederken, Avrupa merkezci bir çözümleme geliştiren filozofun yalnızca Türkler değil, Doğu konusunda da çok fazla bilgi sahibi olmadığını göstermektedir. Bir de İlber Ortaylı (2007:4)'nın yazdığı gibi: "*Batı'nın rasyonel, Doğu'nun irrasyonel olması gibi temel ayrımlara dayatılan farklılaşmalar ve kutuplaşmalar sun'idir.*" Çünkü yine Ortaylı (2007: 4-5)'nin belirttiği üzere, bu türden tasnifler Batı Avrupa'dan önce Doğu Akdeniz'de İslam dünyası tarafından yapılmış ve "Medeniyete hizmet eden kavimler İbraniler, İranlılar, Hintliler, Romalılar ve tabii Araplardır" denilmiştir. Bu tasnifin devamında: "*Şimaldeki (Kuzey) bugünkü Avrupalıların ecdadı için medeni değillerdir*" (2007: 5) yargısında bulunulmuştur. İngilizlerin, 16. yüzyılda Kraliçe I. Elizabeth yasaklayıncaya kadar hayvanlarla aynı evi paylaştıkları, Orta Çağ Avrupası'nda yemek sahnelerinin, Kuzey Avrupa Rönesansının filozoflarından D. Erasmus (1466-1536)'un betimlemesinden; "*biradan, yağdan, kırıntılardan, kemiklerden, salyalardan, kedi ve köpek pisliklerinden ve iğrenç olan her şeyden oluşan antika bir toplanma yeri*" (Rifkin, 2010: 130-131) olduğu bilinmektedir. Bu alıntıları kesinlikle "*tencere dibin kara seninki benden kara*" türünden bir "nispet" yapmak için değil, insanlık tarihinin bin bir türlü-çeşitli ve çetrefilli uzun yolculuğuna vurgu yapmak için aktarıyoruz.

“İnsanlığın Oluşum Tarihinin Felsefesi”nin yazarı Alman düşünür J. Gottfried Herder (1744-1803) de I. Kant’inkine benzer bir yaklaşımla, Batının Doğu üzerindeki üstünlüğüne vurgu yapar. Doğu ve Doğu bağlamında Türk metaforunun hem Kant hem de Herder tarafından Batı uygarlığını parlatmak için araçsallaştırıldığı izlenimi vardır. Herder’e göre Doğu; “*En hoyrat despotizmin egemen olduğu yerdir*” (Kula,2002:56). Herder, Türkleri de “Doğu” bağlamında değerlendirir; “*Türkistanlı olan Türkler, 300 yıldan fazla bir süredir Avrupa’da bulunmalarına karşın, hala Avrupa’ya yabancıdırlar... Yaptıkları saldırılar yoluyla, Avrupalı devletleri denetimleri altına aldılar... Avrupa’nın en güzel ülkelerini çölleştirdiler; bir zamanların akıllı Yunan halkını sadakatsiz ve aşağılık barbarlar durumuna soktular*” (Kula,2002:77). Sonuç olarak da; “*Asyalı barbarlar olan Türklerin Avrupa’da ne işleri var?*” diyerek Türkleri geldikleri yere gönderme isteğini beyan etmektedir. Bu soru ve arkasından gelen istek, 20. yüzyıl Avrupalı siyasetçiler tarafından da zaman zaman dillendirilecektir. J. G. Heder en belirgin “ırkçı” yaklaşımını Yahudiler ile ilgili değerlendirmelerinde sergiler; Yahudiler Avrupa’nın “*hemen hemen bütün uluslarına yapışmış, az ya da çok onların kanlarını emen parazit bir bitkidir*” (Kula,2002:80).

Geliştirdiği “diyalektik” düşünce biçimiyle 19. yüzyıl Avrupa felsefe yazını etkileyen Alman filozof G. Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) de Avrupa’nın, özde Almanya’nın dünya üzerindeki yaratıcı üstünlüğüne inanır. Bunun için örneklediği “öteki” mekân olarak “Doğu” ve toplum olarak “Türkler”dir. Ona göre; “*Düşün Doğudan doğar; ama, Doğuda dizgeleştirilemez (sistemleştirilemez); çünkü, Doğuda istenç ve bilinç özgür değildir. Öz bilinç ancak Batıda özgürleşir. Doğuda ışık dışı, Batıda içi aydınlatır. Doğulular, insanın insan olduğu için özgür olduğunu bilmezler. Bu nedenle, Doğuya özgü şeyler felsefeden silinip atılmalıdır*” (Kula, 2002:13). “*Fetihçi barbarlar*” olarak tanımladığı ve Doğuya konumlandığı Türkler için ise Hegel, dışlayıcı ve aşağılayıcı bir düşünceye sahiptir; “*Kaba saba Türklerin buluntu insan aklı ve doğal duygusu ölçüt alındığında, iğrenç ilkeler doğar*” (Kula, 2002:120). Hegel, İngilizlerin yendikleri Katoliklerin kiliselerine el koymasını, Türklerin egemenlikleri altına aldıkları Hristiyanların kiliselerine dokunmamasını örnek vererek eleştirdiği yapıtında cümlesine; “*Türkler bile ...*” ifadesi ile başlaması, zaten onun zihninde Türkler için barındırdığı “aşağılayıcı” duyguların sınırının olmadığını göstermektedir. Dine genel olarak mesafeli duran G. W. Hegel İslam dinini de “*şiddetle*” özdeşleştirmiştir. Kısaca 19. yüzyılda bilimde, teknolojiye, edebiyatta ve ekonomide büyük bir atılım yaparak dünyanın önüne geçen Batı Avrupa’da bir “*üstünlük*” psikolojisi türemiştir. Batı Avrupalı aydınların bir bölümü, yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere, dünyaya “*tepeden*” bakmaya başlamış ve yaptıkları genellemelerle yalnızca Türkleri değil, Avrupa dışında tüm insanları ve kıtaları ikellikle-vahşilikle özdeşleştirmişlerdir.

7. “BİLGİ SAHİBİ OLMADAN FİKİR SAHİBİ OLMAK”

Batılı aydınların Türklerle ilgili soyo-ekonomik, kültürel ve siyasi çözümlemelerdeki eksiklik, kanımızca Osmanlı toplum yapısını çok yakından tanımamalarından, yani somut olguların bulanık belleğin gölgesinde kalmasından, bir ölçüde, tanınmış gazeteci Uğur Mumcu’nun Konfüçyüs’ten alıntıladığı: “*Bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olmalarından*” ileri gelmiştir. Kısaca Batılı aydınlar Türkleri çoğunlukla, 19. yüzyıl “Avrupa üstünlüğü”nün gölgesinde genel geçer akçe olan genellemelerden ve Orta Çağ kalıntısı “ortak bellek”den hareketle tanımlamışlardır.

Batı dünyasında Osmanlı dünyasına dönük olarak yapılan araştırmaların ve yazılan eserlerin kaynakçasında genellikle, ilk elden sağlanan somut bilgi ve belgelerin yanında, yüzyıllar boyu doğru-yanlış her türlü bilgi kııntısı, söylenti, duyum, öykü, masal, saplantı ve ön yargının birikmiş olduğu hazır bir “*ortak Avrupa belleği*” de bulunmaktadır. Avrupa halkının gözünde Türk imgesi de, işte bu ortak bellek tarafından, yani tarih boyunca kulağın dolaşan söylencelerle şekillenmiştir. Bilgiden çok algının rehberlik ettiği Türkler hakkındaki söylem ve yayınlar, bizzat Avrupalı yazarların da dikkatini çekmiştir. 1780-1786 yılları arasında İstanbul’da bulunmuş İtalyan din adamı ve yazar Giambattista Toderini (1728-1799), 1787 yılında, gözlemlerine dayalı olarak Türk edebiyatı, sanatı ve bilimi hakkında yayınladığı “*Letteratura Turchesca*” isimli kitabında, pek çok Avrupalı aydınların kafasında kök salmış bilimden ve sanattan bihaber “*cahil Türk*” imajına sert eleştiriler getirmiştir (Soykut, 2007: 244-247). Osmanlı İmparatorluğu’nda yazılı edebiyat ve bilim gelişmediği için Mevlâna, Yunus, Pir Sultan, Şeyh Bedrettin, Hacı Bektaşî Veli ve nice Anadolu düşünür-halk şairleri tanıtılamamıştır. Avrupa’da

Türkler 20. yüzyılda da “ortak belleğin” gölgesinden kurtulamamışlardır. Türkiye’yi ve Türkleri yakından tanıma fırsatı bulan İngiliz tarihçi A. Toynbee (1889-1975) bu tarihi yanlışlığı tespit etmiş ve Avrupa’da Türklere karşı beslenen düşmanlık ve nefret duygularının bilgisizlik ve ön yargıdan kaynaklandığını eserlerinde dile getirmiştir.

Gerçekten de “Doğu’da olup bitenleri” bizzat yerinde gözlemlene fırsatı bulan bilim insanı, edebiyatçı, yazar-çizer, gazeteci ya da siyasetçinin “Türk” imgesi, geleneksel Batı tanımlamasından köklü bir biçimde ayrılmaktadır. Alphonse de Lamartine’in “Doğu’da olup bitenleri bilmeden” deyişinde özetlenebilecek Batı’nın Doğu’ya ilişkin önyargı itirafı, ne yazık ki Türkleri tanımadan yargılayan çoğu Batılı aydın için geçerlidir. Bununla birlikte Avrupa aydınları arasında, genel olumsuz önyargılardan arınarak Türkler hakkında yazılar kaleme alanlar da mevcuttur. Örneğin, Rönesans dönemi yazarlarından İtalyan Francesco Sansovino (1521-1578) Türkleri ve Türk devletini şöyle tanımlamaktadır: “Her zaman ... Türk ulusunun büyüklüğünün ve gücünün saygıya layık olduğunu düşündüm. Eski askeri kurumlarını ve sivil hükümet düzenini gören herkes onların -açıkça anlaşıldığı gibi- kaba saba asla değil, cesur insanlar olduklarına kanaat getirir. Ordusuna gelince, bizimkiler (Avrupalılar) arasında, Roma düzenini (Osmanlı ordusu) kadar hatırlatan ve onun kadar iyi bir düzene sahip başka ordu görmedim” (Soykut, 2007: 242-243). 1680’li yıllarda İstanbul’da Venedik elçisi olarak bulunmuş ve biraz Türkçe de öğrenmiş Giambattista Donato da, Venedik Senatosu’na Türkleri, daha sonra kitaba dönüşen raporunda gözlemlerine dayalı olarak gerçekçi bir dille sunmaya gayret göstermiştir: “Kıvrak bir zekaları vardır ve bilim ve sanatta da tamamen beceriksiz değildirler... bilmeniz gerekir ki, yukarıda belirtilen malumata rağmen, bütün Türklerin sanat ve ilimden nasibini almış olduklarının düşünülmemesi icap eder, özellikle matbuadan mahrum oldukları ve zoraki bir cehalete mahkum edildikleri hatırlanırsa. Bunun yanında, (Türkler arasında) edebiyat ve bilginin pek de vasat olmadığına delalet eden müspet anlamda işaretler de mevcuttur” (Soykut, 2007: 214-215). Cobbin Ingram’ın 1833 yılında Londra’da yayınlanan “Elements of Geography” (Yerasimos, 1994: 36) isimli el kitabında Türkler şöyle tanıtılmaktadır; “Türkler genel olarak iri yarı, güçlü ve biçimlidirler.” Bu cümlelerin hemen devamında; “Sigara içmeyi seven, avara, kirli, acımasız ve cahil bir halktır” ifadesi yer almaktadır.

8. “GÖRÜP TANIYANLAR İÇİN FARKLI BİR PENCERE”

İmparatorluğun çöküş sürecinde Avrupa’da öyle bir olumsuz Türk imgesi oluşturulmuştur ki, “barbarlık, cahillik, zalimlik, tembellik ve inançsızlık” sözcükleri yetersiz kalmış, dönemin popülist yazar-çizerleri “Türk’e uygun olumsuz sıfat bulmakta zorlanmaya başlamışlardır. Buna karşın Osmanlı imparatorluğuna seyahat edip Türkleri yakından tanıma olanağı bulmuş dönemin yazarları, Avrupa kamuoyuna hâkim kılınmış olumsuz Türk algısının farkındadırlar. Nitekim Fransız yazar ve şairi Alphonse de Lamartine (1790-1869) “Türkiye Tarihi 1 Aşiretten Devlete” kitabında şöyle yazıyor (1973: 15); “Bir zamanlar iki şair, Fransa’da Chateaubriand, İngiltere’de Byron Mitoloji’deki ilahlar adına Osmanlılara karşı, düşünce yoluyla haçlı seferi yaratmak istemiştir... O zamanlar genç olan biz bile, Doğu’da olup bitenleri bilmeden, ne insanları ne de yerlerini yurtlarını tanımadan, Yunanlıların eski medeniyetlerine hayranlık duyarak Osmanlılara karşı haksız davrandık. Biz de herkes gibi aldandık.” 19. yüzyılın başında (1809-1810), Balkanlar’dan başlayıp İstanbul’a uzun bir seyahat gerçekleştiren İngiliz Lord Byron da, seyahati sırasında dostu Henry Drury’ye yazdığı mektuptan (Katz, 2021: 90): “Bizler ve Türkler arasında pek fark görmüyorum, tabii bizim sünnetsiz, onların sünnetli oluşu, bizim kısa elbiseler giymemiz, onların ise uzun elbiseler giyişi ve bizim çok fazla konuşmamız, onların ise az konuşması bir yana bırakılırsa” yaptığımız bu alıntı, en azından görsel açıdan Avrupalıların belleklerinde yerleşik Türk imajını sorgulatacak nitelikler taşımaktadır. Osmanlı ülkesinde gördüklerini samimi bir biçimde dile getiren Byron Türkler için (2021: 102-103): “Ne olduklarını ifade etmek zor olsa da, en azından ne olmadıklarını söyleyebiliriz; kallesiz değildirler, korkak değildirler, sapkınları yakmazlar, suikastlara girişmezler...” diye yazmıştır. 1837 yılında Anadolu’yu gezen İngiliz seyyah Charles B. Elliott (2008: 365) da 1838 yılında yayınladığı “Travel in the Empire Austria, Russia and Turkey” isimli kitabında: “Türk, para kazanmakta hırslıdır, onu gösterişli biçimde harcar. Aynı zamanda dürüst ve saygın kişidir. Sözü, tüm parasal işlemlerde senet gibidir” yazmaktadır.

19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar geçen bir asırlık dönemde Osmanlı İmparatorluğu’na yaptıkları uzun seyahatleri kitaplaştıran beş İngiliz yazarın eserlerinden hareketle “İngilizlerin Gözünde Türkiye: 1776-1923” başlıklı kitabı yazan D. S. Katz (2021. 95)’in: “Thames kıyıları yerine Boğaziçi sahillерinden bakıldığında,

Osmanlı İmparatorluğu çok farklıydı” cümlesi bizim sayfalar yazıp da anlatmak istediğimiz düşüncenin özeti gibidir. Lord Byron (1788-1824) ve John Cam Hobhouse (1776-1869)’un, Osmanlı İmparatorluğu’na yaptıkları dokuz aylık (1809-1810) seyahatin sonunda Türklere, tarihlerine ve kültürlerine dair kanaatlerini anlatan D. S. Katz (2021: 94)’e göre: “Kısacası, gördükleri şeylerden hoşlanmalarının sebebi sadece farklı olmaları değil, Büyük tur sayesinde önyargılarının ve geçerli fikirlerinin yıkılmasıydı.”

20. yüzyılın başında İstanbul’u ziyaret eden İngiliz Devlet adamı ve roman yazarı John Buchan (1875-1940) “Yeşil Kaftan” isimli romanında: “Bizzat gezip çok büyüleyici bulduğu Türkiye’yi ve saygı duyduğu İslam dinini çok geniş okur kitlesine olumlu bir bakışla sundu” (Katz, 2021: 207). Yunan ordusunun, İtilaf devletlerinin izniyle İzmir’e çıkarma yapıp Ege Bölgesini işgal etmesinin ardından, 1921 yılında bir gazeteci kimliği ile Türkiye’de kaldığı sekiz ay boyunca Kurtuluş Savaşı içindeki Türkleri yakından tanıma fırsatı bulan Arnold Toynbee, ülkesine dönüş yolunda, onu tarihçi olarak üne kavuşturacak tanınmış “A Study of History” isimli 12 ciltlik kitap dizisini tasarlamıştır. Yunanlılarla Türkler arasında yaşanan kanlı savaşın Batı’nın Doğu üzerine düşen önyargı gölgesinde mayalandığını sezen A. Toynbee (Katz, 2021: 227): “Batı kamuoyu kaba aşağılamalarla ve o kadar kaba sayılmayacak alkışlarla, onları dövüş horozları gibi kasılarak yürümeye kışkırttığı, her türlü nefret ve horlama duygularını canlandırdığı sürece, Yunanlılar ve Türkler birbirlerine eşit davranmayı öğrenmeyeceklerdir” diye yazacaktır. Türk tarihi ve Türk dili üzerine Türkiye’de araştırmalar yapan Macar tarihçi László Rásonyi (1899-1984) (Güvenç: 303) de, devlet kuran Türklerin üstün yeteneklerinden söz edip Türk kültürünün zenginliğini savunmuştur. Fakat seyahatlerin aydınlara sağladığı yerinde gözlem ve yüz yüze temasların, Avrupa’da çok yaygın olan körü körüne bir Türk düşmanlığının aşılmasını sağladığı elbette söylenemez. Bu bakımdan, eserlerinde genel kabul görmüş düşüncelerden çok farklı bir yaklaşım sergileyen Fransız Orta Çağ tarihçisi R. Pernoud, 1977 yılında yayınladığı “Les Hommes de la Croisade” isimli kitabında, biraz da Avrupa’nın entelektüel körlüğüne isyanla: “Türklerin yiğitliğini, yeteneklerini ve olaylara nüfuz eden ruhlarını anlatmayı göze alacak kadar akıllı (yürekli) bir bilgin var mı?” (Güvenç, 2008: 308) diye yazacaktır.

9. SONUÇ YERİNE: “HOŞGÖRÜLÜ TÜRKLER”

Dönemin Yunan edebi metinleri Bizans halkının Türklerden nefret ettiğini ve yönetimleri altında yaşamayı akıllarından dahi geçirmediklerini yazsa da, başka kaynaklar 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Sultanlığında çok önemli bir Hristiyan nüfusun yaşadığını belirtmektedirler. A. Ducellier (1996: 260)’nin, dönemin yazılı kaynaklarından hareketle yaptığı araştırmalar, söz konusu Yunan metinlerinin ne kadar ön yargılı olarak kaleme alındığını ortaya koymaktadır; “Selçukluların ülkeyi Hristiyanlardan temizlediğini ya da varlıkları ile onları Anadolu’dan kaçmaya zorladığını düşünmek gerçekten yanlış olurdu: Anadolu sultanlığı, 13. yüzyılda kuşkusuz çoğunluğu Hristiyan bir nüfusa sahiptir”. Üstelik, Selçuklu vergi sistemi “İkta”nın mali ve hatta siyasi açıdan çiftçiler için Bizans “Pronaya” sisteminden çok daha avantajlı olması Bizans’tan Selçuklu’ya kısmi bir göç hareketini tetiklemiş bulunuyordu. İşte Bizans köylüsünün bu tercihi karşısında dönemin vakanüvislerinden Nicétas Chôniatès; “Tüm yurt duygularını kaybeden çok kimse barbarların yanında yaşamayı tercih ediyor” (Ducellier, 1996: 262) diye sistemde bulunacaktır.

Fetihlerde “Kılıç zoru ile İslamlaştırma” yöntemine başvurulmaması, Ortodoksların kutsal mekanlarına ve mallarına dokunulmaması, müminlerin ibadet özgürlüklerinin sağlanması kısa sürede İslam-Hristiyan aile komşuluk ilişkilerinin gelişmesine uygun ortam yaratmıştır. Bu yakın ilişkiler “... halka, Türk’te artık eskinin kan dökücü düşmanı değil, fakat bazen kedisıyla belirli manevi değerleri paylaşabilen ve özellikle, baskıcı varlıklardan zerre kadar ödün vermeyen yerli yöneticilerden neredeyse hep daha az gaddar olan bir komşu görmeyi öğretmiştir” (Ducellier, 1996: 405-406). Kaldı ki Türk topluluklarının 11. yüzyıldan itibaren Anadolu’ya yerleşmeye başlamaları dinler arası bir çatışmaya da neden olmamıştır. “İlk Müslümanın Doğu cenahı üzerinden Hristiyanlık sınırını aştığı andan itibaren, hiç de aynı siyasi ve kültürel değirmenden çıkmasalar da, aynı kökenden gelen kutsal kitapları üstlenen iki halk ve iki semavi din arasında bir diyalog kurulmuştur” (Ducellier, 1996: 27). Fakat Türklerin Anadolu’ya yerleşmesi sonrasında yerli halk ile sağladıkları bu sosyal uyumun ve yarattıkları kültürel çoğulculuğun altını çizen pek fazla tarihi metin ne yazık ki bulunmamaktadır. Hristiyan

kökenli metinlerde, belki siyasi husumetten, belki de yazılanların çekiciliğini artırmak kaygısından çoğu kez abartılı basmakalıp Türk tasvirlerine başvurulmuştur.

Avrupalıların Türklere, geleneksel "Türk imgesi" dışında farklı bir pencereden bakmalarını sağlayan neden ise, Türklerin fethettikleri topraklarda farklı inançlara sergiledikleri hoşgörülü davranıştır. Gerçekten de Katolik Avrupa'da dini taassubun kılıcı "Engizisyon mahkemeleri" kol gezerken, Sultan'ın tebaası gideceği mabedi kendisi özgürce seçebiliyordu. 19. yüzyıl Fransız yazar ve şairi Lamartine (C:1, 1973: 232)'in Türkler hakkında ki algısı, Avrupa'da genel kabul görenden çok daha farklıdır; "*Tarihin de her zaman kaydettiği gibi, Türkler kendi dinlerinde ve siyasetlerinde mevcut olan bir hoşgörü ile işgal ettikleri İran, Sırbistan, Lübnan, Yunanistan, Bulgaristan, Yunan adaları, Anadolu, Trakya'da yaşayan Hristiyanların ibadetlerine, papazlarına, manastırlarına, tapınaklarına dokunmamışlar, yalnızca bazı muhteşem kiliseleri kendi dinlerinin zaferini belirtmek üzere camiye çeviriyorlardı.*" Bizans uzmanı tarihçiler A. Ducellier ve M. Kaplan'a göre, Latinlerin, yani Katolik Roma'nın hegemonyasından çekinen Ortodoks Hristiyanlar, Türklere bir anlamda kurtarıcı gözüyle bakmışlardır. "*Çünkü Türkler, hâkim oldukları her yerde, Kiliselerin ve insanların özgürlüklerini, ayrıcalıklarını güvence altına almaya gayret etmişlerdir*" (Ducellier-M. Kaplan, 2003: 152). Alman ozan Rosenblüt'ün "Türk Şiiri"nde de (Güvenç, 2008: 299): "*Türk Sultanı, zenginliğin, refahın, adaletin temsilcisi olarak, Alman prenslerine örnek gösterilir.*"

Osmanlı devleti topraklarında yaşayan Hristiyan toplulukları, "devşirmeleri" saymazsak, Müslümanlaştırmak için güç kullanmamıştır. İslam dinine gönüllü geçişleri, inanç özgürlüğünün bulunduğu bir ortamda Müslüman olmanın sağladığı birtakım ekonomik ve sosyal avantajların çekiciliği özendiriyordu. Anadolu'da ya da Avrupa kıtasında yaşayan Hristiyanlar dini inançlarını korumuş ve ibadetlerini serbestçe yerine getirmişlerdir. Fethedilen topraklardaki kiliseler, bazıları camiye dönüştürülse de yıkılmamıştır. S. Berstein-P. Milza (2014: 5)'nın "*Avrupa'daki Türk varlığının etkisi, plastik Hristiyanlık kavramından çok, giderek somutlaşan Avrupa kavramı üzerinde olmuştur*" biçimindeki tespiti de Türklerin farklı inançlara saygılı yaklaşımına işaret etmektedir. Osmanlı Devleti yönetimi altındaki halkların inançlarına saygı duymakla kalmamış, her birine bir çeşit özerk yönetim olanağı sunmuştur. Nitekim, "*Tabi halklar, Sultan'a bağlılık karşılığında inançlarını, kendi hukuki ve sosyal kurumlarını korurlar*" (Josseran, 2010: 6). İmparatorluk topraklarında kurulan etkin siyasi otorite, adil yargı kurumu ve güçlü güvenlik sistemi sayesinde yerleşik dini toplulukların aralarında meydana gelebilecek olası çatışmaların da önüne geçilmiştir. Nitekim İtalyan filozof ve tarihçi Paolo Giovo (1483-1552), kendi döneminde Avrupalıların en büyük dış tehdit olarak gördükleri Türkler konusunda ayrıntılı bilgiler sunduğu "*Turcicarum Rerum Commentarius*" isimli eserinde, dini bir tartışmaya girmeden: "*Türklerin adaletini ve gücünü eski Roma ve Yunan'dan üstün görmüştür*" (Güvenç, 2008: 303).

Diğer yandan, Selçuklunun tarımda uyguladığı "İkda" sisteminin farklı bir yorumu sayılan Osmanlı'nın "Tımar" sistemi de, Hristiyan köylüsünün hem ekonomik yükünü hafifletmiş hem de toprak sahibine olan sosyal yükümlülüklerini (bağımlılığını) azaltmıştır. Ducellier ve M. Kaplan (2003: 153)'in ifadeleri ile; "*Köylüler kendilerini eskiye göre, yükleri hafifletmiş ve daha korunaklı hissetmişlerdir.*" K. Marx da (Kula, 2005: 195) daha sonraları, 1878 tarihli mektubunda Türk köylülüğünü; "*İnceledik gördük ki, Türk köylüleri, Türk halk kitlesi Avrupa'daki köylülüğün en becerikli, en ahlaklı temsilcisi*" diye övecektir. Gerçekte doğrudan üretici köylüler Osmanlı İmparatorluğu için bir varlık-yokluk nedenidir. Çünkü sanayinin gelişemediği ve ticaretin de sınırlı olduğu ekonominin temelini tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Bu bakımdan köylüler merkezi yönetim tarafından birtakım yasa ve padişah fermanlarıyla, aracı konumunda bulunan sipahi ya da mütezimlerin istismarlarına karşı koruma altına alınmış bulunuyordu. Kanuni Sultan Süleyman'ın Semendere Beyi Bâli Paşa'ya gönderdiği fermanında yer alan; "*Bu fena dünyada bir saat adalet eylemek yetmiş yıl ibadetten efzadür*" (Kumrular, 2008: 235) öz deyişi aslında, Osmanlı tarım sisteminde doğrudan üretici köylüye gösterilen koruyucu yaklaşımın bir ifadesidir.

Selçuklu ve Osmanlı sultanları kendilerini, farklı inançlara gösterdikleri hoşgörü yoluyla Müslüman olmayan halklara kolayca kabul ettirmişlerdir. İstanbul'un savunmasını üstlenen Bizans İmparatorluğu'nun son Grandükü Lukas Notaras; "*Konstantinapolis'te Latin külâhı görmektense, Türk serpuşu görmeyi yeğlerim*" sözü tarihe mal olmuştur. Bu sözün arkasında, Türk yönetiminin yerli ahaliye sergilediği merhametli tutum ve değişik inançlara gösterdiği saygı vardır. Fatih dönemi üzerine ayrıntılı araştırmalar yapan Tarihçi H. İnalcık (Kumrular, 2008: 10-

11)’a göre: “Osmanlılar başlangıçtan beri Ortodoks Kilisesi’ni himayeleri altına aldılar, ‘metropolitlere tımar vermekteydiler’... Ortodoks inancına sıkı sıkıya bağlı Grek ve Slav köylüsü, Kiliseyi himaye eden Osmanlı rejimini bir koruyucu olarak görmüştür.” İstanbul’un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmet’in kendini; “Türklerin ve Yunanlıların İmparatoru” olarak tasvir eden bir altın madalya bastırması, Rum Ortodoks Patriği Gennadios Scholarios (1454-1464)’tan Ortodoks dini konusunda bir özet yazmasını istemesi bu kapsayıcı siyasi yönetim anlayışının sembolik bir göstergesidir. Bu arada Papa II. Pius (1458-1464) de, Fatih’i Hristiyanlığa davet eden bir mektup yazmıştır. Mektupta Fatih’in vaftiz olup İncil’i kabul etmesi halinde “Roma İmparatoru” olacağı bildiriliyor. İtalyan Rönesans’ının başlıca hümanizma temsilcilerinden olan Trabzonlu Georges (1396-1472), İslam’ın semavi bir din olduğunu, Bizans’ı kastederek, Hristiyanlar tarafından yapılan yanlışları düzeltmeye tayin edildiğini, bu bağlamda Tanrı’nın Yunanlıları İstanbul’un düşüşü ile cezalandırdığını ve Sultana, yani Fatih Sultan Mehmet’e; “Her şeyden daha önemli olan üç şeyin, İmparatorluk, Kilise ve sadakatın” yeniden bulunmuş ahengini koruma yükümlülüğünü emanet ettiğini yazıyor (Ducellier, 1996: 434). Georges’a göre Türkler yıkmak için değil, İncil’in işaret ettiği Tanrı’dan gelen bir buyruğu yerine getirmeye tayin edilmiş, “Hristiyan ve Müslümanların yaklaşık bin yıldır boşuna aradıkları kaynaşma, Sultan’ın sayesinde, İstanbul’un fethi ile olanaklı kılınmıştır” (1996: 434).

“Türk istilasının Küçük Asya Hristiyanları için, bazen trajik bir deneyim teşkil ettiğini hiç kimse yadsımayacaktır” diye yazan İslam tarihi konusunda uzman C. Cahen (1983: 26), yazısının devamında; “Şu bilinen bir gerçektir ki, Doğu’nun Yunan olmayan Hristiyanları Batı’ya hiçbir çağrıda bulunmamışlardır” (1983: 29) biçiminde yaptığı saptama, Bizans Kilisesi ve toprak aristokrasisi baskısının hüküm sürdüğü Anadolu derinliklerinde Türklerin halk içerisinde gördükleri hüsnü kabulün ciddi bir göstergesidir. Bu dönemde Ortadoğu coğrafyasında, “Bütün inançlar için geçerli olan eşit düzen, güvenlik ve adalet, hem Müslüman hem de Hristiyan yazarlar tarafından övülmektedir (1983: 28). Yine bu dönemde Avrupa’da çıkartılan “Türkler Hristiyan hacchini engelliyor” söylentilerinin de doğru olmadığı, haccin Türklerin yönetimi altında eskisi gibi sürdüğü, yalnızca hac ayınlarının “daha ölçülü” yapılması istendiği belirtilmektedir. “Hatta Bizans korumacılığının düşmesinin, yerli Hristiyanlar kadar Bizanslı olmayan hacılar için daha hayırlı olduğu da mümkündür” (1983: 30). 12. yüzyıldan itibaren Selçuklu devleti tarafından Anadolu’da gerçekleştirilen idari düzen ve siyasi istikrar, kara ve deniz ticareti yoluyla bölgenin ciddi bir ekonomik çekim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. “Böyle bir bolluk, Türk kıyılarını bir baştan bir başa dolaşan Venedikliler başta olmak üzere Latinleri ilgisiz bırakmamıştır” (Gourdin ve diğ., 2001: 100). Aynı yazara göre (2001: 100); “İstikrar, Kutsal topraklara giden hacı karayolunun yeniden düzenlenmesini olanaklı hale getirmiştir.”

Ünlü siyaset felsefesi düşünürü N. Machiavel’e göre Türkler; “Romalıların yiğitliğini ve erdemini devralmışlardır” (1987: 77). 16. yüzyılın başlarında kaleme aldığı “Prens” adlı eserinin 4. Bölümünde, Prenslüklerde iki türlü yönetim vardır diyerek Fransa ile Osmanlı’yı, herhangi bir önyargıya kapılmadan karşılaştırır (Valensi, 1987: 75), “Büyük Türk’ün monarşisinin tümü kendisi tarafından tek başına yönetilir. Diğerlerinin hepsi de onun kullarıdır: Sancaklara böldüğü krallığına, istek ve arzularına göre değiştirdiği ve ortadan kaldırdığı değişik yöneticiler gönderir. Fransa kralının etrafında, kendini büyük tehlikeye atmadan saygınlık ve ayrıcalıklarını ortadan kaldıramayacağı, antikiteden bu yana uyruklarındakilere kendilerini kabul ettirmiş ve onlarca sevilen bir yığın büyük senyör vardır.” Burada Machiavel’in sözü ettiği yönetsel farklılığın, her iki ülkenin sosyoekonomik sistemlerinin farklılığından kaynaklandığını belirtmeliyiz. Siyasal güç, ekonomisinin temeli “tımar” sistemine dayalı Osmanlıda merkezde yoğunlaşırken, “feodal” sisteme sahip Fransa’da derebeyleri ile paylaşılmaktadır. Filozof ve iktisatçı J. Bodin’in, 1576 yılında yayınlanan “Cumhuriyetin Altın Kitabı” isimli eserinde, tanımlayıp kavramsallaştırdığı temel egemenlik biçimleri içerisinde, doğanın yasalarına uygun olması nedeniyle “monarşi”yi öne çıkarmıştır. Krallık, senyörlük ve zorbalık şeklinde sıraladığı üç tür monarşi içerisinde Osmanlı monarşisini senyörel monarşi olarak tanımlamıştır. Çünkü, “Sultan imparatorluğunu, zorbalığın gasp yöntemleri ile değil, adil savaşlarla kurmuştur.” Ancak J. Bodin’in hiç de etik olmayan bir gerekçe ile; “Gökyüzünde tek bir tanrı olur, yer yüzünde tek bir sultan, Süleyman” diyerek Sultan Süleyman’ın şehzadelerini katletmesini, bir bakıma meşrulaştırmaya çalıştığını da belirtelim.

1560 yılında “La République des Turcs” (Türklerin Cumhuriyeti) isimli bir kitap kaleme alan Fransız şarkiyatçı Guillaume Postel (1510-1581), seyahati esnasında ve İstanbul ikametinde tanıdığı Türkler için; “mütevazı”,

"saygın", "dindar", "hayır sever", "dürüst", "bir bakıma, dejenere olmuş Hristiyanlara model olabilecek asil bir vahşi", ancak "reform konusunda beceriksiz", ... tanımlamasını yaparken, sonunda Avrupa genel ön yargısını sarsan bireysel bir değerlendirmede bulunuyor: "Bana gelince ben, bana yazılı olarak söz veren ya da tanıklar önünde teyit eden bir Fransız yerine, bana sözlü olarak bir şey vaat eden bir Türk'e güvenmeyi tercih ederim" (Servantie, 2003: 184-185). Türkler Servantie'ye göre, pek çok açıdan birçok Hristiyan prensten daha Hristiyan davranışa sahip olduğuna inanan Rönesansın öncülerinden Erasmus'a benzer bir yönde, özellikle paradoksal bir hoşgörüyü, fanatizmden arınmışlığı ve Rönesans Avrupa'sında bilinmeyen gerçek bir Hristiyan hayırseverliğini sergilediler. A. Servantie'nin işaret ettiği gibi (2003: 185): "Osmanlı İmparatorluğu'nun Moriskolara, İspanya'dan kovulan İsraililere ya da Engizisyon'un peşine düştüğü Protestanlara karşı gösterdiği hoşgörü ruhu Voltaire, Helvetius, Diderot, d'Holbach gibi Aydınlanma filozofları tarafından Kiliseyi eleştirmek için örnek alınacaktır."

Türklerin Avrupa tarihine "uzlaş" katkısını Fransız tarihçi Jules Michelet (1798-1874) "Histoire de France" (Fransa Tarihi) kitabında I. François'nın Kanuni Sultan Süleyman'la ittifakını (Servantie, 2003: 185): "Şüphesiz kendisinin de başlangıçta şeytana bir çağrı olduğuna inandığı, umutsuzlukla karar verilmiş muhteşem bir olay, ancak aslında Tanrının bir işi olan dinler ittifakının ve halklar uzlaşısının ilk temeli olarak selamlıyor. (...) Türkler Hristiyanlara savaşta ılımlılığı, zaferde yumuşak başlılığı öğretti. (...) Almanya'nın genç ve dalgali din özgürlükleri Türkler tarafından, Luther tarafından, Muhammed tarafından sağlandı. (...) Gözü pek adamları, cesur ve özgür ruhları, (...) Avrupa ve Asya'nın uzlaşısı yoluyla yeni dengeyi, modern zamanların genişletilmiş düzenini yaratan, insan uyumunu Hristiyan uyumunun yerine koyan kutsal eseri selamlayalım." A. Servantie (2003: 185) bu ruhun; "Bir Lamartine'in ya da bir Disraeli'nin gösterdiği; bugün de M. Rocard'lı Sosyal-Demokratlar ya da D. Cohn-Bendit'li Yeşiller'in merak ruhunun aynısı olduğunu" belirtiyor.

KAYNAKÇA

- AĞAN, H. (2019), Fransız Haçlı Kaynaklarında Türk Devlet Adamları, Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- ARIKAN, Z. (1992), "Montaigne ve Türkler, Le Plus fort Etat qui paraissent pour le Présent au monde, est celui des Turcs", <https://dergipark.org.tr>
- BALIVET, M. (2007), "La Peur du Turc" in Des Turcs, *Anacharsis Ed.* Toulouse.
- BAZIN, M.-St. de TAPIA (2015), Türkiye Coğrafyası, *İletişim Yayınları*, İstanbul.
- BERSTEIN, S.-MILZA, P. (2014), Histoire de l'Europe, du XIXe au début du XXIe siècle, *Édition Hatier*, Paris.
- CAHEN, C. (1983), Orient et Occident au temps des Croisades, *Aubier*, Paris.
- CAHUN, L. (1896), Introduction à l'Histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, *Lib. Armand Colin*.
- CANABIS, A.-D. (2002), L'Europe de Victor Hugo, *Éd. Privat*, Toulouse.
- CHARDIN, J. (1983), Voyage de Paris à Ispahan-I. De Paris à Tiflis, *La Découverte/Maspero*, Paris.
- DE HONGRIE, G. (2007), Des Turcs. Traité sur les mœurs, les coutumes et la perfidie des Turcs, Traduit du Latin par j. Schnapp, *Anacharsis Ed.* Toulouse.
- DE LAMARTINE, A. (1973), Türkiye Tarihi (1-7 Cilt), 1. Cilt: Aşiretten Devlete, Tercüman,
- DUCELLIER, A. (1996), Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Age VII-XVe siècle, *Armand Colin*.
- DUCELLIER, A.-KAPLAN, M. (2003), Byzance, *Hachette*, Paris.
- ELLIOTT, B. Ch. (1838), Travels in the three great empires of Austria, Russia and Turkey, *R. Bentley*, London.

- FEBVRE, L. (1922), La terre et l’évolution humaine, *Albin Michel*, Paris.
- GOURDIN, PH.-MARTINEZ, G.-GROS-AILLRT, C.-MAKARION, S.-TIXIER, E.-
GÜVENÇ, B. (2008), Türk Kimliği, *Boyut Kitapları*, İstanbul.
- HERZFELD, M. (2010), “Avrupa Birliği: Bir Tavrı Yeniden Düşünmek”, in Avrupa Fikri, *Ayrıntı Yayınları*, İstanbul.
- İNANDI, B. (1993), Alman Halk Şiirinde Türkler (13.-16. Yüzyıl), *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara.
- JOSSERAN, T. (2010), La Nouvelle Puissance Turque, *Ellipses Éditions*, Paris.
- KATZ, D. S. (2021), İngilizlerin gözündeki Türkiye (1776-1923), *Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul.
- KULA, O. B. (2005), “Türkiye ve Avrupa: Tarihsel-Kültürel Etkileşimler ve İmgeler”, in AB: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?, *Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, Ankara.
- KUMRULAR, Ö. (2008), Türk Korkusu, *Doğan Kitap*, İstanbul.
- MAZZOLI-GUINTARD, Ch. (2000), Les relations des pays d’Islam avec le monde Latin du milieu du dixième au milieu du treizième siècle, Ed. *Messene*.
- ORTAYLI, İ. (2007), Avrupa ve Biz, *Turhan Kitabevi*, Ankara.
- PÉROUSE, J.-P. (2004), La Turquie en Marche, *La Martinère*.
- RIFKIN, J. (2010), Avrupa Rüyası, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul.
- SERVANTIE, A. (2003), “Notes Sur les Frontières Ultimes de l’Europe et les “Fractures Culturelles”, in Cemoti, No. 36, *AFMOTI*, Paris.
- SOYKUT, M. (2007), Papalık ve Venedik Belgelerinde Avrupa’nın Birliği ve Osmanlı Devleti, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul.
- VALENSI, L. (1987), Venise et la Sublime Porte: La naissance du despot, *Éd. Hachette*.
- YERASİMOS, St. (1994), Les Turcs. Orient et Occident, Islam et Laïcité, *Éd. Autrement*, Paris.

ASKERİ REFORMDAN YÖNETİMSEL DEVLET OLUŞUMUNA: GEÇ- OSMANLI'DA ORDU, NÜFUS ve SİYASAL-KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM¹

Ayhan Bilgin²

ÖZET

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modern ordu inşası, Batılılaşma ya da merkezileşme süreci olarak değil, Osmanlı devletinin yönetim rasyonalitesinde yaşanan daha kapsamlı bir dönüşümün parçası olarak ele almaktadır. Çalışmanın temel iddiası, askerî reformların merkezî devletin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, nüfusun kaydedilmesi, sınıflandırılması, disipline edilmesi ve seferber edilebilir bir toplumsal varlık olarak yeniden kurulmasına katkıda bulunduğudur. Bu çerçevede ordu, yalnızca savaşan veya siyasete müdahale eden bir kurum değil; modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluşunda rol oynayan yönetsel ve siyasal-kültürel bir aygıt olarak değerlendirilir. Makale, Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları ile Rohe'nin Deutungskultur/Soziokultur ayrımından hareketle, askerî okullar, kışla disiplini, zorunlu askerlik, tarih bilgisi, vatan söylemi ve Jön Türk dönemindeki militarist seferberlik mantığını birlikte tartışmaktadır. Böylece Geç-Osmanlı ordusunun, modern devlet oluşumu, nüfus yönetimi ve siyasal-kültürel özne üretimi süreçlerindeki kurucu rolü yeniden yorumlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç-Osmanlı askerî reformları, yönetsellik, ordu ve siyasal kültür, ordu ve siyaset, militarizm.

ABSTRACT

This article examines late Ottoman military reforms not merely as a process of modern army-building, Westernization, or centralization, but as part of a broader transformation in the governmental rationality of the Ottoman state. Its main argument is that military reforms did not only enhance the war-making capacity of the central state; they also contributed to the registration, classification, disciplining, and reconstruction of the population as a governable and mobilizable social body. In this framework, the army is understood not simply as an institution of warfare or political intervention, but as a governmental and political-cultural apparatus that played a constitutive role in the formation of modern state-society relations. Drawing on Foucault's concepts of governmentality and discipline, as well as Rohe's distinction between Deutungskultur and Soziokultur, the article discusses military schools, barracks discipline, conscription, historical knowledge, the discourse of homeland, and the militarist logic of mobilization in the Young Turk period. In doing so, it reinterprets the constitutive role of the late Ottoman army in modern state formation, the governing of population, and political-cultural subject formation.

Keywords: Late Ottoman military reforms, governmentality, army and political culture, army and politics, militarism.

1. GİRİŞ

Geç-Osmanlı askerî reformları literatürde çoğu zaman askerî yenilgiler, merkezileşme arayışı, Batı karşısında teknik-kurumsal geri kalmışlık ve modern ordu kurma çabaları bağlamında ele alınmıştır. Birçok tarihsel çalışmanın farklı vurgularla gösterdikleri üzere, 19. yüzyıl Osmanlı reformları bir yandan merkezî devlet kapasitesini yeniden kurma, diğer yandan Avrupalı askerî ve idari teknikleri Osmanlı devlet yapısına aktarma çabalarıyla şekillenmiştir (Berkes, 2002; Shaw, 1965; Zürcher, 2000). Ancak askerî reformları yalnızca teknik

¹ Bu makale 2017 yılında almanca yayımlanmış olan “Türkiye'nin Siyasal Kültüründe Ordu” başlıklı doktora çalışmasından alınmış bir bölümün gözden geçirilmiş halidir.

² İletişim için ayhanbilgin@yahoo.de

askerî yenilenme veya Batılılaşma olarak okumak, bu reformların nüfusun yönetimi, disiplinler pratikler, yeni yönetici elitlerin oluşumu ve siyasal-kültürel özne üretimi bakımından taşıdığı daha geniş etkileri ikincil düzeyde bırakır.

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modern ordu inşası olarak değil, Osmanlı devletinin yönetim rasyonalitesinde yaşanan daha kapsamlı bir dönüşümün parçası olarak ele almaktadır. Bu çerçevede ordu, sadece savaş alanına ait bir kurum değil; devletin nüfusu tanıma, kaydetme, sınıflandırma, disipline etme ve siyasal-kültürel anlamlarla donatma kapasitesinin temel aygıtlarından biri olarak değerlendirilmelidir. M. Foucault'nun (2019) yönetimsellik kavramı burada açıklayıcıdır; çünkü Geç-Osmanlı askerî reformları, devletin yalnızca egemenlik alanını değil, nüfusu ve toplumsal davranışları da yönetilebilir kılma çabasını görünür hâle getirir.

Bu makalenin temel iddiası şudur: Geç-Osmanlı askerî reformları, merkezî devletin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, nüfusun yönetilebilir bir nesneye, askerî eğitim kurumlarının yeni bir yönetici elite, zorunlu askerliğin ise siyasal-kültürel özne üretiminin temel mekanizmalarından birine dönüşmesini sağlamıştır. Bu nedenle Geç-Osmanlı'da ordu, devlet oluşumu, siyasal kültür ve toplumsal özneleşme süreçlerinin kesişiminde yer alan kurucu bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Bu argüman, siyasal kültürü bireysel tutumlar toplamı olarak değil, siyasal gerçekliği anlamlandıran kolektif yorum kalıpları, semboller, pratikler ve özneleşme biçimleri olarak kavrayan bir yaklaşıma dayanır. Alman siyasal kültür araştırmacısı Karl Rohe'nin Yorumlama Kültürü (Deutungskultur) ve Sosyo Kültür (Soziokultur) ayrımı bu açıdan önemlidir. Deutungskultur, siyasal anlamların, yorumların ve meşrulaştırıcı söylemlerin üretildiği alanı; Soziokultur ise bu anlamların gündelik pratiklerde, alışkanlıklarda, davranış kalıplarında ve toplumsal özneleşme biçimlerinde yerleştiği alanı ifade eder (Rohe, 1987, 2003). Bu çerçevede, Foucault'nun söylem, disiplin ve yönetimsellik kavramlarıyla birlikte düşünüldüğünde, ordunun yalnızca kurumsal bir güç değil, aynı zamanda siyasal-kültürel bir anlam ve özne üretim aygıtı olarak analiz edilmesini mümkün kılar.

Bu doğrultuda makale önce ordu ve siyaset ilişkisini klasik sivil-asker ilişkileri literatürünün ötesine taşıyan kavramsal bir çerçeve önercektir. Ardından Geç-Osmanlı askerî modernleşmesini askerî kriz ve reform devleti bağlamında ele alacak; Tanzimat döneminde askerî reformların yönetsel devlet oluşumuyla ilişkisini tartışacaktır. Daha sonra askerî okullar, kışla, disiplin ve reformcu subay özneleri üzerinden askerî alanın kuruluşu incelenecek; zorunlu askerlik ise nüfusun askerî bakımdan kaydedilmesi ve Müslüman erkek bedeninin devletleştirilmesi açısından değerlendirilecektir. Son bölümlerde ise tarih bilgisi, vatan fikri, askerî yorum gücü ve Jön Türk döneminde militarist seferberlik mantığının toplumsallaşması tartışılacaktır. Böylece makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca askerî kurumlar tarihi içinde değil, modern devlet-toplum ilişkisinin ve siyasal-kültürel özne üretiminin kuruluş süreci içinde yeniden yorumlamayı amaçlamaktadır.

2. Ordu ve Siyaset: Kurumsal Müdahaleden Yönetimsel ve Siyasal-Kültürel İktidara

Ordu ve siyaset ilişkisi çoğu zaman sivil-asker ilişkileri, askerî müdahaleler, kurumsal özerklik, darbe kapasitesi ve siyasal vesayet kavramları etrafında tartışılmıştır. Bu literatür, modern devletlerde ordunun siyasal iktidar karşısındaki konumunu, siyasal karar alma süreçlerine müdahale biçimlerini ve sivil otoriteyle kurduğu gerilimli ilişkiyi açıklamak bakımından önemli bir çerçeve sunar. Uluslararası alanda temel çalışmalar olarak ele alınan Huntington'ın (1957) profesyonel askerlik ve sivil denetim tartışması, Janowitz'in (1960) askerî kurumun toplumsal karakterine ilişkin çözümlemeleri, Finer'in (1962) ordunun siyasal müdahale kapasitesine dair yaklaşımı özellikle bu bağlamda değerlendirilebilir. Türkiye bağlamında ise ordu ve siyaset ilişkisi iki temel kalıbı takip ettiği söylenebilir. Birincisi ordunun Geç-Osmanlı reformları açısından ağırlıklı bir şekilde askeri modernleşme ve merkezileşme ekseninde ele alınmış olmasıdır (Berkes, 2002; Shaw, 1965; Zürcher, 2000). Cumhuriyet dönemi ordu çalışmaları ise ordu ve siyaset analizini ağırlıklı olarak askeri müdahale, vesayet ve sivil denetim tartışmaları üzerinden devam ettiren bir çizgiye sahiptir. Bu bağlamda bazı önemli araştırmacıların çalışmaları ordunun kurumsal-siyasal rolünü anlamak açısından önemli katkılar sağlamıştır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993; Cizre, 2003, 2004; Hale, 1994; Akyaz, 2002; Heper ve Güney 1996, 2000; Özdemir 1989, Ünsaldı 2008).

Bununla birlikte, ordu-siyaset ilişkisini yalnızca askeri-teknik modernleşme, merkezileşme veya kurumsal müdahale, darbe ya da sivil denetim problemi olarak ele almak Geç-Osmanlı ve Türkiye bağlamında yetersiz bir analiz çerçevesi sunduğu söylenebilir. Bu analiz çerçevesini genişletmeyi hedefleyen bazı eleştirel çalışmalar Geç-Osmanlı ve özellikle Cumhuriyet döneminin analizi açısından önemli katkılar sağlamışlardır (Akmeşe, 2005; Aksan, 2003, 2007; Yeşil, 2020; Şen, 1996; Altınay, 2004). Bu çalışmalarla birlikte "ordu siyasete ne zaman ve nasıl müdahale eder?" gibi sorulardan ziyade "ordu devletin toplumla kurduğu ilişkiyi hangi kurumlar, bilgi biçimleri, disiplin teknikleri ve anlam kalıpları aracılığıyla dönüştürür?" gibi sorular önem kazanmaya başlamıştır. Böylece temel mesele yalnızca ordunun kurumsal yeniden inşası ve siyasal iktidara müdahalesi değildir; daha temel düzeyde Geç-Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan dönem açısından ordu, *modern devlet oluşumunun, nüfusun yönetilebilir hâle getirilmesinin ve siyasal-kültürel anlam dünyalarının kurulmasının* merkezî alanlarından biri hâline gelmektedir. Bu nedenle Geç-Osmanlı'da temelleri atılan ve orduyu yalnızca "siyasete müdahale eden" bir kurum olarak değil, siyasal alanın ve modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluşuna katılan bir yönetim aygıtı olarak düşünmek gerekir.

Bu makalenin hareket noktası tam da bu ayrımdır. Bu ayrımdan hareketle ordu ve siyaset ilişkisini üç düzeyde ele almayı önermektedir. *Birinci düzey*, ordunun kurumsal-siyasal gücüdür. Bu düzeyde ordu, merkezî devletin zor kapasitesi, komuta yapısı, askeri bürokrasi, reformcu subay kadroları ve devlet içindeki kurumsal konumu üzerinden değerlendirilir. Geç-Osmanlı bağlamında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yeni askeri kurumların kurulması, Seraskerlik'in ve daha sonra Harbiye Nezareti'nin kurumsallaşması, askeri okulların yaygınlaşması ve subay kadrolarının yeni devlet seçkinleri içinde yer almaya başlaması bu düzeye işaret eder.

İkinci düzey, ordunun yönetsel ve disipliner gücüdür. Bu düzeyde ordu yalnızca savaşan bir kurum değil, nüfusu tanıyan, sınıflandıran, kaydeden, eğiten ve disipline eden bir aygıt olarak işler. Zorunlu askerlik, kura sistemi, askerlik daireleri, nüfusun askeri bakımdan kaydedilmesi, erkek bedeninin kışla ve talim aracılığıyla dönüştürülmesi bu yönetsel boyutun temel mekanizmalarıdır. Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları bu noktada açıklayıcıdır. Çünkü askeri reformlar, devletin yalnızca egemenlik alanını değil, nüfusu ve toplumsal davranışları da düzenleme kapasitesini genişletir. Böylece askeri reform, yalnızca modern ordu kurma süreci değil, nüfusu yönetilebilir hâle getirme süreci olarak da okunabilir.

Üçüncü düzey ise ordunun siyasal-kültürel yorum gücüdür. Ordu, yalnızca zor kullanan veya askeri insan kaynağı örgütleyen bir kurum değildir; aynı zamanda siyasal gerçekliği yorumlayan, tehditleri adlandıran, vatan, fedakârlık, sadakat, disiplin, devletin bekası ve tarihsel kimlik gibi kavramları dolaşıma sokan bir anlam üretim alanıdır. Bu düzeyde ordu, siyasal kültürün oluşumuna katılır. Bu noktada Alman siyasal kültür araştırmacısı Karl Rohe'nin daha çok seçkinlere ve kurumlara atfettiği "yorumlama kültürü" (Deutungskultur) ve gündelik hayat alanına dönük "sosyo kültür" (Soziokultur) ayrımı siyasal-kültürel yorum gücünün analizinde işlevsel olduğu söylenebilir. Kurumsal askeri alan bir yandan siyasal anlamlar ve meşrulaştırıcı yorumlar üretir; diğer yandan askerlik, okul, kışla, beden terbiyesi ve gençlik örgütleri aracılığıyla bu anlamları sosyo-kültürel pratiklere yerleştirir.

Bu üç düzey birlikte düşünüldüğünde, ordu ve siyaset ilişkisi yalnızca "ordu siyasete ne zaman ve nasıl müdahale eder?" sorusuna indirgenemez. Daha temel soru şudur: Ordu, modern devletin toplumla ilişkisiyi hangi kurumlar, pratikler, bilgi biçimleri ve anlam kalıpları aracılığıyla dönüştürür? Geç-Osmanlı askeri reformları bu soruyu sormak için uygun bir tarihsel zemin sunar. Çünkü bu dönemde ordu, bir yandan devletin merkezileşme sürecinin temel kurumlarından biri olurken, diğer yandan nüfusun askeri yükümlülükler üzerinden yönetilebilir hâle getirilmesine, yeni subay öznesinin oluşmasına ve vatan/devlet söylemlerinin siyasal kültüre yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle bu makale, Geç-Osmanlı askeri reformlarını yalnızca sivil-asker ilişkileri literatürünün dar anlamda kurumsal müdahale kategorileriyle değil, yönetsellik ve siyasal kültür perspektifiyle ele almaktadır. Bu perspektif, ordunun siyasal rolünü darbeler, askeri müdahaleler veya kurumsal vesayet mekanizmalarıyla sınırlamaz. Bunun yerine orduyu, devletin nüfusu yönetme kapasitesini genişleten, toplumsal bedenleri disipline eden ve siyasal-kültürel anlam dünyalarını şekillendiren bir devlet oluşumu aygıtı olarak kavrar. Geç-Osmanlı bağlamında askeri reformların önemi de tam burada yatar: Ordu yalnızca modernleşen devletin askeri kolu değil, modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluş alanlarından biridir.

3. Askerî krizden reform devletine: Geç-Osmanlı askerî modernleşmesinin tarihsel bağlamı

Geç-Osmanlı askerî reformlarının tarihsel arka planı, klasik askerî düzenin çözülmesiyle yakından ilişkilidir. Osmanlı askerî yapısında Yeniçeriler ve Tımar sistemi uzun süre yalnızca askerî işlev görmemiş, aynı zamanda merkezî iktidar ile toplum arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Tımar sistemi, toprak düzeni, vergi toplama, askerî yükümlülük ve yerel iktidar ilişkilerini birbirine bağlayan bir mekanizma işlevi görürken; Yeniçeri Ocağı'nda savaş gücünün ötesinde şehir hayatı, zanaat ilişkileri, merkezî iktidar mücadeleleri ve siyasal meşruiyet krizleri içinde etkili bir toplumsal-siyasal aktör hâline gelmiştir (İnalçık, 1994; Matuz, 1985; Özcan, 1999).

18. yüzyıldan itibaren savaş yenilgileri, mali krizler, yerel güçlerin artan etkisi ve Avrupa ordularındaki dönüşüm, klasik askerî düzenin işlevini giderek tartışmalı hâle getirdi. Bu nedenle askerî reform, yalnızca teknik bir yenilenme ihtiyacından değil, devletin iktidar ilişkilerini yeniden düzenleme zorunluluğundan doğdu (Aksan 2007). Nizam-ı Cedid reformları bu açıdan erken bir kırılma noktası olarak görülebilir. Yeni askerî birliklerin kurulması, talim tekniklerinin değiştirilmesi, askerî maliyenin yeniden düzenlenmesi ve Avrupaî askerî bilginin aktarılması, Osmanlı devletinin savaş kapasitesini artırmaya dönük adımlar olarak ortaya çıktı. Fakat bu süreç aynı zamanda eski askerî-sosyal güçlerle yeni reformcu merkez arasında bir iktidar mücadelesini de tetikledi (Berkes, 2002; Shaw, 1965).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bu bağlamda özel bir yere sahiptir. Bu olay yalnızca eski bir askerî kurumun tasfiyesi değil, merkezî iktidarın eski korporatif güç odaklarıyla ilişkisini yeniden kurduğu, reformcu askerî-bürokratik elitlerin önünü açtığı ve devletin askerî alanı doğrudan yeniden örgütlenme kapasitesini genişlettiği bir momenttir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla güç ilişkileri önce padişahın kişisel iktidarı ve çevresindeki reformcu yönetici elit lehine değişmiş; ardından yeni kurumlar, eğitim aygıtları, tercüme bürosu, konsolosluklar ve özellikle askerî okullar aracılığıyla Batı etkisinde yetişmiş yeni bir yönetici elitin üretim alanları oluşmuştur (Berkes, 2002; Zürcher, 2000).

Bu süreçte askerî reformlar giderek idarî reformlarla iç içe geçti. Osmanlı devletinin yaşadığı askerî kriz, yalnızca savaş alanındaki başarısızlık olarak değil, devletin bilgi, maliye, idare, eğitim ve nüfus üzerindeki yetersizliği olarak da kavrandı (Aksan, 2007). Bu nedenle reform ihtiyacı, ordunun yeniden düzenlenmesinden daha geniş bir devlet dönüşümüne doğru genişledi. Askerî yenilgi, devletin kendisini yeniden düşünmesinin ve toplumu daha doğrudan yönetme arzusunun önemli kaynaklarından biri hâline geldi. Bu nedenle Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modernleşme ya da Batılılaşma kavramlarıyla sınırlamak yetersizdir. Elbette reformcular Avrupaî askerî tekniklerden, örgütlenme biçimlerinden ve eğitim modellerinden yararlanmışlardır. Ancak mesele yalnızca Batı'dan teknik aktarım değildir. Askerî reform, devletin kendi toplumunu daha iyi tanıma, kaydetme, düzenleme ve seferber etme ihtiyacının da ürünüdür.

4. Tanzimat ve yönetsel devlet oluşumu: saray iktidarından bürokratik yönetim aygıtlarına

Tanzimat dönemi, askerî reformun daha geniş bir yönetsel dönüşümle birleştiği evredir. Bu dönemde reform, yalnızca orduyu yenileme meselesi olmaktan çıkarak devletin idarî, hukukî, mali ve toplumsal alanlara müdahale biçimini yeniden düzenleyen bir pratik hâline gelir. Bu nedenle Tanzimat'ı yalnızca hukukî eşitlik, Batılılaşma veya merkezileşme başlıkları altında değil, devletin yeni yönetim aygıtları, bilgi biçimleri ve teknikleri üretmesi açısından da değerlendirmek gerekir.

II. Mahmud döneminde kurulan yeni danışma meclisleri ve idarî makamların yeniden düzenlenmesi, Osmanlı yönetim pratiğinde kişisel-saray merkezli iktidar biçiminden daha kurumsallaşmış ve bürokratikleşmiş bir yönetim tarzına geçişin göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Berkes, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Askerî gibi kurumların kuruluşunu bu dönüşümün önemli göstergeleri arasında ele alırken; Shaw da bu meclisleri merkezî yönetimin yeniden örgütlenmesi bağlamında tartışır (Berkes, 2002; Shaw 1971; Zürcher,

2000). Zürcher ise sadrazam kethüdalığı ve reisülküttablık gibi makamların modern bakanlık formlarına dönüşmesini Osmanlı devlet aygıtının yeniden yapılandırılması açısından yorumlar (Zürcher, 2000).

Bu kurumsal dönüşüm, yalnızca merkezî idarenin teknik olarak yeniden örgütlenmesi değildir. Aynı zamanda padişahın kişisel iktidarını çevreleyen yeni bir bürokratik-yönetimsel alanın oluşmasıdır. Reform süreci içinde yeni meclisler, bakanlıklar, teknik uzmanlık alanları ve eğitim kurumları, yönetimin giderek daha yazılı, kayıtlı, rasyonelleştirilmiş ve uzmanlaşmış biçimleri almasını sağladı. Bu anlamda Tanzimat reformları, padişahın mutlak kişisel iktidarının basitçe devamı değil, onun etrafında yeni yönetim aygıtlarının güçlenmesiyle ortaya çıkan daha karmaşık bir iktidar mimarisidir.

Askerî kurumlar bu dönüşümün dışında değil, tam merkezindedir. Ordu, yabancı dil öğretimini erken ve yaygın biçimde kurumsallaştıran alanlardan biri olarak Avrupaî bilgiye erişimin önemli kanallarından biri olmuştur. Kürşat ve Mardin'in vurguladığı üzere, askerî kurumlar Batı dillerinin, teknik bilginin ve Avrupaî formasyonun Osmanlı yönetici elitine aktarılmasında merkezi bir işlev görmüştür (Kürşat, 2003; Mardin, 1962). Böylece askerî eğitim, yalnızca savaş kapasitesini artıran teknik bir araç değil, yeni bir askerî-bürokratik elitin oluşum alanı hâline gelmiştir. Bu süreç Foucaultcu anlamda yönetsellik kavramıyla ilişkilendirilebilir. Çünkü burada devlet yalnızca egemenlik yetkisini kullanan bir merkez değil, nüfusu, kurumları, davranışları ve gelecek tasavvurlarını düzenlemeye çalışan bir yönetim aklı üretmektedir. Yönetsellik, devletin toplumu yalnızca itaat ettirilecek bir kitle olarak değil, düzenlenecek, eğitilecek, üretken kılınacak ve seferber edilecek bir nüfus olarak kavramasıyla ilgilidir (Foucault, 2019; Lemke, 1997). Tanzimat döneminde askerî reformlar, bu yeni yönetim aklının oluşmasında temel alanlardan biri olmuştur.

5. Askerî alanın kuruluşu: okul, kışla, disiplin ve reformcu subay öznesi

Geç-Osmanlı askerî reformlarının en önemli sonuçlarından biri, ordunun yalnızca savaşan bir kurum olmaktan çıkıp kendine özgü kurumları, eğitim mekanizmaları, bilgi biçimleri, kariyer yolları, disiplin teknikleri ve siyasal anlam dünyası olan bir askerî alan hâline gelmesidir. Bu alan, devletin merkezileşme süreci içinde şekillenmiş; fakat zamanla devlet içindeki siyasal-kültürel mücadelelere katılabilecek bir özne üretme kapasitesi de kazanmıştır. Askerî okullar bu dönüşümün merkezinde yer alır. Harbiye, Mühendishane, Tıbbiye ve diğer askerî eğitim kurumları yalnızca askerî teknik bilgi aktaran kurumlar değildir; aynı zamanda yeni bir subay tipinin, yeni bir devlet seçkininin ve yeni bir siyasal özneleşme biçiminin üretildiği alanlardır.

1843'te Serasker Rıza Paşa tarafından bölgesel ordu birimlerinin yeniden düzenlenmesi, 1848'de bu birimlerin yeniden organize edilmesi ve 1869 reformlarıyla tümen, tugay, alay, tabur ve bölük gibi hiyerarşik askerî birimlerin yerleştirilmesi, askerî alanın kurumsal ve disipliner düzeyde yeniden yapılandırıldığını gösterir (Akmeşe, 2005; Zürcher 2000). Bu düzenlemeler, yalnızca birliklerin daha etkili hareket etmesini sağlamaya dönük teknik adımlar değildi. Aynı zamanda askerî alanın sivil yönetimden ayrışması, askerî komuta zincirinin merkezileştirilmesi ve Avrupaî askerî örgütlenme tekniklerinin Osmanlı devlet yapısına aktarılması anlamına geliyordu. Seraskerlik makamının askerî reformların hazırlanmasında ve uygulanmasında oynadığı rol, askerî alanın giderek daha kurumsal ve uzmanlaşmış bir yönetim alanına dönüştüğünü gösterir. Abdülhamid döneminde Seraskerlik'in Harbiye Nezareti'ne dönüşmesi de bu kurumsallaşmanın devamı olarak okunabilir.

Askerî okullar, bu kurumsallaşmanın özne üretim boyutunu oluşturur. Subay, bu okullarda yalnızca teknik bilgiye sahip bir asker olarak değil, devletin krizini kavrayan, Avrupaî bilgi biçimleriyle tanışan ve kendisini reformcu bir misyonla donatan bir siyasal-kültürel aktör olarak yetişir. Bu nedenle Geç-Osmanlı subayı, yalnızca savaşan veya emir komuta zinciri içinde hareket eden bir figür değildir; reformcu, modernleştirici, devlet kurtarıcı ve siyasal yorum üretici bir aktör hâline gelir (Mardin, 1962). Bu noktada Foucaultcu disiplin kavramı doğrudan işlevsel hâle gelir. Kışla ve askerî okul, bedeni, zamanı, hareketi, itaati ve davranışı düzenleyen kurumlardır. Askerî reformlar bu bağlamda yalnızca askerî örgütlenmenin yenilenmesi değil, alt toplumsal kesimlerden gelen bireylerin itaatkâr, kolektif hareket eden ve devlet-din adına savaşmaya hazır modern askerî öznelerle dönüştürülmesi sürecidir (Yeşil, 2020). Fakat Geç-Osmanlı bağlamında disiplin yalnızca askerî verimlilik üretmez; aynı zamanda siyasal sadakat, vatan fikri, devletin bekası ve modernleşme misyonu gibi anlamlarla birleşir. Böylece askerî eğitim, teknik

uzmanlıkla siyasi misyon bilincini birleştirir. Bu birleşme, Geç-Osmanlı askerî zümresinin sonraki politikleşme sürecinin de temelini oluşturur.

6. Zorunlu askerlik, nüfus ve Müslüman erkek bedeninin devletleştirilmesi

Geç-Osmanlı askerî reformlarının en kritik boyutlarından biri zorunlu askerlik uygulamasıdır. Zorunlu askerlik, modern ordu için insan kaynağı sağlamanın ötesinde, devletin nüfusla kurduğu ilişkiyi kökten değiştirmiştir. Klasik düzende devlet, topluma çoğu zaman yerel araçlar, vergi düzenekleri, cemaat yapıları ve dolaylı yükümlülükler aracılığıyla temas ederken; zorunlu askerlik, erkek nüfusu doğrudan devletin kayıt, sınıflandırma, muayene, kura, eğitim ve disiplin mekanizmalarına bağlamıştır. Genel askerlik yükümlülüğünün kurulması, Osmanlı devletinin nüfusla kurduğu ilişkiyi niteliksel olarak dönüştürmüştür. Timar sisteminin çözülmesi ve iltizam düzeninin askerî insan kaynağı üretmekte yetersiz kalması, merkezi iktidarı özellikle Müslüman erkek nüfusun doğrudan askerî seferberliğine yöneltmiştir. Aksan'ın gösterdiği gibi, 18. yüzyılda merkezî iktidar, devletin askerî hareket kabiliyetini koruyabilmek için Müslüman erkek nüfusun seferberliğine daha fazla başvurmak zorunda kalmıştır (Aksan, 2003).

Tanzimat Fermanı askerliği bütün Osmanlılar için bir devlet yükümlülüğü olarak formüle etse de uygulamada asker alma yükü esas olarak Müslüman erkek nüfus üzerinde yoğunlaşmıştır. Gayrimüslimlerin askerlik karşısındaki konumu ise muafiyet, istisna ve bedel mekanizmaları üzerinden farklılaşmıştır. Gülsoy'un gayrimüslimlerin askerlik deneyimi üzerine çalışması, bu sürecin eşit yurttaşlık iddiasından çok daha karmaşık işlediğini gösterir (Gülsoy, 2000). Dolayısıyla zorunlu askerlik, bir yandan Osmanlılık ideali içinde ortak yükümlülük fikrini güçlendirmiş, diğer yandan din, cinsiyet ve statü temelinde farklılaşan asimetrik bir yükümlülük rejimi üretmiştir. Bu noktada askerlik yükümlülüğü, modern devletin nüfus üzerindeki yönetsel kapasitesinin temel araçlarından biri hâline gelir. Devlet artık yalnızca askerî birlikler kurmak zorunda değildir; aynı zamanda hangi bedenlerin askere alınacağını, hangi yaş gruplarının uygun olduğunu, kimlerin muaf tutulacağını, kimlerin bedel ödeyeceğini, kimlerin kaçtığını ve kimlerin askerî disipline sokulacağını bilmek zorundadır. Bu da nüfus bilgisinin, kayıt tekniklerinin ve idarî gözetimin genişlemesini gerektirir.

1840'lerden itibaren kura ve asker alma işlemlerinin kurumsallaşması, yalnızca asker teminini değil, nüfusun sayılması, sınıflandırılması ve idarî olarak izlenmesini de gerektirmiştir. Zürcher'in aktardığı üzere, kura usulünün uygulanması için taşrada askerlik dairelerinin kurulması, askerlik çağındaki erkeklerin tespiti ve nüfusun niceliksel/niteliksel bilgisinin toplanması açısından yeni bir idarî kapasite yaratmıştır (Zürcher, 2005). Bu nedenle zorunlu askerlik, modern devletin nüfusa ilişkin bilgi üretme ve onu yönetilebilir kılma tekniklerinin erken biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak askerî disiplinin topluma nüfuzu sorunsuz işlememiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Müslüman erkek köylü nüfusun Avrupaî talim teknikleriyle itaatkâr ve savaşılabılır askerlere dönüştürülmesi hedeflenmiş; fakat firar, huzursuzluk ve emre itaatsizlik gibi pratikler, yeni askerî disiplinin toplumsal dirençlerle karşılaştığını göstermiştir (Moltke, 1911). Bu nokta önemlidir; çünkü askerî reformları yalnızca yukarıdan aşağıya işleyen başarılı bir disiplin süreci olarak görmek, toplumsal aktörlerin direniş, kaçınma ve uyarılma pratiklerini görünmez kılar (Özbölük 2022). Bu nedenle zorunlu askerlik, klasik tebaa-devlet ilişkisinden modern yükümlülük-devlet ilişkisine doğru bir geçişi ifade eder. Askerlik, devletle birey arasındaki ilişkiyi doğrudanlaştırır. Devlet artık yalnızca vergi toplayan veya güvenlik sağlayan bir üst otorite değildir; erkek bedenini belirli bir süre için kendi disipliner mekânına alan, onu eğiten, dönüştüren ve siyasi anlamlarla donatan bir güçtür (Yeşil 2020).

7. Siyasal-kültürel anlam üretimi: Tarih bilgisi, vatan ve askerî yorum gücü

Geç-Osmanlı askerî reformlarının etkisi yalnızca kurumlar, okullar ve askerlik yükümlülüğü üzerinden anlaşılmaz. Askerî alan aynı zamanda siyasi anlamların üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve meşrulaştırıldığı bir yorum alanıdır. Bu nedenle ordunun Geç-Osmanlı'daki rolünü anlamak için onun yalnızca savaş kapasitesine veya kurumsal konumuna değil, siyasi gerçekliği tanımlama ve meşru siyasi özneyi şekillendirme kapasitesine de bakmak gerekir. Bu bağlamda tarih bilgisi merkezi önem taşır. 1880–1890 arası dönem, Osmanlı tarih yazımında Türkçü

yönelimin güçlendiği bir evre olarak görülebilir. Berkes'e göre bu dönemde Necib Asım, Şemseddin Sami ve Ahmed Mithat gibi isimlerde Osmanlı tarihinin Türk-İslamî bir tarih sürekliliği içinde ele alındığı örnekler görülür (Berkes 2002). Süleyman Hüsnü Paşa'nın askerî okullar için yazdığı Tarih-i Âlem adlı eserde Osmanlı tarihini İslam öncesi Türk tarihiyle süreklilik içinde anlatması da bu eğilimin askerî eğitim alanındaki önemli örneklerinden biridir (Kürşat, 2003).

Kürşat'ın vurguladığı üzere, 1880'lerin sonunda Osmanlılar, Tatarlar ve Moğollar arasında kadim bir Türk kökeni kuran tarihsel mit askerî okul kitaplarına girmeye başlamış; Hunların ve İskitlerin Türk sayılması gibi anlatılar genç subayların tarihsel kimlik dünyasını şekillendirmiştir (Kürşat, 2003). Bu tarih anlatıları, yalnızca geçmişe ilişkin bilgi üretmekle kalmamış, genç subayların siyasal-kültürel özneleşme süreçlerine de etki etmiştir. Askerî okullarda üretilen ve aktarılan bu tarih bilgisi, ulusal bilinç, devletin bekası ve vatanın savunulması gibi temaları birbirine bağlayan bir anlam alanı yaratmıştır. Bu noktada ordunun "yorum gücü"nden söz edilebilir. Yorum gücü, bir aktörün siyasal gerçekliği adlandırma, tehditleri tanımlama, meşru siyasal davranış biçimlerini belirleme ve kolektif kimlikleri şekillendirme kapasitesidir. Geç-Osmanlı'da ordu bu kapasiteyi giderek daha fazla kazanmıştır. Devletin bekası, vatanın savunulması, iç ve dış tehditler, medeniyet, ilerleme, disiplin, sadakat ve fedakârlık gibi kavramlar askerî söylem içinde birbirine bağlanır (Mardin 1962). Böylece askerî alan, yalnızca nüfusu disipline eden bir kurumlar ağı değil, aynı zamanda siyasal gerçekliği yorumlayan ve meşru siyasal özneyi tanımlayan bir anlam üretim alanı hâline gelir.

Askerî tarih bilgisi ile vatan fikri arasındaki bağ burada belirleyicidir. Vatan fikri, Geç-Osmanlı siyasal düşüncesinde yalnızca romantik bir aidiyet kategorisi değildir; devletin kurtuluşu, toplumun seferberliği ve bireyin fedakârlıkla tanımlanması arasında bağ kuran siyasal-kültürel bir kavramdır. Askerî çevreler içinde bu kavram, devletin çözülme krizine verilen bir cevap olarak önem kazanır. Ordu, kendisini yalnızca padişahın ordusu veya savaş aygıtı olarak değil, vatanın korunmasının ve devletin devamlılığının taşıyıcısı olarak konumlandırmaya başlar.

8. Askerî zümrenin politikleşmesi: Yeni Osmanlılardan Jön Türklerin militarist seferberlik mantığına

Geç-Osmanlı askerî alanının ayırt edici özelliklerinden biri, askerî çevrelerin giderek politikleşmesidir. Bu politikleşme, yalnızca subayların siyasete doğrudan müdahalesi anlamına gelmez. Daha derin düzeyde, askerî alanın devletin geleceği, reformun yönü, meşruiyet krizi, vatan fikri ve siyasal düzen üzerine düşünce üreten bir alana dönüşmesini ifade eder. Bu nedenle askerî zümrenin politikleşmesi, askerî modernleşmenin dışsal bir sonucu değil, onun içsel boyutlarından biridir.

Askerî zümrenin politikleşmesinin ilk önemli evresi Yeni Osmanlılar ve reformcu muhalif çevrelerle kurulan ilişkilerde görülebilir. Mardin, 1859 Kuleli Vakası'nı ordu mensupları ile ulema çevreleri arasındaki bir ittifak olarak değerlendirirken, bu müdahalenin Yeniçeri geleneğindeki müdahaleci çizginin devamlılığına da işaret ettiğini belirtir (Mardin, 1962). Berkes ise Kuleli Vakası'nı, ordunun Osmanlı siyasal hayatında önemli bir güç hâline geldiğinin işareti olarak yorumlar (Berkes, 2002).

Yeni Osmanlı düşüncesinde genel askerlik yalnızca teknik bir askerî düzenleme değil, Osmanlı milletini kurmaya ve imparatorluğun çözülmesini engellemeye dönük siyasal-kültürel bir araç olarak görülmüştür. Namık Kemal'in genel askerliği vatanın yararına ve Osmanlı milleti yaratmaya elverişli bir tedbir olarak değerlendirmesi bu açıdan dikkat çekicidir (Kürşat, 2003). Aynı dönemde yüksek rütbeli asker aileleri ile Yeni Osmanlı çevreleri arasındaki ilişkiler, askerî alan ile reformcu-muhalif siyasal söylem arasındaki geçişkenliği göstermektedir (Mardin 1962; Kürşat, 2003). Bu temas, subayların yalnızca teknik askerî bilgiyle değil, devletin geleceği, reformun yönü, anayasal düzen, vatan ve millet gibi kavramlarla da ilişki kurmasına yol açmıştır. Bu, ordunun siyasete dışarıdan "bulaşması" değildir; askerî modernleşmenin kendisinin giderek siyasal bir anlam kazanmasıdır. Modern orduyu kurmak, aynı zamanda modern devleti, modern nüfusu ve modern siyasal sadakati kurmak anlamına gelmiştir.

Bu sürecin ikinci ve daha yoğun evresi Jön Türk dönemidir. Jön Türk dönemi, Geç-Osmanlı askerî-siyasal kültürünün daha görünür, daha örgütlü ve daha seferberlikçi bir biçim kazandığı dönemdir. İttihat ve Terakki'nin yükselişiyle birlikte ordu, yalnızca reformun nesnesi olmaktan çıkar; reform ve iktidar mücadelesinin aktif öznesi

hâline gelir. Akmeşe'ye göre 1908'de Üçüncü Ordu içinde İttihat ve Terakki'nin önemli bir üye tabanı bulunmaktaydı; komiteye kabul pratikleri ise yemin ve askerî törenlerle siyasal bağlılığı askerî sembolizmle birleştiriyordu (Akmeşe, 2005). Zürcher' de 1903 sonrasında askerî öğrenciler ve genç subaylar arasında yeraltı örgütlenmelerinin oluştuğuna dikkat çeker (Zürcher, 2000).

Bu dönemde militarist söylem yalnızca ordu içi bir meslek ethosu olarak kalmamış; toplumun bütününün askerî ihtiyaçlara göre eğitilmesi ve seferber edilmesi gerektiği fikrine yönelmiştir. Bröckling'in modern militarizm tartışmasında belirttiği gibi, total savaş kavramının gelişmesi toplumun askerî verimlilik ve seferberlik gereklerine göre biçimlendirilmesini beraberinde getirir (Bröckling, 1997). Akmeşe'nin Jön Türk militarizmi üzerine çalışması da bu çerçevenin Osmanlı bağlamındaki somut karşılıklarını gösterir: aile, özellikle anne figürü, millî-askerî ihtiyaçlara uygun çocuk yetiştirmenin merkezi mekânı olarak tanımlanır; jimnastik, spor, disiplin, düzen, temizlik, itaat ve vatan sevgisi gibi pratikler toplumsal terbiyenin askerileştirilmiş unsurları hâline gelir (Akmeşe, 2005).

Jön Türk döneminde askerî yayınlar ve subay çevreleri de bu militarist anlam dünyasının taşıyıcılarıdır. Asker, Başçavuş, Top, Süngü, Kurşun ve Bomba gibi askerî dergilerde Prusya askerî düşüncesinin tercümeleri ve askerî disiplinin toplumsallaştırılmasına yönelik yazılar yayımlanmıştır (Akmeşe, 2005). Goltz Paşa'nın yazıları ve Prusya modeli, Osmanlı subayları arasında devletin kurtuluşu için askerileşmiş bir reform programının düşünsel kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Tunaya'nın işaret ettiği üzere, 1908 sonrasında askerî çevrelerde geliştirilen reform programları yalnızca askerî değil, sosyoekonomik ve kameralist unsurlar da taşımaktaydı (Tunaya, 1998). Bu süreç aynı zamanda gençliğin ve bedeninin askerileştirilmesiyle de ilişkilidir. Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç ve Dinç Dernekleri gibi örgütlenmeler gençliği askerî disiplin ve millî savunma mantığı içinde örgütlemeye çalışmıştır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı bağlamında gençliğin savaş ve vatan savunması için hazırlanması daha da önem kazanmıştır. Böylece askerî disiplin yalnızca kışla ve okulda değil, aile, gençlik örgütleri, beden terbiyesi, spor ve ahlak söylemleri aracılığıyla daha geniş toplumsal alanlara yayılmıştır.

Jön Türk dönemi, Geç-Osmanlı askerî modernleşmesinde daha önce kurumlar, okullar ve subay çevreleri düzeyinde şekillenen askerî-siyasal rasyonalitenin aileye, okula, gençliğe, bedene ve millî kimlik söylemine taşındığı yoğunlaşma momentidir. Böylece ordu, yalnızca devlet aygıtı içinde değil, toplumun gündelik ve kültürel alanlarında da siyasal-kültürel bir kurucu aktör hâline gelir.

9. Tartışma: Askerî reformu yönetimsel devlet oluşumu olarak okumak

Bu tarihsel hat, Geç-Osmanlı askerî reformlarını üç düzeyde yeniden düşünmeyi mümkün kılar. İlk düzeyde reformlar, askerî yenilgiler ve teknik geri kalmışlık karşısında geliştirilen modernleşme çabalarıdır. Bu düzeyde merkezileşme, reformcu bürokrasi ve kurumsal yeniden yapılanma analizleri açıklayıcıdır (Berkes, 2002; Shaw, 1971; Zürcher, 2000). Ancak bu okuma, reformların nüfus, disiplin ve siyasal kültür üzerindeki etkilerini tek başına açıklamaz. İkinci düzeyde askerî reformlar, merkezî devlet inşasının parçasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, danışma meclislerinin kurulması, askerî okulların genişlemesi, Harbiye Nezareti'nin kurumsallaşması ve zorunlu askerlik mekanizmalarının gelişmesi, merkezî devlet kapasitesini artırmıştır. Bu okuma, askerî reformu idarî ve bürokratik dönüşümle birlikte düşünmeye imkân verir.

Üçüncü düzeyde ise askerî reformlar, yönetimsel devlet oluşumu olarak kavranmalıdır. Buna göre askerî reformlar yalnızca devletin merkezî kapasitesini artırmaz; aynı zamanda nüfusu yönetilebilir hâle getirir, erkek bedeni üzerinde disipliner bir iktidar kurar, askerî okullar aracılığıyla yeni bir subay öznisi üretir, vatan ve devletin bekası gibi kavramlarla siyasal kültürü biçimlendirir ve Jön Türk döneminde toplumsal militarizasyonun taşıyıcılarından biri hâline gelir. Bu düzeyde Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları, Rohe'nin "Deutungskultur/Soziokultur" ayrımıyla birlikte kullanıldığında, ordunun siyasal-kültürel etkisini açıklamak için daha güçlü bir çerçeve sunar.

Bu perspektif, orduyu yalnızca baskı aygıtı ya da müdahale kurumu olarak değil, modern Osmanlı devletinin siyasal-kültürel ve sosyokültürel alanlara yerleşen bir yönetim aygıtı olarak ele alır. Ordu, devletin zor kapasitesini artırdığı kadar, devletin toplumu tanıma, sınıflandırma, disipline etme, eğitme ve siyasal anlamlarla donatma

kapasitesini de genişletmiştir. Bu nedenle askerî reform, yalnızca askerî kurumlar tarihinin değil, modern devlet-toplum ilişkilerinin de merkezinde yer alır.

10. SONUÇ

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarının yalnızca modern ordu inşasına yönelik teknik ve kurumsal düzenlemeler olarak okunmasının yetersiz olduğunu savunmuştur. Askerî reformlar, Osmanlı devletinin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, devletin nüfusu tanıma, kaydetme, sınıflandırma, disipline etme ve siyasal-kültürel olarak dönüştürme kapasitesinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle Geç-Osmanlı askerî modernleşmesi, modern devlet oluşumunun kurucu boyutlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Makalenin temel katkısı, askerî reformları üç düzeyde birlikte düşünmesidir: *merkezî devlet kapasitesinin yeniden örgütlenmesi, nüfusun yönetilebilir hâle getirilmesi ve siyasal-kültürel anlam üretimi*. Yeni askerî kurumlar ve okullar, reformcu ve siyasal olarak etkin bir subay öznesi üretmiş; zorunlu askerlik, Müslüman erkek nüfusu devletin kayıt ve disiplin mekanizmalarına daha doğrudan bağlamış; vatan, tarih, fedakârlık ve devletin bekası gibi kavramlar ise askerî alanın siyasal kültür üzerindeki yorum gücünü pekiştirmiştir. Bu süreç çelişkisiz değildir. Tanzimat'ın eşit Osmanlılık iddiası, askerlik yükümlülüğünün fiili dağılımında din, cinsiyet ve statü temelinde farklılaşan bir rejimle karşılaşmıştır. Aynı şekilde askerî disiplinin toplumsal alana yayılması, firar, askerlikten kaçınma, yerel direnç ve uyarılama pratikleriyle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle askerî reformlar, tek yönlü ve sorunsuz bir devletleşme süreci olarak değil, devletin yönetsel kapasitesi ile toplumsal dirençler arasındaki gerilimli ilişki içinde değerlendirilmelidir.

Son olarak, Geç-Osmanlı askerî reformları Cumhuriyet dönemindeki askerî-siyasal kültürün tarihsel zeminini hazırlamıştır. Ancak bu miras basit bir çizgisel süreklilik olarak görülmemelidir. Geç-Osmanlı'da oluşan askerî alan, Cumhuriyet döneminde farklı kurumsal ve ideolojik biçimler altında yeniden yapılandırılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de ordunun modern siyasal rolünü anlamak için yalnızca Cumhuriyet'in darbeler tarihine, vesayet mekanizmalarına veya kurumsal ayrıcalıklarına bakmak yeterli değildir. Ordunun siyasal-kültürel gücünün tarihsel kökleri, Geç-Osmanlı'da askerî reformların devlet-toplum ilişkisini dönüştüren yönetsel etkilerinde aranmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, H. N. (2005). The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I. London: I.B. Tauris.
- Aksan, V. H. (2007). The Ottoman military and state transformation in a globalizing world. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 27(2), 257–270.
- Aksan, Virginia H. (2003). "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", Devletin Silahlanması, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925), Der. Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 23-44.
- Akyaz, D. (2002). Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altınay, A. G. (2004). The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey. New York: Palgrave Macmillan.
- Berkes, N. (2002). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bröckling, U. (1997). Disziplin, Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion, München: Wilhelm Fink.
- Cizre, Ü. (2003). Demythologizing the national security concept: The case of Turkey. Middle East Journal, 57(2), 213–229.

- Cizre, Ü. (2004). Problems of democratic governance of civil-military relations in Turkey and the European Union enlargement zone. *European Journal of Political Research*, 43(1), 107–125.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1993). AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Finer, S. E. (1962). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*. London: Pall Mall Press.
- Foucault, M. (2019). Güvenlik, Toprak, Nüfus. *Collage de France Dersleri (1977-1978)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gülsoy, U. (2000). Osmanlı gayrimüslimlerin askerlik serüveni, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Hale, W. (1994). *Turkish Politics and the Military*. London: Routledge.
- Heper, M., & Güney, A. (1996). The military and democracy in the Third Turkish Republic. *Armed Forces & Society*, 22(4), 619–642.
- Heper, M., & Güney, A. (2000). The military and the consolidation of democracy: The recent Turkish experience. *Armed Forces & Society*, 26(4), 635–657.
- Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- İnalcık, H. (1994). Osmanlı devrinde Türk ordusu. *Türk Kültürü*, 32(375), 385–394.
- Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. Glencoe, IL: Free Press.
- Jenkins, G. (2001). *Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics*. Oxford: Oxford University Press for the International Institute for Strategic Studies.
- Kürşat, C. (2003). Der Verwestlichungsprozeß des Osmanischen Reiches im 18. und 19. Jahrhundert. Zur Komplementarität von Staatenbildungs- und Intellektualisierungsprozessen, Frankfurt am Main.
- Lemke, T. (1997). Eine Kritik der politischen Vernunft: Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität. *Argument*.
- Mardin, Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press.
- Matuz Josef (1985). *Das Osmanische Reich. Die Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Moltke, H. von. (1911). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin.
- Özbölük Rıza (2022). Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muınsız' Efrad Problemi, *Gazi Akademik Bakış*, 171, Cilt 16, Sayı 31, 169-190.
- Özcan, A. (1999). Osmanlı askerî teşkilatı. İçinde G. Eren (Ed.), *Osmanlı: Teşkilât* (Cilt 6, ss. 551–557). Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdemir Hikmet (1989). *Rejim ve Asker*, İstanbul: Afa Yayınları.
- Rohe, K. (1987). "Politische Kultur und kulturelle Aspekt von politischer Wirklichkeit- Konzeptionelle und typologische Überlegungen zu Gegenstand und Fragestellung Politischer Kultur-Forschung", in Berg-Schlosser, D. and Schissler, J. (Hrsg.) (1987) *Politische Kultur in Deutschland: Bilanz und Perspektiven der Forschung*, *Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft 18*, s. 39-49.
- Rohe, K. (2003): *Politische Kultur und ihre Analyse*, in: Dornheim, Andreas/Greifenhagen, Sylvia (Hrsg.): *Identität und politische Kultur*, Stuttgart: Kohlhammer, ss. 110–126.

- Şen, S. (1996). Silahlı Kuvvetler ve modernizm: Cumhuriyet kültürünün oluşum sürecinde bir ideolojik aygıt olarak, Ankara: Sarmal Yayınevi.
- Shaw, S. J. (1965). The established Ottoman army corps under Selim III. (1789-1807)". *Der Islam*, 40 : 142-184.
- Shaw, Stanford J. (1971), "Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei", in: *der İslam II*, G.E. Grunebaum (Hrsg.), Fischer Weltgeschichte, Band: 15, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 24-159.
- Tunaya, T. Z. (1998). Türkiye'de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2000). Türkiye'de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeşil, F. (2020). Drill and discipline as a civilizing process: The genesis of the modern soldier in the Ottoman Empire, 1789–1826, F. Castiglione, E. L. Menchinger, & V. Şimşek (Eds.), *Ottoman War and Peace: Studies in Honor of Virginia H. Aksan*, ss. 101–123.
- Zürcher, E. J. (2000). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2005). Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

**ACKNOWLEDGING NATURE IN ECONOMICS:
AN APPROACH INSPIRED BY CLASSICAL ECONOMICS AND
KEYNES¹**

Tony Aspromourgos²

ABSTRACT

*This article presents a conceptual and theoretical interpretation of the interrelationship between nature and the human economy, an interpretation that is presented in systematic detail in the author's 2024 book, *Nature and Economic Society: a Classical-Keynesian Synthesis*. The interpretation is informed by the author's decades of research into classical economics and Keynes. To that extent, it serves as an illustration of how research in the history of economic thought can inform contemporary economic theory and policy.*

Keywords: *Classical-Keynesian approach, exhaustible natural resources, discounting the future.*

Jel Codes: *B12, B50, E12, Q50*

1. INTRODUCTION

The purpose of the lecture from which this article derived was to present a conceptual and theoretical interpretation of the interrelationship between nature and the human economy, an interpretation that is presented in systematic detail in my 2024 book on that subject. What was left unsaid or tacit in the lecture, and may be stated here as a preliminary comment, is that the interpretation of the nature-economy interrelationship derives to a very substantial extent from my own immersion in history of economic thought (HET) research and scholarship for forty years and more, prior to 2024. Although not primarily HET, the book is deeply and widely informed by my decades of research into classical economics and Keynes. To that extent the book – and the summary statement of its approach to the nature-economy interrelationship, as presented here – might serve as an example for those who engage in HET research with a view to its relevance for contemporary economic theory and policy. I may add that I have offered an argument for the relevance of HET for contemporary economic science in the lecture I presented in my capacity as the 2024 recipient of the European Society for the History of Economic Thought annual Award of Honorary Member, delivered at the 28th ESHET Conference, University of Turin, May 2025. That lecture provides a detailed account of connections between my corpus of earlier published research and the 2024 book (Aspromourgos, 2026). Note also that the term “Classical-Keynesian synthesis” (or Classical-Keynesian approach), as used in the lecture, may be regarded as interchangeable with “Sraffa-Keynes approach”, as used in the Summer School title.

2. DRAWING ON CLASSICAL ECONOMICS AND KEYNES

¹ This article was originally presented as a lecture to the “Summer School on the Sraffa-Keynes Approach: History, Theory and Applications”, Azim Premji University, Bengaluru, India, 2–5 April 2025 (sponsored by the Economic Development Working Group, Young Scholars Initiative of the Institute for New Economic Thinking, and the Azim Premji University). I am indebted to an anonymous referee for comments.

² Emeritus Professor of Economics, University of Sydney, Sydney NSW, Australia, tony.aspromourgos@sydney.edu.au

What I want to do here is sketch some fundamental aspects of my recent little book, *Nature and Economic Society: a Classical-Keynesian Synthesis* (Aspromourgos, 2024). The motivation for my writing that book was, in the first instance, a belief that it might serve a useful purpose to publish an account of what has come to be called "the Classical-Keynesian approach" to economic theory – more particularly, a comprehensive *introductory* overview, in the sense that it would be accessible to a reader with neither prior advanced economic knowledge nor high-level mathematical proficiency. But because I had become increasingly engaged by the problems of environmental crisis, I determined that it would be unacceptable to publish such an essay without systematically accounting for the interrelationship between nature and the human economy. In the end, Part I of the book, which provides a comprehensive overview of the Classical-Keynesian approach in the forms in which it is usually presented – *without* incorporation of nature and natural resources in human production and consumption, or at least, without explicit acknowledgement of the human economy's dependence upon nature – turned out shorter (about 28,000 words) than Part II, which then provides an integration of all the forms of interrelation between nonhuman nature and the human economy (about 42,000 words).

The Classical-Keynesian approach constitutes a synthesis, by way of rational reconstruction, of the approach to production and distribution of the classical economists from William Petty to Karl Marx – with Adam Smith, David Ricardo and Marx, the key figures – and the approach to aggregate economic activity levels of John Maynard Keynes and Michał Kalecki. It entails combining the classical approach to functional income distribution and commodity prices, as reconstructed by Piero Sraffa (1960) and those who have followed his lead, with a formulation of Keynes's "principle of effective demand", purged of marginalist elements and applying demand-side determination of activity levels to long-period economics and growth, as well as to short-period analysis – in contrast to the supply-side approach of conventional marginalist or "neo-classical" economics.

I may add that the key to the Classical-Keynesian approach's departure from marginalist orthodoxy is the same for the two elements of the approach – rejection of the marginal productivity theory of distribution. The marginal productivity theory is, or at least aims to be, simultaneously a theory of functional income distribution, in which the distributive variables are uniquely determined by narrowly economic data, and a supply-side theory of aggregate economic activity levels: the balancing of supplies of and demands for factors of production jointly determines functional distribution (in particular, rates of wages and profits) and full employment of the factors of production – and so also brings about a full-employment level of aggregate economic activity. Repudiating the marginal productivity theory therefore opens the way to two unorthodox theoretical steps: on the one hand, within the framework of Sraffa's classically-inspired price and distribution system, with its "degree of freedom" for the determination of distribution, the determination of distribution and prices is opened to wider and historically changing social, political and economic forces, beyond the narrow economic parameters of the marginal productivity theory; on the other hand, abandoning the supply-and-demand approach to distribution enables rejection of supply-side determination of aggregate economic activity and allows for Keynes's alternative, of aggregate demand taking the leading role in determining activity levels.³

For the purpose of considering the interrelationship between nature and the human economy in the framework of the Classical-Keynesian approach, which is my focus here, it is the classical element which is the more pertinent dimension to focus upon. It is a striking feature of the classical approach that it focusses upon the circular character of production as an input-output system generating a "social surplus", with the Sraffian reconstruction showing how the production and distribution of the surplus can be treated in the particular framework of a decentralized capitalist economy, where the realization of the distribution of the surplus is in terms of wages and profits in particular, and via prices and markets. The most obvious manifestation of this circular character of production is the pervasive presence of produced means of production in economic systems – commodities that are both outputs

³ For a fuller and formal statement of how the modern reconstruction of the classical, surplus approach to determination of distribution and prices proceeds, and how it can be formally combined with a Keynesian, demand-side approach to determination of activity levels and economic growth, see chapters 3–4 of Aspromourgos (2024). In order to render it as accessible as possible, the formal analysis there is undertaken in the framework of two-sector modelling; but further and more advanced relevant literature is detailed at Aspromourgos (2024, pp. 3–5, 13–14, 22–25, 44–48).

and inputs of the system, "capital" in the context of a capitalist economy, as well as necessary labour consumption. But in foregrounding the circular character of production (and consumption) – that is, the *reproduction* of socio-economic systems – it also points to the problem of the *incomplete circularity* of the human economy, which is *the ultimate source of all the environmental problems arising out of the interrelationship between nature and the human economy*.

This naturalness with which the environmental problem, the incomplete circularity of the human economy, can be framed within the classical, circular conception of production is circumstantially evidenced by a notable historical thread of intellectual development. In a quotation that I employed as an epigraph for Part I of my 2024 book (at page 7) Sraffa draws a contrast between the classical approach and the marginalist approach, by reference to François Quesnay's original, mid-eighteenth-century formal representation of a circular production system (Kuczynski & Meek, 1972):

The connection of this work with the theories of the old classical economists has been alluded to in the Preface. ... It is ... in Quesnay's *Tableau Économique* that is found the original picture of the system of production *and consumption* as a circular process, and it stands in striking contrast to the view presented by modern theory, of a one-way avenue that leads from "Factors of production" to "Consumption goods". (Sraffa, 1960, p. 93; emphasis added)⁴

Quesnay's contribution was in turn an inspiration for Wassily Leontief's enormously fruitful twentieth-century contribution to applied economics, the development of input-output analysis. Leontief (1941, p. 9) characterized his seminal contributions to input-output economics as "an attempt to construct, on the basis of available statistical materials, a *Tableau Économique* of the United States for 1919 and 1929". His preliminary input-output paper, Leontief (1936, p. 105), opens with virtually the same sentence. The book also has a Quesnay epigraph (page 2). Subsequently, input-output methods have been extensively and powerfully applied to environmental issues, by Leontief himself and many others (for an overview, Guilhoto, 2021).

3. CONCEPTUALIZING THE NATURE-ECONOMY INTERRELATIONSHIP

So, how to acknowledge and incorporate the nature-economy interrelationship within this classical approach to production and consumption? Quesnay's seminal circular production system, at least at first glance, appears to be a *perfectly* circular system. But the 18th-century French economy Quesnay theorizes is dominated by agriculture and therefore is very obviously dependent on nature. How can this evident fact be reconciled with the apparent perfect circularity of the *Tableau Économique* formal representation? The short answer is that land can be playing an essential but tacit role in that production system, *if the quantity and quality of the land as it enters production as input, is entirely preserved as it leaves production at the end of the same production time-period*. In other words, if the natural resource, land, is identical as input and output, then it cancels out so to speak, being preserved unchanged and forming no part of the system's social surplus. Land is a natural resource; and it is a *scarce* natural resource, in the classical sense, if the quantity of good quality land is limited relative to the social demand for its output; but it is a renewable, although also exhaustible, natural resource. Strictly non-renewable natural resources, at least potentially, pose a more serious economic problem.

As already partly indicated, following an introductory chapter, Part I of my book, in six chapters, provides a comprehensive overview of the Classical-Keynesian approach, in the usual manner of economic analysis, without systematic incorporation of nature. Part II, in six further chapters, then systematically addresses the nature-economy interrelationship, with the human economy now being understood as a circular flow but an incompletely circular system. It is crucially dependent upon nature both as a source of finite non-renewable, and renewable but exhaustible, natural resources for human production and consumption, and as the destination or "sink", *also a*

⁴ I emphasize "and consumption" for reasons that will become clear in the discussion of "outputs that are not inputs" below.

finite natural resource, for the waste and pollution from that production and consumption. This is nicely summed up in a quotation I employed as an epigraph for Part II of my 2024 book (at page 75):

Much of the conventional economic analysis is implicitly based on the twin assumptions of the free gifts of nature and the free disposal of wastes. Accordingly, the environment is envisaged as being simultaneously a horn of plenty and a bottomless sink. (Kurz & Salvadori, 1998, p. 313)

In fact, the whole Part II conceptualization is provided, in a summary form, in the opening chapter 8 of Part II, comprehensively incorporating the nature-economy interrelationship into the classical circular representation of production via four mutually exclusive and collectively exhaustive channels.

Inputs that are not outputs. Along with produced means of production (capital goods) and labour, inputs to production (or for direct consumption) now include also unprocessed, nonhuman natural resources that are not humanly producible – inputs that cannot be outputted by the human production system, implying *negative* elements of the social surplus. At least some of them can be recyclable, although always with some loss.

Outputs that are not inputs. There are two subcategories to be distinguished here.

- a) There is the class of products that are not humanly useful, but rather, either harmful or merely useless.⁵ Any such outputs are only knowingly going to be produced as *joint* products: by-products of processes or production methods that generate also products regarded as useful and in demand (also by-products of direct consumption). By-products may be directly harmful to humans or harmful to nature in ways which then rebound adversely upon human well-being – and on society and polity as well, not just economy. Pollution is the paradigm, notably, greenhouse gas emissions; indeed, for us today, the most pressing element of nature as a scarce natural resource for the dumping of human waste is the finite capacity of the Earth's atmosphere to absorb greenhouse gas emissions, at anything like current scale, consistent with ongoing human well-being. These products add to the social surplus, outputs that are *bads* or "discommodities". Again, it is possible for recycling to turn an output that is otherwise a harmful by-product or harmless waste into a usable production input or consumption good.⁶
- b) The second subcategory is the class of products that are reproducible and humanly usable but are not capable of serving as inputs to production or as elements of *the conventionally determined necessary consumption of a people*. In including here a notion of "necessary consumption" I am reformulating the classical notion of socially necessary consumption in a specific time and place as the consumption necessary to sustain and reproduce the labour force, the content of which was always understood by the classical economists to be conventionally determined by historical, social, environmental factors and so on (and recall the Sraffa quotation earlier: "the system of production *and* consumption as a circular process"). What I do is to interpret "necessary consumption", *somewhat* loosely, to refer to the ordinary or average mode of living decently in a society (compare Smith, 1976 [1776], pp. 869–870, where necessary consumption is defined to include *social dignity*). Then the luxury consumption of the rich is the paradigm for this second subcategory. In a sense, this consumption is thereby being treated as waste, indeed, harmful waste, equivalent to pollution – and this characterization could be applied even beyond the luxury consumption of the rich (for example, to "fast fashion").

Inputs that are outputs. Then there are also renewable or reproducible natural resources employable as inputs to production (for example, solar energy) or produced for direct consumption (for example, fisheries sustained by marine ecosystems). This category covers those natural resources *which can be replenished by natural processes*, with or without also some humanly managed or organized process. In humanly processed form they can function

⁵ No waste is strictly harmless, to the extent that disposal is always costly.

⁶ Joint products that are *bads* may or may not be externalities. The extent to which discommodities can be disowned by their producers depends upon technological characteristics of their production, as well as the structure of property rights and other elements of law and legal process (for example, how accessible recourse to law is). For a fuller account, see Aspromourgos (2024, pp. 102–104). There is nothing essentially marginalist about the concept of externality.

like any other produced means of production or capital goods, with the quantity of them that is produced adjusting to demand for them, derived from the demand for the outputs in which they are used as inputs, or adjusting directly to demand for them for final consumption. Of course, the crucial qualification to this is that if the resources are renewable but exhaustible – fisheries, again, are a typical example (also species extinction as *collateral* damage from human production and consumption) – then they can be depleted or extinguished by excessive rates of exploitation.

Valuing nature for its own sake. I noted above, in relation to “outputs that are not inputs”, that by-products may be directly harmful to humans or indirectly harmful, via impacts upon nature that rebound adversely upon human well-being. There is also the possibility that human production and consumption causes harm to nature, without adversely impacting human well-being – in particular, harm to other life (for example, species extinction).⁷ If this is regarded as having ethical significance then it has policy implications for societies that embrace such ethics. It is not self-evident that expansion of human population and consumption should be preferred to the avoidance of largescale extinction of other species, even when that extinction does not rebound adversely upon humanity.

The first three of these channels are examined in detail in the three chapters immediately following the opening chapter of Part II, chapters 9–11, with the fourth channel being only occasionally recalled in passing, beyond chapter 8. Chapter 12 then provides a theoretical summing up of the arguments and the penultimate chapter 13 is a relatively long chapter on policy (about 11,600 words, out of the total book length of 70,000 words). Before turning to some aspects of the policy analysis, let me try to crystallize the central issue with respect to reconciling the human economy with environmental sustainability.

Since the eighteenth century, the key question for the developing modern economy with rising output per capita and expanding population has been how far expansion of the human economy could go, or for how long it could continue, and also how far it *should* go – the latter, a normative question first raised in the tradition of political economy by John Stuart Mill (1909 [1848], book IV, chapter VI, pp. 746–751). Since Adam Smith (1976 [1776], book I, chapters i–iii, xi), the answer to the descriptive question – how far and for how long can expansion of the human economy go? – has turned on the capacity of human ingenuity expressed in technical change or innovation to overcome tightening natural resource constraints in the face of expanding human demands upon nature. Smith advocated growth and rising consumption per capita but believed that eventually, an end to growth would come and the human economy would approach a stationary state (Smith 1976 [1776], pp. 111–112). Keynes (1930, pp. 325–326, 331), like Mill, regarded the stationary state as a *desirable* outcome, at least once a society reached a certain level of economic maturity.

In the 1970s, in response to increasing claims of impending limits to growth, the notion of human ingenuity overcoming natural resource constraints found expression in the appeal to “backstop technologies” (for example, Solow, 1974): the idea that, as technologies in current use become unviable due to depletion of natural resources upon which they depend (including diminishment of nature’s capacity to serve as a sink for waste and pollution from those technologies in current use), alternative technologies are available or become available to replace them, possibly as a result of induced innovation *in response* to the tightening natural resource scarcities. In fact, something like this assumption or belief has been embraced across both orthodox and at least some unorthodox economics.⁸ In one sense, recourse to something like this supposition is almost inescapable. If something is unsustainable in the strict sense – if a set of human arrangements, processes or outcomes is incapable of persisting indefinitely – then an alternative *must* be found, or else there is the ultimate alternative, human extinction.

My conceptual resolution of the backstop technology idea is to adapt to the contemporary situation of environmental crisis, the earlier mentioned classical concept of socially necessary consumption as consumption of

⁷ Perhaps, strictly speaking, species extinction is not harmful to the members of a species; but extinguishing certainly could be, notably, for social animals. Death is not a part of life but dying is, pertinent not only to one’s own dying but also to one’s experience of the dying of others.

⁸ For recourse to essentially the same kind of backstop supposition by Sraffa, in his unpublished papers, see “Papers of Piero Sraffa”, Trinity College, Cambridge, document D3/12/42: 33, quoted in Aspromourgos (2024, p. 84). Digital copies of the Sraffa Papers are available via the website of the Wren Library at Trinity College, under “Modern Manuscripts”.

ordinary decency associated with the (re)production of human life in a particular, customary form of social economy. This can then be conceived of as a "consumption technology" for socio-economic reproduction *and alternative modes of social consumption that are more environmentally sustainable can be incorporated under the notion of backstop technologies*. To be sure, technical innovation in the usual sense of the term – innovation that provides environmentally superior outcomes, for *given* modes of human consumption – is to be welcomed. But the development and implementation of environmentally superior alternative modes of consumption should take a place beside it as *at least* as desirable and worthy innovation as well.

4. SOME POLICY IMPLICATIONS

The point of departure for the policy analysis in the penultimate chapter of my book is the need to reconcile environmental sustainability as a policy objective with other fundamental economic policy objectives. Echoing the opening sentence of the final chapter of Keynes's *General Theory*, the two further objectives I posit are *limiting economic inequality*, understood to include ensuring a minimum standard of living for all, and *full employment*, possibly expressed in an economic growth objective.⁹ Apart from ensuring material well-being and satisfying sheer human decency, the reconciliation of these three objectives is crucial for facilitating sufficiently wide social and political acceptance of vigorously pursued policy for environmental sustainability. As is evident, for example, in elements of widespread working class reactionary sentiment underpinning right-wing politics in the USA, and in the so-called *gilets jaunes* or yellow vests movement in France, if environmental policy is (or is perceived to be) fundamentally prejudicial to a substantial part of the population, it will flounder politically.

Due in particular to the prevailing inequalities across nations (along with those within nations), at a global level, differing social norms concerning the consumption consistent with human decency, involving very different demands on the globally available natural resources, are likely to come into comparison and conflict, in the face of global environmental crisis (compare Piketty, 2024, pp. 73–79). There is no magic formula for devising a policy programme that reconciles the three objectives. I outline a menu of policy options in the framework of a continuing mixed economy, but an economy needing to be of a distinctly social-democratic character in terms of the balance between collective action and private enterprise – including some critical scrutiny of marginalism, particularly with respect to use of quantity-setting versus price-setting policy instruments and "pricing nature".

I conclude with some comments on just one aspect of all that: the issue of discounting the future. In conventional assessment of the costs and benefits of environmental policies a discount rate is applied in order to reduce costs and benefits at different dates forward to a common standard. To take the most salient example of the issue, in contemplating devoting resources "today" to avoiding or repairing environmental degradation, what weight should attach to the costs of the degradation that will otherwise fall upon future generations? Two fundamental elements commonly enter into determining a discount rate: pure time preference and changing productivity per capita over time. Both are supposed as pointing to a positive discount rate: the former, on the basis that individuals place a greater valuation on the same consumption (or "bads"), the sooner in time it is available (or they are borne), a dollar today being preferred to a dollar tomorrow; the latter, on the *assumption* that there is ongoing positive growth in productivity per capita over time. For the purposes of intergenerational comparisons, the rationale for a positive rate of pure time preference can be dismissed, on the basis that the current generation has no right to positively discount the welfare of future generations. A counter to this is to say that human beings across time are fundamentally alike and we have no better basis for giving quantitative expression to time preference than by reference to the revealed preferences of the current generation.

But where is time preference revealed? The orthodox answer is to appeal to the marginalist theory of interest rates, whereby the equilibrium level of interest rates is understood to be a result of a balance (at the margin) between, on the one hand, *the capacity* or productiveness of investment "today" (which requires foregoing consumption

⁹ "The outstanding faults of the economic society in which we live are its failure to provide for full employment and its arbitrary and inequitable distribution of wealth and incomes" (Keynes, 1936, p. 372).

today) to make consumption available "tomorrow" or in the future, and on the other, *the willingness* of individuals collectively to forego consumption today in favour of consumption tomorrow. In this way, the interest rate that supposedly balances investment and saving is understood to give objective expression to time preference, as a measure of the compensation required for saving (foregoing of current consumption) to be forthcoming, to supposedly enable the investment that will give effect to those intertemporal preferences.

Now, in outlining earlier how the nature-economy interrelationship may be incorporated into a Classical-Keynesian synthesis I have made little reference to the Keynesian dimension. But I indicated (section 2) that the key to the Classical-Keynesian approach's departure from orthodoxy is the same for the two elements of the approach – rejection of the marginal productivity theory of distribution. The marginalist theory of interest is just the marginal productivity theory of distribution as applied to the rate of return on capital. Keynes rejects that theory of interest by showing that in the framework of his demand-side approach to economic activity levels saving and investment are brought into balance by variations in economic activity levels, and possibly the price level, without any systematic involvement of interest rate levels (Aspromourgos, 2024, chapter 4, especially pp. 27–28, 29, 34–35, and further, pp. 57–58, 64, 72). On that basis, the prevailing level of actual interest rates provides no standard for time preference; it is purely conventional or arbitrary from an ethical standpoint.¹⁰ The marginalist theory of interest is not a valid obstacle to applying a strictly egalitarian standard and setting pure time preference at zero.

But what of the second element that is supposed to justify positive discounting? The core meaning of ongoing positive growth in productivity per capita as a justification for positive discounting is the idea that every generation has greater economic capacity per capita than the generation prior to it, so that positive discounting equalizes the value of potential output and consumption per capita across generations. But is indefinite continuation of productivity growth really plausible? And as I argue in *Nature and Economic Society* (pages 87–88), environmental degradation is causing technical *regress*. Negative labour productivity growth would imply *discounting the present* relative to the future – a negative discount rate. To the extent that productivity growth in this context is really aimed at capturing future well-being per capita, then even without declining labour productivity (as measured at an aggregate level), future environmental degradation as a deterioration in the quality of future human life would also imply an element of discounting the present relative to the future.¹¹

5. CONCLUSION

I began this article by noting the importance of my work as a historian of economics in the making of my *Nature and Economic Society* (2024). There are a variety of approaches to the study of intellectual history – involving a variety of motivations – and I do not need to regard any such other ways of approaching intellectual history as inferior to my own. But for my part, the primary motivation is the usefulness for contemporary economic analysis of neglected ideas from the history of the discipline. It should not surprise that in an ideologically fraught area of research like economics, good ideas might have been discarded by the mainstream of opinion for other than scientific reasons. In relation to what is arguably the most pressing issue facing humanity today – the sustainability of the nature-economy interrelationship – I hope to have shown here a little of how classical economics, together with Keynes, may inform conceptualization, understanding, analysis and policy.

¹⁰ See especially Keynes (1936, pp. 202–204):

It is evident, then, that the rate of interest is a highly psychological phenomenon. ... It might be more accurate, perhaps, to say that the rate of interest is a highly conventional, rather than a highly psychological, phenomenon. For its actual value is largely governed by the prevailing view as to what its value is expected to be. *Any* level of interest which is accepted with sufficient conviction as *likely* to be durable *will* be durable; subject, of course, in a changing society to fluctuations for all kind of reasons round the expected normal.

¹¹ With a negative discount rate, the present value of a future cost is greater than the future cost – the discount factor becomes a multiplier. One could then reject the idea of negative discounting on the basis of an apparent *reductio ad absurdum*: that in the limit, as one contemplates a cost further and further into the future, its present value approaches infinity. The rejoinder to this is that if the current economy ceases operating in a manner that makes life and the world worse for future generations, then negative discounting can be abandoned. Nevertheless, for the case of a strictly finite, non-renewable natural resource, even a zero discount rate, insofar as it implies an equal distribution of the resource across an infinite number of generations, implies an absurdity: the quantity accruing to each generation approaching zero.

REFERENCES

- Aspromourgos, T. (2024). *Nature and Economic Society: a Classical-Keynesian Synthesis*. Routledge.
- Aspromourgos, T. (2026). Intellectual History as a Mode of Social Science, *European Journal of the History of Economic Thought*, 33(6), forthcoming.
- Guilhoto, J. J. J (2021). Input-Output Models Applied to Environmental Analysis, *Oxford Research Encyclopedia of Environmental Science*, <https://oxfordre.com/environmentalscience>.
- Keynes, J. M. (1930). Economic Possibilities for Our Grandchildren, *Nation and Athenaeum*, 11 and 18 October; reprinted in *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, vol. 9 (*Essays in Persuasion*), London: Macmillan (1972), pp. 321–332.
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan.
- Kuczynski, M. & Meek, R. L. (Eds) (1972). *Quesnay's Tableau Économique: Edited, with New Material, Translations and Notes*. Macmillan.
- Kurz, H. D. & Salvadori, N. (1998b). Free Disposal and the "Rule of Free Goods". In H.D. Kurz & N. Salvadori (Eds), *The Elgar Companion to Classical Economics*, A–K. Elgar, pp. 313–316.
- Leontief, W. W. (1936). Quantitative Input and Output Relations in the Economic System of the United States, *Review of Economic Statistics*, 18(3), 105–125.
- Leontief, W. W. (1941). *The Structure of the American Economy, 1919–1929: an Empirical Application of Equilibrium Analysis*. Harvard University Press.
- Mill, J. S. (1909). *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, 7th edn (ed. W. Ashley). Longmans, Green & Company (1st edn 1848).
- Piketty, T. (2024). *Nature, Culture, and Inequality*. Scribe (French edn 2023; transl. W. Wood).
- Smith, A. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. In R. H. Campbell, A. S. Skinner & W. B. Todd (Eds), *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, vol. 2. Clarendon (1st edn 1776).
- Solow, R. M. (1974). Intergenerational Equity and Exhaustible Resources, *Review of Economic Studies* 41 (Symposium on the Economics of Exhaustible Resources), 29–45.
- Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge University Press.

REALISM, ORGANISATION, AND EMERGENCE

Bahar Araz¹

ABSTRACT

This study focuses on emergence in the light of developments in physics and draws on the differences between the dissipative structure proposed by Harvey and Reed, and the relational organizing structure developed by Lawson (2012). It argues that accounts of emergence grounded in dissipative structures, while illuminating certain forms of self-organization, remain limited in explaining the processual, relational, and practice-dependent character of social reality. Drawing on Lawson's theory of collective practices, the paper develops an alternative ontological account of emergence that emphasizes relational organization, social positioning, and the dynamic reproduction of social forms. This framework explains the processual character of social reality and the concrete aspects of the social sciences, including economics, within a critical realist perspective.

Keywords: Emergence, Relational Organizing Structure, Critical Realism, Dissipative Structure, Collective Practices, Social Ontology.

Jel Codes: A10, B40, D20, L10.

1. INTRODUCTION

In recent years, the crisis in economics and the questionable performance of social theory more widely have seen a revival of interest in social ontology. This is a branch of philosophy concerned with the study of the nature of social material, and orients itself to preparing or clearing the ground for the social sciences. One project that has been fundamentally involved in this ontological shift in the social sciences is that which is sometimes systematized as critical realism. Central to this project has been the idea of emergence, which is loosely understood to mean the appearance of novelty from something that already exists. Many contributors to social ontology, including those who are associated in some way with critical realism, have made the concept of emergence central to their analyses. However, it seems to have gone unnoticed that the concepts of emergence that are formulated are often quite different, and that this affects the sorts of conclusions that are drawn. Thus, the purpose of this study is to render these differences explicit in the hope of clarifying the discussion in this field.

The paper is organized as follows. Section 1 examines the theory of complex realism developed by Reed and Harvey (1992) and then draws upon recent developments in quantum mechanics and point out their reflection on social science.

Section 2 presents an account of emergence based on the concept of the nested hierarchal structure involving self-organization developed by Harvey and Reed and compares this with an account of emergence based on relational organizing structures.

Section 3 argues the case that the relational organizing structure is more sustainable in social domains, including the field of economics, by virtue of collective practices. More specifically, it is argued that capitalist society works on the assumption that human beings exist and act in ways that are independent of any relationships, and that each human being is

¹ İletişim için bahararaz@baskent.edu.tr

confined within the economic sphere as an "individual in the market". However, we know that human beings are always culturally situated, and have ideas, feelings, and purposes. They interact and co-operate in structured communities, which are organized systems. Therefore, the feature of human interaction that needs to be emphasized is collective practices, which helps to coordinate social interaction. Collective practices are thus an emergent form of organizing structure. Concluding remarks follow.

2. WHAT IS "COMPLEX REALISM"?

Over the last three decades, researchers in almost every field have become increasingly interested in dynamic processes involving the relationships and interconnectivity among individual components within a system and between systems and their environment. These are features of complexity theory, which pervades every field of the natural and social sciences. Prior to the advent of complexity theory, Science was conceptualized based on Newtonian mechanics. This meant that predictions could only be made based on non-complex closed systems with stable, linear dynamics. In the view of the positivist, there is no contingency. In addition to this, Newton's success was based on his explanations of natural phenomena, and science and its methods were universalized through the principles of Newtonian mechanics². Science reduces all of nature to a vast deterministic mechanism and defines that mechanism according to the laws of Newtonian physics. Newtonian mechanics, therefore, assumes a linear 'clock-work' view of the world that involves no selection or variation. There is no novelty or creative process; everything that exists now has existed from the beginning of time and will continue to exist (Deacon and Cashman, 2007).

In this sense, the theory of complexity is a radical break from the past in terms of its abandonment of the classical paradigm of Newtonian science. Modern science and philosophy have abandoned the teleological approach and the flawed deterministic view, thereby opening a new window for humanity. All developments in the world of science move us towards a social reality, which should be able to be explained by scientific laws (Prigogine, 1977; Deacon and Cashman, 2007; Artigiani, 1987).

There are two distinct approaches taken regarding the application of the science of complexity to studies by social scientists, including economists. As Byrne states, "one is concerned with the order that lies hidden within chaos and is essentially US-based. The other, European and represented particularly by Ilya Prigogine, focuses on the order that emerges from chaos" (Byrne, 1998, p. 16). Although both share the same ontological field, which relies on non-linear systems, there are profound differences between them. While the Santa Fe Institute in the United States has developed a complex adaptive system based on mathematical modelling, the chaos theories developed by Prigogine and the Brussels School have used models from statistical non-equilibrium thermodynamics to study the external system of complex systems (Harvey, 2001). Meanwhile, Harvey and Reed (Reed and Harvey,

² It could be useful to distinguish between the reception of Newton in the Scottish Enlightenment and the reception of Newton in the Continental Enlightenment. The basis of Newtonian method is Mathematical-deductive and experimental. "Newton refers to the Experimental method as the method of analysis and deductive method is as the method of composition" (Redman 1993, 212) Although Newton's method is mathematical; the method of analysis relies on observation and experimentation. Whereas Newtonian view in the Continental Enlightenment based on Mathematical-deductive method, Newton's theory in Scottish Enlightenment relied on experimental and observation. For example, Adam Smith used little mathematics in his theories but mainstream economics comes closer to using Newton's Continental approach than Smith. Positivism has done economics wrong.

1992; Harvey and Reed, 1994, 1996)³ have applied deterministic chaos theory in their research into fields including social ecology, urban place theory, and demography, and believe that this new approach to science has significant implications for the social sciences. Advocates of chaos theory believe that in terms of scientific ontology regarding the science of dissipative systems, chaos theory seeks to create a unified science by humanizing the physical sciences⁴ (Harvey, 2001).

Harvey and Reed (1994) and Reed and Harvey, (1992, 1996) synthesize critical realism as a philosophical ontology and chaos theory as a scientific ontology. This synthesis creates a so-called "complex realism" (Byrne, 2001). They have been able to assemble these ontologies into "a nested, concentric hierarchy of metatheoretical positions" (Reed and Harvey, 1992). As complex realists, Reed and Harvey have developed a model of nested social system hierarchies that emphasizes their ontologically layered nature.

In the light of these developments, Harvey and Reed argue that the social sciences need to be radically revised whereby they acquire a philosophical perspective grounded in realism. In this study, this philosophical conception of realism is closely related to ontology, which is the study of the nature of being, of what exists, including the nature of the objects of study. The science of physics investigates the basic materials of reality, such as waves, particles, quarks, and mass, all of which are associated with ontology. Social science, including economics, is a part of social reality, and this reality has its own concerns including social relations, money, gender, technology, corporations, and human nature. Hence, social scientists should take social ontology into account (Lawson, 2015).

Social science employs a methodological pluralism based on a dissipative system perspective instead of on methodological individualism. Thus, the scientific ontology of dissipative system theory is compatible with the philosophical and social ontologies developed by Bhaskar. As noted by Harvey and Reed, "Such a wedding, we believe, can rise to a new social scientific world view—one grounded in the axioms of deterministic chaos..." (Harvey and Reed, 1996, p. 296). Here, I briefly outline how Harvey and Reed's account of the new social scientific world can be understood by referring to social and philosophical ontologies. Social ontology, under the head of critical realism's account of generative mechanisms, emergent structures, and ability of complexity and contingency, fits the non-equilibrium thermodynamic and symmetry-breaking process of dissipative systems. Harvey and Reed argue that the gaps between philosophical and social ontologies will be filled by dissipative structures, i.e. scientific ontology.

Thus, the argument put forward by Harvey and Reed can help facilitate a more relevant approach in the social sciences, including economics, than what is currently available, i.e. positivism based on methodological individualism. This merger between dissipative structures and philosophical and social ontologies can lead to a new approach to research in the social sciences.

The aims of the following discussion are twofold. First, I want to argue on the basis of emergence theory that dissipative systems based on scientific ontology are compatible with philosophical ontology. Thus, this study is concerned with clarifying the definition of emergence offered by advocates of dissipative structures, and that of critical realism, and then examining the similarities and differences. The second aim is to explain why a relational organizing structure is necessary in the social sciences, specifically in the field of economics.

³ David L. Harvey mostly has worked on chaos theory and complexity. He especially has determined differences between chaos theory and complex adaptive system in his work 'Response article: Chaos and complexity: their bearing on social policy research, Social Issues 2001'

⁴ For further discussion on the science of complexity, see Harvey (2001).

Proponents of dissipative structures have expressed concern about sensitivity to initial conditions, stating that it is possible that such structures can overlook pre-existing relationships in society. Further, their model of nested social systems depends on interactions between fundamental particles, which can lead to methodological individualism.

The critical realist approach to philosophical ontology is quite different from the dissipative structure approach. The differences between these approaches are related to distinctions based on physics. Physics has recently evolved from the elementary particle view to a field view in which every causal property is a result of process organization. Lower-level entities have no privileges over higher-level entities because the field view is based on quantum field theory, in which no levels exist (Campbell and Bickhard, 2011). In reality, higher-level and lower-level properties both have their own causal powers by virtue of their relational emergence, whereby the relationship is between entities and their properties rather than between levels (Elder-Vass, 2010). Thus, the essence of emergence is the organization of components or parts.

Quantum field theory is a subset of quantum mechanics. In quantum mechanics, each entity has its own behaviour but actualizes into a particle through interactions. Thus, interaction between particles is crucial to developing higher-level emergent properties. Emergence is simply micro particles interacting with each other, but simultaneously involves a level at which particular consequences depend on initial and boundary configurations. Whereas only fundamental particles have causal powers in quantum mechanics, quantum field theory describes a world in which there are no fundamental particles. The basic reality is process-in-organization (Campbell and Bickhard, 2011).

Thus, quantum field theory can be defined as a field-in-process, or a continuous flow of energy. In this sense, quantum field theory provides us with new concepts and a new way of thinking about reality, introduces a shift from particles to fields, and specifies the significance of processes. "Everything that happens in nature is a result of the interactions and motions of fields. So, it is the idea that everything is made of only fields and fields have mass because they have energy. Thus, regarding quantum field theory, there is nothing: no thing. Only fields" (Hobson, 1995, p. 481).

Having considered developments in physics, I now focus on emergence.

3. COMPETING ACCOUNTS OF EMERGENCE

Emergence is a central theme for both advocates of dissipative structures and critical realists. The concept of emergence in the social sciences is essential to understanding how causal powers govern social reality (Elder-Vass, 2010), and analysis is impossible without presupposing emergence. However, social scientists have different understandings of the concept of emergence. Moreover, there is a particular feature of emergence that impacts every realm of science, namely that *the whole is more than the sum of the parts or components*. Scientists interpret emergence in different ways, and the term is invariably used in one of two senses: weak emergence which is termed epistemological emergence, and strong emergence, which is termed ontological emergence (Welshon, 2002, p. 39). Beyond this, accounts of emergence differ in terms of whether novelty is understood to occur over time or is restricted to a particular point in time, i.e., synchronic versus diachronic emergence. The distinction is essential in the literature on emergence because strong ontological emergence can be understood to be synchronic, while diachronic emergence evolves over time and is related to weak emergence. Weak emergence is prevalent in both the natural and social sciences. In short, in diachronic emergence, novelty is understood in terms of the

unpredictable relationship between current system properties and past ones, and refers to weak emergence. In contrast, synchronic emergence refers to a particular point in time, and novelty revolves around irreducibility; thus synchronic emergence is identified with strong emergence (Humphreys, 2008).

In keeping with the general view, Lawson defines emergence as a novelty, while also emphasizing the importance of organization, noting that "Emergence is a term that expresses the appearance of novelty...And an emergent entity, where addressed, is usually found, or anyway held, to be composed of elements deemed to be situated at a different (lower) level of reality to itself, but which have (perhaps through being modified) become organized as components of the emergent (higher-level) entity or causal totality. Emergence, then, as widely interpreted is ultimately a compositional term, and one that involves components being organized rather than aggregated" (Lawson, 2013, p. 1). Lawson also emphasizes the stratified reality defining emergence, noting that "A stratum of reality can be said to be emergent, or as possessing emergent powers, if...it: (i) has risen out of a lower stratum...(ii) remains dependent on the lower stratum for its existence; but (iii) contains causal powers of its own which are irreducible to those operating at the lower level and (perhaps) capable of acting back on the lower level" (Lawson, 2003, p. 44). This definition incorporates both stratified reality and the process-focused view of emergence.

Accordingly, the fundamental ontological element of reality is a structured process or, according to Lawson (2012), the notion of organization rather than separate atoms or particles. This is a crucial step towards an alternative ontology for economics, as individuals are no longer seen as isolated 'atoms'. The fundamental level is not comprised of elementary particles, but rather a complex hierarchy of interrelated processes (Lawson, 2012; Latsis, 2015). Ontology is not reduced to particles in space and time, and causality is not restricted to particle-to-particle encounters.

In the words of Lawson, "the antireductionist thesis is no less coherent with the results or findings of modern physics than is the doctrine of synchronic reductionism...proponents of the thesis that emergent phenomena are synchronically reducible have understandably been especially interested in seeking out any fundamental elements from which all others ultimately have emerged, and to which all are ultimately reducible. And in particle physics, specifically, the categories of elementary particle or fundamental particle have been fashioned to express just such elements. These categories are applied to phenomena interpreted as particles but not known to have any substructure, i.e. they are believed not to be made up of smaller particles. From such a standpoint it is easy to suppose that only causation at the level of elementary particles is real or proper scientific interest" (Lawson, 2012, p. 355).

Thus, an ontology based on elementary particles can no longer sustain the reductionist view that there are only processes of varying scale and complexity. As is clearly evident, this view is the basis of quantum field theory, in which no privilege level exists. While change in the natural sciences involves a field-in-process, in the social sciences it involves an organization-in-process (Lawson, 2012).

As a result, the notion of organization is essential to every branch of science, from the natural sciences to the social sciences. The main problem in the social sciences, including the field of economics, is whether society is simply the sum of individuals or something more. Similarly, natural science examines whether reality is made up of stable atoms, particles with their own causal powers, or energy fields (Martins, 2014).

As Pratten points out, "Where the particles are elementary they do not have a configuration or organisation but they do participate in configuration or organisation relative to each other and it may seem initially that an emergentist conception of the world is thereby salvaged. However, if the particles are the purported locus of causal power higher-level organisation acquires only nominal characteristics with no causal power of its own. New patterns of particles may manifest new regularities of the causal interactions among the particles, but only the particles engage in any causal interaction. The new regularities are merely manifestations of the manner in which the particles interact within certain configurations. Organisation is factored out as a locus of causal powers of its own" (Pratten, 2013, p. 262).

Having considered emergence, I now turn to the model of nested social systems.

3.1 Nested Social Structures

The concept of dissipative structures has arisen in relation to the study of natural systems, which are materially and thermodynamically constituted entities governed by an evolutionary dynamic with a far-from-equilibrium nature. In short, the field of natural systems driven by the non-linear dynamics of deterministic chaos is the same as that of social systems that are structured and capable of self-organization while having a dissipative structure (Prigogine and Allen, 1982).

Dissipative structures, although first discovered in simple non-living physicochemical systems, also exist in the social realm. They represent a bridge of understanding that spans living and non-living entities (Allen, 1982, p. 134), and non-linearity bounded by dissipative structures can be applied to both the natural and social sciences. Regarding the key role of non-linearity in the social sciences, Prigogine and Allen commented:

"Non-linearities clearly abound in social phenomena...non-linear systems operating far from equilibrium. It is precisely in such systems that coherent self-organization phenomena can occur...on a scale much larger than that of the individual elements in interaction" (Prigogine and Allen, 1982, p. 7).

Emergence is of particular interest in relation to dissipative structures. The application of emergence to dissipative structures relies on the particle view adopted by quantum mechanics. The study of fundamental particles exposes a new layer of the world as we know it. As Reed and Harvey note, "...a hierarchy of open, nested structures so that, as science penetrates each new layer, it discovers the ontological base of those entities and structures it has previously composed. For example, as science has penetrated deeper into the structure of matter, the perspectives of, first, classical physics, and then molecular chemistry, gave way to quantum mechanics and the study of the subatomic world" (Reed and Harvey, 1996, p. 299). According to dissipative structure theory, all complex systems and structures involve interactions between system parts and subsystems.

Dissipative structures are cumulatively and hierarchically grounded in a stratified reality. The model of social systems developed by Harvey and Reed (1994) and Reed and Harvey (1996) relies on nested social system hierarchies and sees social systems as comprising emergent layers that are ontologically distinct and irreducible (Reed and Harvey, 1996). The scientific ontology of dissipative structures allows us to understand not only the evolution within each ontological level, but also that which occurs through symmetry-breaking processes. Anderson describes the theory of broken symmetry as⁵ "a general theory of just how [the] shift from quantitative to qualitative differentiation takes place...[that] may be of help in

⁵ As Marx (1990) [1867] stated, "...merely quantitative differences beyond a certain point pass into qualitative changes."

making more generally clear the breakdown of the constructionist converse of reductionism" (Anderson, 1972, p. 393). In this sense, the model of nested social system hierarchies emphasizes the irreducible character of nature. Here, the term 'nested' is used to indicate the "belief that the ontological antecedents of dissipative social systems and the preconditions for their evolution are cumulatively and hierarchically grounded in a multiply layered reality" (Harvey and Reed, 1994, p. 373). Harvey and Reed (1994) examine this multi-layered reality and the relationships between these ontological levels using a pyramid-shaped model in which antecedent ontological levels form the material base for later levels at the top, and "...as one moves from the periphery to the center...one passes from the more fundamental and broad-reaching features of the natural world to increasingly more specific sectors of reality" (Harvey and Reed, 1994, p. 373). In the model, each ontological level is emergent from a previous level, and there exists a hierarchy in which higher ontological levels are rooted in and emergent from lower ontological levels. For example, the social structure is emergent from and rooted in the biological structure, but is ontologically irreducible to the previous ontological level.

Dissipative structures, by virtue of interactions among human individuals or agencies, are capable of novelty and hence the creation of new structures. Basically, these emergent properties depend on interactions among individuals and between individuals and their environment. Accordingly, it can be said that the emergent properties or powers of the whole include those of its parts. This concept of emergence is inherently compositional, meaning that any entity's emergent properties depend on it being composed of a collection of lower-level entities, which are fundamental particles (Elder-Vass, 2010; Buckley, 1998). The only causality lies in the interactions among fundamental particles, and the only causal powers are those of the fundamental particles. In the words of Buckley, "all of these levels of reality are interrelated in an emergent process. Individuals in society are at the same time sociocultural, psychological, biological and physicochemical assemblies...A system view of reality allows one to see that it is made of successive layers of bonded elements, each layer with properties emergent from the previous one" (Buckley, 1998, p. 78). This hierarchical structure leads us to the emergence that is a feature of self-organization.

The above explanations of emergence in dissipative structures show that emergent properties arise from whatever existed previously, and atoms, molecules, cells, human individuals, social groups, and corporations are all entities⁶ that consist of sets of interacting particles. Thus, higher-level properties can be explained in terms of lower-level entities. This does not mean that higher-level properties are a simple aggregation of the properties of their components—i.e., elementary particles—but rather that higher-level properties depend on lower-level interactions, and thus are causally reducible to lower-level properties. Interaction within a certain environment is essential in this type of emergence. Briefly, to be able to interact successfully, individuals-particles must be conceived in a certain environment as being isolated like atomistic view in economics.

This is why the argument of Reed and Harvey (1992) that "the scientific ontology developed by Prigogine is compatible with Bhaskar's philosophical ontology" (Reed and Harvey, 1992, p. 354) and that "scientific ontology, which fits Bhaskar's philosophical framework: one which treats nature and society as if they were ontologically open and historically constituted; hierarchically structured, yet interactively complex; non-reductive and indeterminate" (ibid, p. 359), does not fit the notion of emergence as applied to critical realism. Harvey and Reed's commitment to causal reduction is a result of their paying insufficient attention to a relational

⁶ Elder-Vass (2010, p. 17) defines an entity as "a persistent whole formed from a set of parts that is structured by the relations between parts."

organizing structure as a higher-level feature. In addition, the dynamics of deterministic chaos display a sensitive dependence upon initial conditions. This sensitivity can cause scholars to overlook pre-existing relationships in society, even though these are always present.

4. CRITICAL REALISM AND ALTERNATIVE VIEWS ON EMERGENCE

The study of fundamental particles depends entirely on the predominance of lower-level properties over higher-level properties. Anderson (1972) highlighted emergent causal powers that cannot be reduced to fundamental particles. He proposed that each stratification of reality is structured according to its own causal properties such that each new ontological level organizes itself around its own set of irreducible principles. Because different principles regulate the activities of each level, no level can be reduced to a lower level.

Anderson's explanation is in accordance with quantum field theory, and his account of emergence can be evaluated in terms of the critical realist approach. A tradition of critical realism is relied on Bhaskar's philosophical ideas and concept of his emergent causal power. Thus, the central point of critical realism is emergence, which for advocates of critical realism is an account of stratified reality (Archer, 1995; Bhaskar, 1986; Lawson, 1997, 2003; Sayer, 2000; Elder-Vass 2007). Their emphasis on emergence is both non-causally and non-ontologically reductionist, especially in the case of Lawson (2012) and Bhaskar (1986, 1975). This form of emergence, which is especially favoured by Lawson and Bhaskar, involves process organization and relationships (Pratten, 2013). According to this view, no levels exist, thus higher-level and lower-level causal emergence are similar, and simply represent different levels of process organization, thus ending the privilege of lower-level phenomena. Lawson elaborates on and promotes this form of emergence as a relational organizing structure, meaning that both higher and lower levels have their own causal powers and the organization of lower-level phenomena is emerging along with higher-level totality (Lawson, 2012). Lawson uses the example of the construction of a house to define a relational organizing structure within an emergent entity, noting that "As the house is completed, so is the relational organization of the house's components; the two—the totality and the organizational structure—emerge simultaneously. Each is causal, but in different ways...The arrangement of the parts makes the house feasible. The latter is a form of *formal causation*...the organization or arrangement of the bricks and other components makes a difference. And on this criterion of causality, i.e., of possessing the power or ability to make a difference, *the relational organization is causal*" (Lawson, 2013, p. 64).

Lawson's account of the relational organizing structure of emergent entities helps us to understand the difference between the emergence positions espoused in dissipative structure theory and critical realism, and shows that organization is essential.

Critical realism is primarily associated with the work of Bhaskar, whose ontological view depends on the social world being stratified. Bhaskar offers us an alternative way of understanding causality through his "causal power theory" (Elder-Vass, 2010). The notion of real causal power is based on emergent properties and a social reality independent of humans, where the social realm has a relational basis. For Lawson, Bhaskar and Elder-Vass the social world, like the rest of the natural world, is driven by causal processes, and therefore social science is at least partly concerned with seeking to explain the causal interactions that produce social events (Bhaskar, 1998; Elder-Vass, 2010). Critical realists argue that all events are caused by multiple interacting causal powers (Bhaskar, 1975). Emergent causal powers of social structures differ from causal powers of people and causal powers of social

system that are composed of people. Social structure is to see it in terms of the causal powers of social entities (Elder-Vass 2010) or Lawson's term communities (Lawson 2012). Elder-Vass draws upon similarity with Lawson and himself "...Elder-Vass and Lawson use these terms to refer to social groups or entities whose parts are people (...), and which have emergent causal powers that depend upon the way in which these people and other parts are organised, or related to each other, within the group concerned' (Elder-Vass 2015: 257). The world is structured, which ultimately means that social reality consists of multiple ontological levels. As Lawson notes, "reality cannot be reduced to the actual course of events and states of affairs. That is, reality is not only open but also stratified, the real is irreducible to the domain of the actual" (Lawson, 1997, p. 62). Thus, social reality is intrinsically dynamic or evolutionary, structured and processual. In short, as Lawson states, the "social realm is emergent from human (interaction) though with properties irreducible to yet capable of causally affecting the latter" (Lawson, 2003, p. 185). Human or individual agency comprises relationships, and a relational or structured ontology assumes that both society and individuals are organizational or structured. This approach leads us to different kinds of emergence and social realities. At each level, the entities formed from the lower-level properties have causal powers in their own right by virtue of how those lower-level properties are organized (Elder-Vass, 2010). Thus, organization is essential for the emergence of higher-level properties. Elder-Vass draws upon the importance of organization like Lawson and Bhaskar and put two types of social structure: Organization and norm circle. Lawson also, especially in his recent works has drawn upon the importance of organization based on his relational social ontology view. The notion of emergence presented by Bhaskar determines the properties of an entity relevant to the organization of its parts into a particular complex whole (Elder-Vass, 2010). Thus, we can easily say that, both ontologically and causally, structure and agency are conceptualized as distinct layers of reality, because they are different from each other and have their own causal powers, and this irreducible character of reality is associated with organization. In other words, especially in the social realm, societies and individuals are not aggregates of their constituent parts. Instead, "Each emergent level has its own synchronically emergent properties which are autonomous with respect to those of other levels" (Kaidesoja, 2013, p. 186).

In short, social reality is a continuous process, similar to quantum field theory, while society is a structured process, just as individuals are. Human agency is an organizational process. As Martins states, "an atom is a structured process emergent from subatomic relation of energy transfer, while a molecule is a structured process emergent from atomic interaction; a cell is a structured process emergent from molecular interaction; a human being is a structured process emergent from cellular interaction; and societies are a structured process which emerges through human interaction" (Martins, 2014, p. 267).

Above all, the essence of emergence relies on higher organizational thinking in which the totality is an organized set of components, each of which is in turn comprised of an organized set of components (Elder-Vass, 2010). Thus, lower-level phenomena become organized as the emergence process is structured. For example, the individual notes in a symphony not only have sound, but also rhythm, melody and harmony. When the notes are organized into the components of a symphony, the result is wonderful music. Thus, the organizational relationship of the notes makes a difference. A symphony includes not only the component notes, but also an organizational structure covering the emergent relationships between the notes. The arrangement of the notes makes a symphony feasible.

A British withdrawal (Brexit) from the European Union (EU) would change both Britain and the EU, but Brexit shows that the EU not only consists of countries, but also has a complex institutional structure. This organizational structure is both causally and ontologically

irreducible to its members. Each member of the EU has its own causal power as a lower-level property, while the EU as a higher-level phenomenon represents totality. In this sense, Brexit displays a relational organizing structure in which organization is essential. Based on this view, social reality thus comprises not only interactions among specific individuals (countries), but also interactions among social structures. Thus the totality is irreducibly organized into states of affairs that are both causally and ontologically its components. In this sense, a lower-level phenomenon has its own causal properties. In short, a situation in which no elementary particles exist is relational and leads to a relational ontology whereby everything is interrelated through space and time, and thus forms a structured process (Martins, 2014).

As the basis of a relational organizing structure, society consists of relationships, and thus, as Lawson argues, "The conception of social reality...positing features such as social relations, positions and powers, is thoroughly naturalistic and even consistent with modern interpretations of quantum field theory. It also serves to ground a social science that can be scientific in the sense of natural science..." (Lawson, 2012, p. 345).

All accounts of emergence proposed by Lawson and Bhaskar involve a social reality that is structured, relationally organized and a continuous process. Moreover, a structured or relational ontology does not assume human agency, because a reality exists independent of individual humans, but both human agency and social structure presuppose each other, while humans are simultaneously structured by their relationships. As Marx emphasized, human beings are creative, and hence able to reproduce or transform the world. Lawson (1997) argues that social structures are reproduced and transformed through human practice and are built by human agents who display not only behaviours but also capacities and dispositions that are developed and transformed depending on individual practices. In short, in a structured or relational ontology, human agency is an active being characterized by ideas, feelings and purposes. Lawson's conception of human agency is evident when he states that "Social reality is everywhere intrinsically dynamic in nature...like social systems human beings are organizations in process; and we have here a clear process of co-development of human individuals and society as each are continuously reproduced and transformed through the sum total of individuals" (Lawson, 2012, pp. 373–374).

The process of reproduction or transformation through human practice is not intentional, meaning that social structures are unintentionally reproduced or transformed. Bhaskar notes that people "for the most part unconsciously reproduce (and occasionally transform) the structures governing their substantive activities of production. Thus, people do not marry to reproduce the nuclear family or work to reproduce the capitalist economy. Yet it is nevertheless the unintended consequence (and inexorable result) of, and also a necessity for, their activity" (Bhaskar, 1998, p. 44). For example, we are born into language systems rather than creating them, yet our daily speech reproduces those systems unintentionally; thus, social structures exist through processes of reproduction or transformation. As Marx famously stated, "Men make their own history, but they do not make it as they please; they do not make it under self-selected circumstances, but under circumstances existing already, given and transmitted from the past" (Marx, 1994 [1852], p. 188). Structure and agency are important, and social structure and human agency presuppose each other. Neither can be reduced to the other, and both are reproduced and transformed by human practice. Thus, social reality is a continuous, intrinsically dynamic and interdependent process.

As a result, the notion of emergence should abandon the fundamental particle view in favour of the field view and the development of a process ontology based on a relational organizing structure. As Pratten states, "As long as a substance ontology is retained a focus on

emergence only serves to throw up a series of seemingly intractable and foundational problems" (Pratten, 2013, p. 253).

In light of this account, it can be said that the ontological nesting of irreducible layers seems to differ from the critical realist view related to the concept of strong emergence, which makes causal, ontologically irreducible sense (Bhaskar, 1975, 1986; Lawson, 1997, 2012).

4.1 The Importance of Relational Organizing Structures in Economics

As Simon pointed out, "the molecule is composed of atoms which are composed of electrons and nuclei, which are composed of elementary particles, which are composed of quarks..." (Simon, 1995, p. 26).

However, we know that "humans are not molecules...they are always culturally situated" (Lawson, 2013, p. 71). Thus, the social domain cannot be reduced to a biological domain, and social reality is not only constituted by interactions between individuals, as in a dissipative structure, but also by underlying social structures based on social rules that are related to each social position. Rather, humans are social beings, and hence we should consider the association of social reality with social positions that are internally related.

Social reality is intrinsically dynamic or evolutionary, structured and processual, as defined by Lawson. Therefore, it is dominated by internal relationships. While internal relationships in dissipative structures are defined as those between particular individuals, in critical realism, they rely on the positions that people occupy (Lawson, 1997). Thus, the social realm in critical realism consists of internally related positions. Internal relationships involve rights and obligations, and the nature of these relationships depends on the positions that exhibit these rights and obligations, such as the positions of landlord and tenant, teacher and student, employer and employee, and capitalist and labourer. In each case, each role depends on the other, so it is impossible to have one without the other. In addition, under modern capitalism, these internal relationships always reflect the relative power of the parties. One of the best examples of this is the class relationship, as described by Marx (Lawson, 1997, 2003, 2015; Sayer, 1992).

The basis of social reality lies in Lawson's concept of collective practices, which indicate why organization is essential. In the framework of Lawson, I draw upon social reality, which includes structures ontologically irreducible to human agency and resultant behaviour. Simultaneously, social phenomena possess the property of being produced in open systems, and have emergent powers and properties, being structured on the basis of internal relationships and processes. The processual character of social reality is explained by collective practices (Lawson, 2012, 2013). Collective practices emerge within communities, which are the most general form of totality, and also reflect pre-existing structures. Pre-existing relationships always exist within communities, and thus emergent systems are reorganizations of pre-existing systems, and depend on the relational organization of the pre-existing system of components (Lawson, 2013). Thus, collective practices enable us to understand social phenomena and explain why causal reduction is impossible in the social realm. Lawson sees collective practices as an inherently social form of organization, noting that "the conception of social reality so far elaborated (though highly partial) turning on the category of collective practice, is of an emergent form of organisation; it is a (normative) mode of organisation of individuals that facilitates forms of coordinated interaction, (relative) stability and predictability that would be unavailable to each individual in the absence of any such organisation" (Lawson, 2012, p. 364). Lawson argues that "human beings are socially embedded" and stresses positional relationships between individuals, stating that "our personal identities are moulded in relation to others as well as to existing socio-cultural

structures. Eventually we also take on various positional or social identities, with all such identities determined in relation to others and continually reproduced/transformed through practice" (Lawson, 2009, p. 102). Positional interaction is associated with rights and obligations, which differ from mere individual interactions. Positional interaction is independent of specific individuals because individuals are structured (organization-in-process), as are social phenomena, with the latter produced in open systems and having emergent powers and properties based on being structured and internally related.

Capitalist society works on the assumption that human beings exist and act in ways that are independent of any relationships, and are confined within the economic sphere as "individuals in the market". However, individuals are not isolated in the market. Marx drew upon the relational feature of human nature in his sixth thesis on Feuerbach when he stated that "the essence of man is no abstraction inherent in each single individual. In reality, it is the ensemble of the social relations" and he wrote in *Grundrisse* that "society does not consist of individuals but expresses the sum of the relations within which individuals stand" (Marx, 1973 [1857], p. 265). Societies or totalities comprise relationships rather than individuals. Thus, a community, as a social entity including pre-existing relationships, is relationally organized based on positional interaction and individuals reproducing and transforming collective practices. In short, social interaction arising within any community is structurally organized and relies upon collective practices involving rights and obligations. Individuals have positions, rights and obligations peculiar to those communities that embrace them as community members. Thus, there are always communities, and there is always trust among community members. In short, the rights and obligations associated with positions that people occupy constitute social relationships underpinned by trust in others. The human capacities of trusting and being trustworthy are necessary conditions for these interactions, otherwise no exchanges or interactions would take place. That is why there has to be trust between community members⁷. In this sense, collective practices involve relationships that are interdependent. In addition, collective practices clearly require acceptance within the community, even in the face of objections from some community members. Acceptance relates to status within the community. Consequently, collective practices are emergent forms of organizing structure (Lawson, 2013).

Every emergent phenomenon is ontologically and causally irreducible. Moreover, each emergent property, at both higher and lower levels, possesses powers and properties derived from pre-existing entities. Thus, collective practices, as noted above, exist within certain communities and specify all the features possessed by those communities from past to present, including pre-existing relationships. Collective practices can be said to exist everywhere in the community. As Lawson (2012) states, "individuals everywhere (whether consciously or otherwise) regularly use the *a posteriori* (relative) stability and widespread acceptance of such practices as a basis on which to get by, to form expectations and to decide appropriate action in order to coordinate with the actions of others" (Lawson, 2012, p. 361). The stability of collective practices determines the importance of pre-existing relationships, both human and structural. "Collective practices effectively carry and manifest shared beliefs about implicit collective agreements about what can and should be done in relevant contexts to achieve some specific (sorts of) goal(s)" (Lawson, 2014, p. 6). Further to the accounts of Lawson, it can be said that collective practices basically arrange social interactions (Pratten, 2013). In short, collective practices within communities facilitate coordination among

⁷ The credit mechanism, which is a fundamental relationship between lenders and borrowers in capitalist societies, would not work without trust.

inhabitants of the same community and explain how social transformation presupposes persistent social structures (Lawson, 2012; Martins, 2014).

Society is thus organized around social positions, and social structures, as noted above, are reproduced and transformed through human actions. Thus, social reality is reached via a process. The processual nature of social reality reflects the fact that the social realm is intrinsically dynamic and interdependent, which shows that the social realm is an organization-in-process. The emerging organizational structure is able to rely on pre-existing acts, and is not associated with individuals per se, but rather with their rights and obligations. That is why human behaviour cannot be explained entirely in terms of the actions of individuals, because it is also affected by their organizational interactions. Thus, causal reduction is not accepted in the social realm because higher-level emergent properties do not depend on specific human beings. Additionally, pre-existing relationships can affect higher-level emergent properties, thus social phenomena cannot be reduced to individuals' behaviours.

Consequently, collective practices reveal that the concrete aspects of the social sciences, including the field of economics, are associated with the relational organizing structure of an emergent entity and the processual character of social reality.

5. CONCLUSION

This paper has argued that the theory of scientific ontology and dissipative structures developed by Prigogine does not fit the model of social ontology developed by Bhaskar, unlike the model proposed by Harvey and Reed. The argument has relied on these scholars' respective positions with regard to emergence, in addition to the theory developed by Lawson regarding the association between the relational organizing structure of emergent entities and collective practices. Critical realists, especially Lawson and Bhaskar, focus on organization to understand social reality, which is stratified, processual and evolutionary. These critical realists see emergence as crucial, and see lower-level and higher-level properties alike as elements of process organization. Every emergent layer includes its own transfactual causal powers that are irreducible to the lower layer from which it emerged (Bhaskar, 1998). These causal powers support strong emergence, and are causally and ontologically irreducible to the powers of their components, i.e., lower-level properties. Because social reality is layered, the emergent properties of structures and agents are irreducible to one another, both causally and ontologically. This is why we need an ontology that prioritizes organization. The critical realist view considers emergent forms of organization-in-process, and is supported by quantum field theory.

Scientific ontology and the theory of dissipative structures also support a layered view of the world and the model of nested social system hierarchies developed by Harvey and Reed that displays ontological separation between layers. According to their theory, social reality comprises emergent layers that are ontologically distinct and irreducible. Because these newly emergent layers are acknowledged to be ontologically irreducible, the only causal power is possessed by lower-level properties. In this sense, scientific ontology based on emergence resembles Searle's social ontology. Additionally, borrowing from quantum mechanics, fundamental particles are essential because the study of these particles exposes the interactions among particles that cause higher-level properties to emerge.

In the light of the relational organizing structure and to emphasize the processual character of social reality, I have introduced the theory of collective practices developed by Lawson. Collective practices emerge within society and consider social relationships, including those that are pre-existing. Because social reality is basically constituted by social relationships covering rights and obligations, positional power and social reality is reproduced or transformed through human practices. Individual interactions are insufficient to explain social reality. Further, interactions between individuals do not explain why people co-operate. Human beings are not isolated, but have capabilities, aims and goals that are influenced by emergent social structures based on pre-existing relationships.

REFERENCES

- Allen, P.M. 1982. Self-organisation in the urban system, pp. 132–158, in Schieve, W. and Allen, P. (eds), *Self-Organisation and Dissipative Structures: Applications in the Physical and Social Science*, Austin, University Press of Texas
- Anderson, P.W. 1972. More is different: broken symmetry and the nature of the hierarchical structure of science, *Science New Series*, vol. 177, no. 4047, 393–96
- Archer, M. 1995. *Realist Social Theory: The Morphogenesis Approach*, Cambridge, Cambridge University Press
- Artigiani, R. 1987. Revolution and evolution: applying Prigogine's dissipative structures model, *Journal of Social and Biological Structure*, vol. 10, 249–64
- Bhaskar, R. 1975. Forms of realism, *Philosophica*, vol. 15, 99–127
- Bhaskar, R. 1986. *Scientific Realism and Human Emancipation*, London, Verso
- Bhaskar, R. 1998. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Third Edition, New York, Routledge
- Bhaskar, R. 2008. *A Realist Theory of Science*, London, Routledge
- Bryn, D. 1998. *Complexity Theory and the Social Sciences*, London, Routledge
- Buckley, W. 1998. *Society—A Complex Adaptive System: Essays in Social Theory*, Amsterdam, Garden and Breach
- Campbell, R.J. and Bickhard, M.H. 2011. Physicalism, emergence and downward causation, *Axiomathes*, vol. 21, 33–56
- Elder-Vass, D. 2010. *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency*, Cambridge, Cambridge University Press
- Eldredge, N. 1989. Punctuated equilibria, rates of change and large-scale entities in evolutionary systems, *Journal of Social Biological Structures*, vol. 12, 173–84
- Eldredge, N. and Gould, S.J. 1972. Punctuated equilibria: an alternative to phyletic gradualism, pp. 82–115, in Schopf, T.J.M. (ed), *Models in Paleobiology*, San Francisco, Freeman Cooper
- Gould, S.J. 1989. Punctuated equilibrium in fact and theory, *Journal of Social and Biological Structure*, vol. 12, 117–36
- Harvey, D. 2001. Response article: Chaos and complexity: their bearing on social policy research, *Social Issues*, vol. 1, no. 2, available at <http://www.whb.co.uk/socialissues/harvey.htm>
- Harvey, D. and Reed, M.H. 1994. The evolution of dissipative social systems, *Journal of Social and Evolutionary Systems*, vol. 17, no. 4, 371–411
- Hobson, A. 1995. *Physics: Concepts and Connections*, Prentice-Hall, New Jersey
- Holland, J.H. 1998. *Emergence: from Chaos to Order*, Oxford, Oxford University Press
- Humphreys, P. 2008. Synchronic and diachronic emergence, *Minds and Machines*, vol. 18, no. 4, 431–42
- Kaidesoja, T. 2013. *Naturalizing Critical Realist Social Ontology*, London, Routledge
- Lawson, T. 1997. *Economics and Reality*, London, Routledge
- Lawson, T. 2003. *Reorienting Economics*, London, Routledge

- Lawson, T. 2009. Underlabouring for substantive theorising: Reply to Davidsen, pp. 58–82, in Fullbrook, E.E. (ed.), *Ontology and Economics: Tony Lawson and His Critics*, London, Routledge
- Lawson, T. 2012. Ontology and the study of social reality: emergence, organisation, community, power, social relations, corporations, artefacts and money, *Cambridge Journal of Economics*, vol. 36, 345–85
- Lawson, T. 2013. Emergence and morphogenesis: causal reduction and downward causation?, pp. 61–84 in Archer, M. (ed), *Social Morphogenesis*, London, Springer
- Lawson, T. 2014. "Comparing Conceptions of Social Ontology: Emergent Social Entities and/or Institutional Facts", presented at the Social Ontology Conference, May 19–20, 2014, Cambridge
- Lawson, T. 2015. A conception of social ontology, pp. 19–53, in Pratten, S. (ed.), *Social Ontology and Modern Economics*, New York, Routledge
- Martins, N.O. 2014. *The Cambridge Revival of Political Economy*, London, Routledge
- Marx, K. 1973 [1857]. *Grundrisse*, London, Penguin
- Marx, K. 1990 [1867]. *Capital I*, London, Penguin
- Marx, K. 1994 [1852]. *Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York, Intl Publisher
- Nicholis, G. and Prigogine, I. 1977. *Self-organization in Nonequilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order through Fluctuations*, New York, Wiley-Blackwell
- Nicholis, G. and Prigogine, I. 1989. *Exploring Complexity: An Introduction*, New York, W.H. Freeman
- Pratten, S. 2013. Critical realism and the process account of emergence, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol. 43, no. 3, 251–79
- Prigogine, I. 1980. *From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences*, New York, Springer-Verlag
- Prigogine, I and Allen, P.M. 1982. The challenge of complexity, pp. 3–39, in Schieve, W. and Allen, P. (eds), *Self-Organisation and Dissipative Structures: Applications in the Physical and Social Sciences*, Austin, University Press of Texas
- Prigogine, I. and Stengers, I. 1984. *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*, New York, Bantam Books
- Reed, M. and Harvey, D. 1992. The new science and the old: complexity and realism in the social sciences, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol. 22, no. 4, 353–80
- Reed, M. and Harvey, D. 1996. Social science as the study of complex systems, pp. 295–325, in Kiel, D, and Elliott, E. (eds), *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*, Michigan, University of Michigan Press
- Sayer, A. 1992. *Methods in Social Science: A Realist Approach*, Second Edition, London, Routledge
- Sayer, A. 2000. *Realism and Social Science*, London, SAGE
- Searle, J. 1992. *The Rediscovery of the Mind*, Cambridge, USA, MIT press
- Searle, J. 1995. *The Construction of Social Reality*, London, Penguin
- Searle, J. 2002. Why I am not a property dualist, *Journal of Consciousness*, vol. 9, no. 12, 57–64
- Simon, H.A. 1995. Near decomposability and complexity: how a mind resides in a brain, pp 26–43, in *The Mind, The Brain and Complex Adaptive Systems, Santa Fe Institute Studies in the Science of Complexity*, Proceedings vol. XXII, Reading, MA Addison-Wesley
- Welshon, R. 2002. Emergence, supervenience, and realization, *Philosophical Studies*, vol. 108, 39–51.

SMITH, MARX VE SCHUMPETER'İN UYGARLIK SÜRECİ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

EVİRİMSSEL YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI¹

Von Heinz D. Kurz²

I. GİRİŞ

Joseph A. Schumpeter, tarihsel gelişmelerin açıklanmasında ekonomik unsuru vurgulayan ilk sosyal bilimci [Sozialtheoretiker] değildir. Bunu yapanların listesi uzundur ve Schumpeter'in ilham kaynağı olarak büyük saygı duyduğu Karl Marx'ın yanı sıra hakkında defalarca eleştirel ve hatta aşağılayıcı yorumlarda bulunduğu Adam Smith de bu listeye dahildir. Marx'ın Smith hakkındaki yargısı da pek övgü dolu değildir ve Smith'in ele aldığı olguların özüne inemediği, aksine yüzeysel kaldığı yönünde bir suçlamada bulunur. Artık bu üç yazarla ilgilenmiş neredeyse hiç kimse Marx ve Schumpeter'in Smith'e yönelttikleri eleştirinin bir şekilde haklı olduğunu inkâr etmiyor – ona atfedilebilecek bazı hatalar çok barizdir. Ancak bu durum, İskoçyalı'nın çalışmaları bağlamında, aralarındaki farklılıkların ortak noktalardan çok daha ağır bastığı yönündeki yaygın kanıyı hiçbir şekilde desteklemez. Bu kanının oluşmasına bizzat kendileri de katkıda bulunmuşlardır. Büyük bir selefın omuzlarında yükselmek güzeldir ve selef taşıdığı yükün olağanüstü ağırlığı altında yavaş yavaş yere doğru bastırılıp gözlemcinin görüş alanından kaybolduğunda, ihtişam duygusu belki de daha da artabilir.

Bu çalışmada üç yazarı ele alıyorum, ancak esas olarak Smith'e odaklanıyorum; çünkü önemli yorumcularının bakış açısıyla değerlendirildiğinde, o hâlâ bir ölçüde tanınabilir durumda; biraz çarpıtılmış olsa da tümtüyle yabancılaşmış değildir. İskoçyalı hakkındaki tüm yorumlar için aynı şey söylenemez. Ayrıca, Smith'in kendisinin de eserindeki bazı pasajların – tek başına ele alındığında – ideolojik yorumlanmaya ve çarpıtılmaya adeta davetiye çıkardığı ölçüde, eserinin tek taraflı yorumlanmasını teşvik ettiği inkâr edilemez. Bu tek taraflı yorumlarda, Smith'e göre bu pasajların geçerli olabileceği özel koşullar göz ardı ediliyor ya da ihmal ediliyor ve bu pasajların zaman, yer ve bağlamdan bağımsız olarak geçerliymiş gibi bir izlenim yaratılıyor. Ona atfedilen belki de en önemli görüş, toplumsal açıdan yararlı sonuçlara ulaşmak için bencillikten başka bir şeye gerek olmadığıdır (bkz. *Schotter* 1985: 3). Eğer bu doğru olsaydı, insan merak ediyor: Smith neden yıllarca süren emek ve büyük çaba harcayarak, “yasama bilimi”ne [science of the legislator] bir katkı niteliğindeki muhteşem eseri *Ulusların Zenginliği*'ni (*Smith* ([1776] 1976, bundan sonra *WN*) yazmak zorunda kaldı? İnsanlara, sadece kendi çıkarlarını gözetmeye devam etmeleri yönünde verilen öğütler, şüphesiz ki yeterli olurdu.

Bu çalışma aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştır. II. Bölüm'de, izleyen bölümlerdeki tartışmada kullandığım “evrimsel iktisat” kavramıyla neyi kastettiğimi kısaca tanımlayacağım. Bu kavram, ele alınan yazarların eserlerinde (Schumpeter hariç olmak üzere) içerik olarak mevcut olsa da bizzat terim olarak yer almadığından ve onların döneminde evrimle ilgili olgunlaşmış ve yaygın olarak kabul görmüş bir sosyal bilimsel kavram henüz mevcut olmadığından, bilinçli olarak geniş ve kapsayıcı bir tanım kullanıyorum.

¹Bu makale, 23 Haziran 2023 tarihinde Edinburgh yakınlarındaki Musselburgh'da bulunan Queen Margaret Üniversitesi'nde İktisadi Düşünce Tarihi Komitesi'nin konferansı kapsamında yaptığım bir konuşmanın genişletilmiş halidir. Makalede, ilgili konulardaki son dönem çalışmalarından yoğun bir şekilde yararlanılmıştır; özellikle bkz. Kurz (2019a, 2022, 2024a, 2024b). Edinburgh'daki sunumumun ardından gerçekleşen tartışmaya katılanlara yorumları ve önerileri için, Rainer Klump'a ise metnin değerli editöryal düzenlemeleri ve sabrı için teşekkür ederim.

²İlk olarak 2024 yılında Sosyal Politikalar Derneği Yayınları Cilt 115/XLII'de Almanca olarak yayınlanan bu metin Mesut Sert ve A. Gazi Vural tarafından Türkçeleştirilmiş ve çeviri sürecinde Aİ'dan yararlanılmıştır. Metni Türkçe'ye çevirmek üzere bizimle paylaşan Heinz Kurz'a teşekkür ederiz. Kurz, H. D. (2024). Smith, Marx und Schumpeter über den Zivilisationsprozess Ein Vergleich ihrer evolutiven Ansätze. In: Klump, R. (Hrsg.), Adam Smith @ 300 Studien zur Entwicklung der ökonomischen Theorie XLII (SVS, Bd. 115/XLII). Berlin: Duncker&Humblot, 289-331. <https://doi.org/10.3790/978-3-428-59257-9.2024.1440610>.

III. Bölüm'de, Marx'ın Darwin'in biyolojik evrim teorisini nasıl değerlendirdiğine dair kısa bir değerlendirme sunulmaktadır. Buna ek olarak daha üstün olduğu düşünülen toplumsal düzene doğru ilerleyen modern toplumun "hareket yasası"na ilişkin Marx'ın yorumu da özetlenmektedir. IV. Bölüm, Schumpeter'in Marx'ın görüşüne verdiği yanıtı, onun evrim kavramını ve daha aşağı bir toplumsal düzene kayma korkusunun nedenlerini ele almaktadır. Sadece son iki bölüm Smith'e ayrılmıştır. Üç yazarı kronolojik sırayla ele almadan, Smith'in katkısının önemini ve Marx ile Schumpeter'in ondan ödünç aldıklarını net bir şekilde ortaya koymayı amaçlıyorum. V. Bölüm, Smith'in eserindeki önemli evrimsel unsurları incelemekte ve Marx ile Schumpeter'in eserlerindeki yakın paralelliklere işaret etmektedir. VI. Bölüm, Smith'in uygarlık sürecinin en önemli tehlikeleri olarak gördüğü hususları ele almaktadır. Görünüşe göre, onun naif bir iyimser olduğu yönündeki yaygın yorumun hiçbir temeli yoktur. Ne salt kişisel çıkarların peşinde koşmak ne de tüm sorunları piyasa ekonomisi düzeninin problem çözme yeteneğine havale etmek, iyi bir toplumu yaratabilir veya uzun vadede toplumun refah içinde gelişmesini sağlayabilir. "Devlet Akı" ["the wisdom of the state"] olmadan, uygarlaşma süreci ister istemez başarısızlığa uğrayacaktır. VII. Bölüm'de ise sonuç yorumları yer almaktadır.

II. "EVİRİMSEL İKTİSAT"IN GENİŞ ANLAMI

Aşağıda, evrimsel iktisat, ekonomiyi *evrimleşen bir sistem* olarak ele alan politik ekonomi içindeki düşünce akımını ifade etmektedir. Evrimsel iktisat, bir yandan *sosyo-ekonomik sistemin doğasını* ve özelliklerini, diğer yandan da *evrimsel dinamiklerini* inceler (bkz. *Dopfer* 2016: 184). Bu tanım, bir yandan ele alınan üç yazarın evrimsel bakış açısına yönelik ilk denemelerini kapsayacak kadar geniş; diğer yandan belirli yaklaşımları ve bakış açılarını dışlayacak kadar dardır.

Geçmişte, modern toplumun "hareket yasaları", "uygarlık süreci" ve bunun tarihsel seyri hakkında pek çok şey söylendi; ancak esasen kastedilen, bugün evrim kavramıyla da özetlenendi. Tabi olduğu "yasalar" tespit edilerek toplum ve ekonominin anlaşılabilirliğine inanılıyordu. Olayların gidişatı artık doğaüstü güçlerin gizemli işleyişine ya da salt tesadüfe bağlı değildi; aksine, birbiriyle iç içe geçmiş çeşitli güçler bu gidişatta kendilerini gösteriyordu. Bu güçlerin dinamik etkileşiminin sonucu bizim tarafımızdan anlaşılmalıydı ve dolayısıyla olayların gidişatı üzerinde bizim ekonomik ve sosyal politika müdahalelerimizi mümkün kılıyordu. Yaygın kanıya göre insanlık, ekonomi, toplum ve doğa üzerindeki kontrolünü giderek genişletmekteydi. Dünya, artık anlaşılabilir bir gizem barındırmıyordu; aksine bilim insanına özelliklerini giderek daha fazla açığa çıkaran bir bilgi nesnesiydi. Tarih anlayışı gelişti ve özellikle hızla biriken ekonomik bilgiyle desteklendi. Smith, Marx ve Schumpeter'in hepsinin "tarihin ekonomik bir yorumu"nun mümkün olduğuna ikna olduklarını söylemek abartı olmaz. Tarihin ekonomik yorumu, Marx'ın ifadesiyle, tüm sosyal, kültürel, siyasi ve hukuki koşulları ve bunların değişimlerini, her bir dönemde egemen olan "üretim biçimi"nden ve buna bağlı "üretim ilişkilerinden" türetmeyi amaçlar. Tarihin ekonomik yorumu, olayların gidişatını, kendi yasalarına göre, kendinden ve içsel olarak üretilen güçler tarafından yönlendirilen, özerk bir şekilde hareket eden ve gelişen bir süreç olarak görür. Ancak üç yazar da toplumsal yaşamın farklı alanları arasında etkileşimler olduğunu kabul eder. Hiçbiri ekonomik dogmatist değildir, ancak her biri kendi açıklamalarında kendi ekonomi anlayışına öncelik tanır. Sonuçta, gelişme sürekli olarak ekonomik alandaki süreçler tarafından şekillenir – farklı toplumsal sınıflar arasındaki rekabet ve gerilimler tarafından olduğu kadar, rekabet mücadelesinde ayakta kalmak için yapılan yenilikler tarafından da şekillenir. Bu süreçler ekonomi, toplum, siyaset ve kültürde kendi kendini dönüştürme dalgalarını –bunların birlikte evrimini– harekete geçirir.

III. MARX: ÜSTÜN BİR TOPLUMSAL DÜZENİN ZAFERİ Mİ?

1. Engels ve Marx'ın Darwin hakkındaki görüşleri

Friedrich Engels, Marx'ın dikkatini Darwin'in *Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni* (1859) adlı kitabına çeker; çünkü ona göre bu kitap, kendisinin ve Yaşlı Arap'ın [Old Moor] savunduğu toplumsal sınıf mücadelesi teorisiyle son derece ilgili olduğuna inanıyordu. Marx'a yazdığı bir mektupta, Darwin'in bulgularının ve yorumlarının kendi bakış açılarını "doğa tarihi" açısından desteklediğinden bahseder. Engels'e göre Darwin'in teorisi, Hobbes'un

herkesin herkese karşı savaş doktrininin burjuva rekabet teorileri ve Malthus'un nüfus teorisiyle birleştirilip toplumdan canlı doğa dünyasına uygulanmasına dayanmaktadır (bu konudaki kanıtlar için bkz. Lorenz 2020: 16). Marx, Darwin'in eserini derinlemesine inceler ve büyük ölçüde etkilenir. Eser son derece etkileyici ve düşünsel açıdan zenginleştirici olmakla birlikte kendi sosyal- teorik sisteminde doğrudan kullanabileceği hiçbir şey sunmamaktadır. Marx ihtiyatlı olmaya çağırır: Evrim düşüncesi başlı başına vazgeçilmezdir, ancak sosyal bilimlerde, deneyim nesnesinin farklı doğasına uygun şekilde bağımsız olarak geliştirilmelidir.

Marx'a göre, Darwin'in *Türlerin Kökeni* ile henüz yazım aşamasında olan *Kapital*'in birinci cildi (Marx 1867) arasında, her ikisinin de farklı türlerin tarihini ve bunları yöneten yasaları ortaya çıkarmaya çalışması bakımından bir paralellik vardır. Ancak Marx, "sadece tesadüf'e dayanan Darwin'in öğretisini görmezden gelemez. Bu öğreti, gelişimin sınıfsız, sömürsüz bir toplum gibi eskatolojik bir hedefe doğru ilerlediğine dair kendi inancıyla nasıl bağdaştırılabilir?³ Bu tarz bir nihai hedef Darwin'in düşüncesinde bulunmaz. Onun düşüncesinde değişim, tesadüfi varyasyonların, daha sonra "mutasyonlar" olarak adlandırılacak olan, etkilerinin belirsiz olduğu öngörülemez olayların sonucudur.

Marx'a göre, evrimsel biyoloji, politik iktisadın, kavrayışını geliştirmek amacıyla kullanacağı ve devralacağı, ihtiyaç duyduğu kullanıma hazır kavramlar ve analitik araçlar sağlamaz. Bunun yerine sunduğu şey, kendi araştırma nesnesine dair büyüleyici yeni bir bakış açısidir. Araştırma nesnesi, sabit ve değişmez bir varlık değil, kendi içinden sürekli dönüşen bir organizmadır. Bu bakış açısı, sosyal bilimler için de verimli olabilir ve Marx'ın *Kapital*'in I. cildinin girişindeki ünlü pasajda da belirtildiği gibi, sosyo-ekonomik sistemi "dönüşüme açık ve sürekli dönüşüm halinde olan bir organizma" olarak değil, "katı kristal" olarak anlayan yaygın statik yaklaşımı aşar. Bu görüşü savunanların gerçekten ne kadar olduğu ve bunların kimler olduğu burada önemli değildir. Marx'ın Adam Smith ve sözde "burjuva" iktisatçılarda söz konusu görüşün taraftarlarını gördüğüne inandığını belirtmek yeterlidir: Onlara göre, kapitalist üretim biçimi, geçici olan önceki tüm üretim biçimlerinden farklı olarak sonsuza kadar sürecekti.⁴

2. Toplumsal evrim – yönlü bir süreç mi?

Dolayısıyla, Marx evrim düşüncesini paylaşır fakat bunu kendine özgü bir şekilde yapar. *Michael Ruse* (1988), Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının kabul görme tarihinde iki farklı yorumdan söz eder. Kendisinin de paylaştığı ve Darwin'in düşüncesini doğru bir şekilde yansıttığını düşündüğü ilk yorum, evrimi "yönsüz", "hiçbir yere" varmayan çok yavaş bir süreç olarak anlar (*ibid*: 97). Diğeri ise, özellikle Herbert Spencer'in adıyla anılan ve Darwin'in öğretisini zayıftan güçlüye, daha az iyiden daha iyiye doğru bir ilerleme doktrini haline getiren yorumdur. Tüm önceki toplumsal çatışmaların ve egemenlik ilişkilerinin bir kez ve sonsuza dek aşılabileceği nihai bir toplumsal durum fikri, Marx'ın tarih felsefesini ikinci yoruma yaklaştırırken, görüleceği üzere hem Adam Smith'in hem de Schumpeter'in bakış açıları ilk yoruma atfedilebilir.

Ancak Marx'ın da kendisinin başvurduğu "tarihin kurnazlığı"na güvenilip güvenilemeyeceği konusunda şüpheleri vardır. Buna göre, her bir kapitalistin mikroekonomik açıdan rasyonel davranışı – yani bireysel kâr oranını en üst düzeye çıkarma çabası – nihayetinde, genel kâr oranındaki düşüş yoluyla, karmaşık bir şekilde – "onun haberi olmadan" – sınıfın bir bütün olarak çöküşüne ve kapitalist üretim tarzının kendisinin çöküşüne yol açar. Peki, kısa vadeli kâr çıkarılarının acımasızca gözetilmesi sonucunda geriye yağmalanmış bir gezegen miras kaldığında, sosyalizm daha ne yapabilir? *Kapital*'in ilk cildinin yayınlanmasından bir yıl sonra, 25 Mart 1868'de Marx, Engels'e tam da bu bağlamda şöyle yazar: Toprağın "bilinçli olarak denetlenmeden" kullanımı geride "çöller" bırakıyorsa, sosyalizmin hâlâ ne gibi bir şansı olur (*MEGA II/4.3*: 460)? Ricardo, rant teorisinde toprağı açıkça yenilenebilen, orijinal güçlerini yeniden kazanabilen bir kaynak olarak varsaymıştı (bkz. *Ricardo, Works I*: 69). Ancak toprakların tükenmesi ve tuzlanması, bütün bölgelerin çölleşmesi vb. durumlar, Marx'a göre, toprağın

³ Schumpeter şu sözleriyle bu görüşü paylaşmaktadır: "Marx, Darwin'in evrim teorisinin ortaya çıkışından memnuniyet duymuş olabilir." Ancak, diye devam eder, "kendi teorisinin bununla hiçbir ilgisi yoktu." (*Schumpeter* 1954: 445).

⁴ Daha sonra göreceğiz ki Adam Smith kesinlikle bu görüşte değildi.

sadece ilke olarak tükenebilir bir kaynak olmadığını, aynı zamanda kapitalist kullanım koşulları altında fiilen tükenmekte olan bir kaynak olduğunu göstermektedir.

3. Tükenebilir kaynaklar ve insanlığın geleceği

Marx, toprağı yeniden canlandırmanın bir yolu var mı diye soruyor. Üç tarlalı tarım ve ürün rotasyonu örneklerinde görüldüğü gibi, eski çağlardan beri toprağın verimsizleşmesine karşı koymak ve onu döngüsel olarak orijinal kalitesine geri döndürmek için yöntemler mevcuttu. Bu konuya, gelişmekte olan agrokimya alanında büyük önem verilmiştir. Toprağın tükenmesi ve özellikle mineral gübreleme yoluyla yenilenme olanakları konusundaki tartışmada, Justus von Liebig başta olmak üzere birçok isim ön saflarda yer almıştır. Marx, yazılarında, özellikle de Etnoloji Defterleri'nde (bkz. *MEGA* IV/26) yer alan kapsamlı referanslardan da anlaşıldığı üzere Liebig ve konuyla ilgili literatürü derinlemesine incelemiştir⁵.

Marx konunun artılarını ve eksilerini görüyor, ancak hangi tarafı desteklemesi gerektiği konusunda kararsız görünüyor. Bu durum, dikkat çekici bir şekilde insanlığın yok oluşunu dışlamaması gerçeğinde de kendini gösteriyor. *Etnoloji Defterleri*'nde, insanlığı ve dünyayı birbiriyle etkileşim halindeki organizmalar olarak ele alır ve şu soruyu sorar: İkisi birbirleriyle kalıcı olarak uzlaşabilecek mi, yoksa biri sonunda diğerini ortadan kaldıracak mı? Böyle bir durumda hangisinin ortadan kalkacağı açıktır⁶.

Dolayısıyla, buradaki anlatının üç ana figürü olan Smith, Marx ve Schumpeter arasında Marx'ı (benim yaptığım gibi) en çok "Spenceri" olarak tanımlayacak olursak, bunu ihtiyatla ve dikkatle yapmalı ve Marx'ın kendisinin açık bıraktığı arka kapıyı unutmamalıyız. Hiç şüphe yok ki, hayatının ve eserlerinin büyük bir bölümünü, sadece ayrıcalıklı bir azınlığın değil, insanlığın bir bütün olarak, *Engels*'in (1844) ilk eserinde öngördüğü gibi, uzun bir gözyaşı vadisi yolculuğunun ardından adeta cennet benzeri koşullara kavuşacağı tezini savunmaya adanmıştır. Bu eser, Marx'ı derinden etkilemiş, onu politik ekonomiye yöneltmiş ve çalışmalarına yeni bir yön vermiştir (bkz. ayrıca Kurz 2020).

4. "Bilimsel" sosyalizm ve tarihin önceden belirlenmiş hedefi

Marx'a göre, Engels'in izinden giderek tarihin önceden belirlenmiş hedefine nasıl ulaşılacağı sorusuna cevap vermek için birkaç ipucu yeterli olacaktır. Tarihin itici gücü, birbirine karşıt farklı toplumsal sınıflar arasındaki çatışmalar ve özellikle de kapitalist sınıfın içindeki çatışmalardır. Marx, rekabetin bir çekişme anlamına geldiğini ve aktörleri "yok olma tehlikesiyle" karşı karşıya bırakarak birikim yapmaya ve yenilikler üretmeye zorladığını yazar:

Kapitalist, ancak sermayenin kişileştirilmesi olarak saygınlık kazanır. Bu bakımdan o da istifçi ile aynı mutlak zenginleşme dürtüsünü paylaşır. Ancak, istifçide bireysel bir saplantı olarak görünen şey, kapitalistte, kendisinin sadece bir dişlisi olduğu *toplumsal mekanizmanın* sonucudur. ... Rekabet, her bir kapitaliste *kapitalist üretim tarzının içsel yasalarını dışsal zorunluluk yasaları olarak dayatır*. Onu, sermayesini korumak için sürekli genişletmeye zorlar ve o da bunu ancak aşamalı birikim yoluyla yapabilir. (*MEGA* II/10: 530; vurgular eklenmiştir)

"Biriktirin! Biriktirin! İşte Musa ve peygamberler budur!" (*ibid*: 533) diye okuruz hemen ardından. "Düşman kardeşleri" (*MEGA* II/15: 249 f.) tarafından piyasadan atılmamak ve saygınlığını kaybetmemek için, kapitalist, kullandığı üretim yöntemlerini sürekli olarak devrimcileştirmeye ve yeni ürünler ile üretim araçları getirmeye

⁵ Saitō (2016), bahsi geçen konu hakkında yararlı bir genel bakış sunmaktadır.

⁶ Bilindiği üzere Marx, üzerinde çalıştığı *Kapital*'in II. ve III. ciltlerini tamamlayamadı. Kendisi, eserini kolay kolay kaleme alamayan bir "Cunctator" [oyalanıcı] olduğunu defalarca kanıtladı. Yukarıda değinilen sorunlar (burada ele alınamayacak diğer faktörlerin yanı sıra), onun tereddütlerini ve oylanmalarını açıklıyor. Bir bilim insanı olarak olayların özüne inmekle yükümlüydü, ancak defalarca bilgisinin yetersiz olduğunu ve ufkunu genişletmesi gerektiğini fark etti. Marx, ideolojik eğilimlerini bilimsel bulgular ve tarihsel gerçeklerle uyumlu hale getirmeye çalıştı. Bu, nihayetinde başarısız olduğu yüce bir girişimdi.

mahkumdur. Rekabet mücadelesi onu, üretim maliyetlerini düşürmeye ve işgücü tasarrufu sağlayan makineler kullanarak yapılan işin verimliliğini artırmaya zorlar. Bu şekilde toplumsal üretici güç “sera etkisi”yle gelişir ve “geometrik” bir dizi halinde büyür (MEGA II/10: 383 ff. ve 288).

Sosyalizm, ancak sistemin kendi içinden kaynaklanan verimlilik artışı sayesinde mümkün hale gelir:

Toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişimi, *sermayenin tarihsel görevi ve varlık gerekçesidir. Sermaye, tam da bu sayede, daha yüksek bir üretim biçiminin maddi koşullarını bilinçsizce yaratır. (MEGA II/4.2: 333; vurgu eklenmiştir)*

Ancak kapitalist koşullarda bunun gerçekleşme biçimi – yani bu koşullara özgü teknolojik ilerlemenin biçimi – bir yandan da Marx’a göre, kapitalizmin kaçınılmaz olarak çöküşe mahkûm olmasının ve nihayetinde yerini sosyalizme bırakmasının nedenidir. Marx şu şekilde savunur: Giderek keskinleşen sınıf mücadelesinde geri kalmamak için, kapitalistler, bir sınıf olarak, işçi sınıfının gücünü kontrol altında tutmak amacıyla, doğrudan, canlı emeği tasarruf eden ve “serbest bırakan” teknolojik ilerleme biçimlerini kullanmak zorunda hissederler. İşsizlerden oluşan bir “endüstriyel yedek ordu”, işçi sınıfının pazarlık gücünü azaltır ve eyleme geçme gücünü zayıflatır. Ancak sınıf çatışmasının yanı sıra, “düşman kardeşler” olan kapitalistler arasındaki iç çatışma da önemli bir rol oynar. Zira bunların görevi sadece işçi sınıfıyla mücadelede toplu olarak galip gelmek değil; aynı zamanda birbirleriyle rekabet mücadelesinde bireysel olarak da kendilerini kanıtlamaktır. Ancak bu, üretimin aşamalı bir şekilde makineleştirilmesi, yani canlı emeğin makinelerde somutlaşan ölü emekle ikame edilmesi şeklinde kullanılan teknolojinin sürekli modernizasyonunu gerektirir. Böylece sistematik olarak uygulanan ve mikroekonomik rasyonalliteye hizmet eden kapitalist üretim biçimi, kendine özgü bir teknolojik ilerleme biçimini ortaya çıkarır. Bu, artan bir “sermayenin organik bileşimi” ile karakterize edilir. Sermayenin organik bileşimi, üretim araçlarında (makineler, aletler, hammaddeler vb.) depolanan “önceden var olan” veya “ölü” emeğin, bunları harekete geçirmek için şu anda harcanan “canlı” emeğe oranını ifade eder. Yukarıda, ikincisinin göreceli olarak giderek daha fazla tasarruf edildiğini söylemiştik. Ancak Marx’a göre, yalnızca canlı emek artı değer üretir — bu da kâra dönüşür (ve rant ile faize, ki bunları basitlik adına burada bir kenara bırakacağız) — dolayısıyla kâr kaynağı giderek kurur. Aynı zamanda, makineler vb.den oluşan “sabit” sermayenin değeri artar. Dolayısıyla, genel kâr oranı, yani kârın kullanılan sermayeye oranı düşmek zorundadır. Kapitalist üretim tarzının geçici niteliği, her şeyden önce genel kâr oranının düşme eğiliminde kendini gösterir.

5. İnsan Eyleminin İstenmeyen Sonuçları

Marx’a göre, ekonomi ve toplum doğası gereği yönlendirilmiş, geri dönüşü olmayan bir evrim sürecine tabidir. Bu süreç, onları kökten dönüştürür ve insanlar arasındaki ilişkileri olduğu kadar doğayla olan ilişkilerini de değiştirir. Uzun dönemler boyunca tarih, insan eylemlerinin sonucudur; ancak bu, Adam Ferguson da dahil olmak üzere İskoç Aydınlanma döneminin temsilcilerinin vurguladığı gibi, bir insan planının hayata geçirilmesini içermez. Marx, sosyalizm öncesi döneme ilişkin bu görüşe temelde katılır. Ancak insanlığın bu süreç içinde başaramadığını tarih kendi başına başarır. Tarih, olayların gidişatını mucizevi bir şekilde, büyük özgürleşme hedefinin nihayetinde gerçekleştirileceği şekilde yönlendirir; bu hedef, yalnızca işçi sınıfının değil, tüm insanlığın çocukluktan ve yabancılaşmadan kurtuluşudur. Marx ve Engels gibi hümanistler bu konuda son derece kendilerinden emindirler. Bilimsel kriter ve yöntemlerin titiz bir şekilde uygulanmasıyla, “bilimsel sosyalizm” yeni dönemin kaçınılmazlığını ortaya koyacaktır. Marx zaman zaman, “burjuvazi”nin bile sosyalizmin ya da komünizmin kaçınılmaz olduğunu anlayacağını ve bu nedenle kaderine boyun eğeceğini sevinçle belirtir. Bunun kesin kanıtı, yeni topluma barışçıl bir geçiş olasılığını önemli ölçüde artıracak ve *Komünist Manifesto*’da bahsedilen “hayaleti” ortadan kaldıracaktır. Üstün yeni toplumsal düzenin ayrıntılı olarak nasıl olacağını bilmiyoruz. Marx, bu konuda sadece birkaç ipucu bırakır. Nitekim, kapitalizm sonrası dönemde insanların kendi kaderini tayin etme hakkını nasıl algılayacaklarını nasıl önceden tahmin edebilirdi ki?⁷

⁷ Marx, yeni bir insan ya da en azından yeni toplumda hüküm süren koşullar sayesinde kökünden arınmış bir insan umudunu besliyor gibi görünüyor. Smith, toplumsal koşulların karakteri şekillendiren gücünü büyük bir netlikle

Marx’ın “kâr oranının düşme eğilimi yasası”na ilişkin yargısı kesin değildir. Bu konuda kendisinin de şüpheye düştüğüne dair ipuçları bulunmaktadır. Burada, onun akıl yürütmesine yönelik eleştirileri daha ayrıntılı olarak ele almak gerekli değildir (bu konuda bkz. örneğin Kurz 2013, 2018). Ancak, Marx’ın sonuna kadar “yasasına” sarsılmaz bir şekilde bağlı kaldığına dair yaygın görüşün, *Kapital*’in II. ve III. ciltlerinin editörü Friedrich Engels’e atfedilmesi gerektiği belirtilmelidir. Engels, editörlük yetkilerini geniş bir şekilde yorumlayarak, Marx’ın el yazmalarında yasaya dair şüphelerin ima edildiği birkaç yere, okuyucuları metne müdahale ettiği konusunda bilgilendirmeden, bu şüpheleri gidermek amacıyla kendi yorumlarını eklemiştir.

Son olarak, Marx’ın, o dönemin yaygın bir uygulamasını takip ederek, seleflerinin katkılarını olabildiğince kapsamlı bir şekilde göz önünde bulundurarak kendi analizini geliştirdiğini belirtmek gerekir. Bu konudaki çalışmaları, 1861–1863 yıllarında kaleme alınmış olan *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı* adlı el yazmasının bir bölümüdür (bkz. *MEGA* II/3); bu çalışmalar 1905–1910 yıllarında Karl Kautsky tarafından *Artı-Değer Teorileri* adıyla yayınlanmıştır. Marx’ın eleştirisi öncelikle, klasik politik ekonominin (Marx, tüm itirazlarına rağmen bu alana büyük saygı duymaktadır) karşıtı olan, olguları sadece yüzeysel olarak ele alan “vulgar ekonomi”ye yöneliktir. *Artı-Değer Teorileri*, Smith’in kendi döneminin “politik ekonomi sistemlerini”, özellikle de “ticari veya merkantilist sistem” olarak adlandırdığı sistemi eleştirel bir şekilde incelediği *WN*’nin IV. Kitabı ile karşılaştırılabilir. Ticari veya merkantilist sisteme yönelik Smith’in temel eleştirisi, bu sisteme dayanan mevzuat ve politikaların gelişme fırsatlarını heba ettiği ve uygarlaşma sürecini yavaşlattığı ya da tamamen durdurduğu yönündedir (bkz. Kurz 2019b). Schumpeter’in de iktisadi düşünce tarihine ve iktisadi olgulara ilişkin alternatif açıklamalarla ilgilenmeye derin bir ilgisi olduğu bilinmektedir (özellikle bkz. Schumpeter 1954).

Şimdi Schumpeter’e dönelim. Schumpeter, kapitalizmin hem başarıları hem de eksiklikleri konusunda yapılan ölümcül bir yanlış değerlendirmenin nesnel eğilimleriyle birleşmesinin daha aşağı bir toplumsal düzene yol açmak zorunda kalacağı korkusuyla boğuşur.

IV. SCHUMPETER: DÜŞÜK DÜZEYLİ BİR TOPLUMSAL DÜZENİN ZAFERİ Mİ?

1. Marx – Baş Aşağı Çevrilmiş

Schumpeter, Marx’ın tarih anlayışıyla karşılaştırmalı olarak kendi *akılcı tarih* [*histoire raisonnée*] anlayışını geliştirir. Marx’ı, kapitalist üretim tarzının olağanüstü dinamizmini anlamaya yönelik derin ve ilham verici katkıları nedeniyle özellikle takdir eder. Bu konuda Schumpeter, başka hiçbir sosyal bilimcinin Marx ile boy ölçüşmeyeceğini, özellikle de kendisinin diğer yönlerden övgüyle bahsettiği Léon Walras’ın bile bunu başaramadığını belirtir. Belirtilmelidir ki, Walras’ın düşüncesi statik bir bakış açısının ötesine pek geçememiş ve bu nedenle kapitalizmin özünü kavrayamamıştı. Sadece Marx, “ekonomik yaşamın sadece döngüsünü değil, kendisinin gelişimini de entelektüel olarak kavramaya” çalışmıştır (Schumpeter 1912: 98). Schumpeter, Marx’tan defalarca ilham alır, ancak genellikle tartışılan olguları çoğunlukla farklı şekilde değerlendirir. Onun açıkça amacı, Marx’ın argümanının yönünü tersine çevirmek, onun doktrinini “baş aşağı” çevirmek, “muhafazakâr bir anlayışla” yorumlamaktır. Bu nedenle Schumpeter, ekonomi ve toplumun daha iyi bir çağa doğru ilerlediğini değil, aksine

görse de zaman içinde temelde değişmemiş bir insan türüyle karşı karşıya olduğuna ikna olmuştur. Evrimsel değişimin olası izleri, algılanabilirlik eşiğinin altındadır. İnsanı ve özelliklerini *Ahlaki Duygular Kuramı* (bundan sonra *TMS* olarak anılacaktır) adlı eserinde etkileyici bir şekilde tanımlar ve onu özellikle toplum hayatına yatkınlıkları açısından inceler. Sosyal etki ile özellikle öne çıkan insani eğilimler, değişen koşullar altında kolayca ortadan kalkabilir ve aşıldığına inanılan davranış kalıplarında kendini gösterebilir. Uygarlık tabakası sert bir zırh değil, bir nevi hava koşullarına dayanıklı bir kaplamadır. Bu nedenle, bireysel uyanıklık ile yasa koyucuların ve politikacıların akıllıca hareket etmesi sürekli olarak gereklidir ve “yeni bir dönemin” başlamasıyla ortadan kalkmaz. Smith’in *insanlık durumuna* [*conditio humana*] ilişkin içgörülerin dikkate alınması, Marx ve Engels’i sosyalizmde insanı aşırı naif bir bakış açısıyla değerlendirmekten alıkoyardı.

daha kötü bir çağa kayma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu görür. Schumpeter'e göre Marx'ın açıklamayı iddia ettiği şeyi açıklayamamasının nedenlerinden biri, belki de en önemlisi, eserindeki oyuncu kadrosunun yetersiz olması ve hatalı dramaturjidir. Schumpeter'in dediği gibi, ana karakter – "değişimin aktörü", *girişimci* – eksiğe, Marx nasıl başarılı olabilir ki? Evrim için belirleyici olan bu karakterin ya hiç ya da çok marjinal bir şekilde ele alındığı yönündeki suçlamasını sadece Marx'a değil, Adam Smith'ten David Ricardo, Leon Walras, Eugen von Böhm-Bawerk'e ve John Maynard Keynes'e kadar neredeyse tüm iktisatçılara yöneltir. Bunun istisnası, Schumpeter'in Viyana'daki eski öğretmeni Friedrich von Wieser'dir; Wieser'in, iş dünyası, toplum ve siyasetin önde gelen figürleri, onların karakteristik özellikleri ve takipçileriyle olan özel ilişkileri hakkındaki düşünceleri Schumpeter üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır⁸. Schumpeter'in girişimcisi, belirgin bir şekilde Wieser'in etkisini taşımaktadır. Ayrıca oyundaki ikinci önemli karakterle ilgili olarak ise Schumpeter, seleflerini büyük bir yanlış yargıya varmakla suçlamaktadır. Söz konusu olan bankacıdır. Schumpeter'e göre, bankacının ana görevi, özel yatırımcıların tasarruf mevduatlarını yatırım amacıyla işletmelere dağıtmak değil, yenilikleri finanse etmek için kredi vererek para yaratmaktır. Bankacı, tasarrufların tahsisinde tasarruf sahipleri adına hareket eden bir aracı değil, ekonominin dinamiklerini belirlemeye yardımcı olan ve Schumpeter'in yenilikçinin fon eksikliği varsayımı altında ana risk taşıyıcı aktördür.

2. Sosyolojik bir evrim teorisi

Schumpeter'in evrimciliği hakkında kısaca şunu söylemek gerekir. Tıpkı Marx gibi o da Darwin'i derinlemesine inceler ve onun eserine defalarca atıfta bulunur (bkz. Kurz 2024b). Ve yine Marx gibi, Darwin'in biyolojik evrim teorisinin hiçbir unsurunun sosyal bilimlere doğrudan aktarılamayacağı görüşündedir. Ancak bu, evrim kavramının bu alanda kullanışsız olduğu anlamına gelmez. Aksine, farklı "biyotop"a veya çalışma nesnesine uyacak şekilde tamamen yeniden tanımlanması gerektiği anlamına gelir. Schumpeter, geniş kapsamlı eserinde, ele alınan nesneye aşamalı bir yaklaşma süreciyle bunu başarmaya çalışır. Bu konuda birkaç kısa açıklama yeterli olacaktır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kurz 2024a).

Ekonomi, biyolojiden esas olarak aşağıdaki hususlarda farklılaşır. Birincisi, insan eylemleri, çok geniş bir yelpazedeki hedefler, amaçlar ve eylem alanlarına yönelik niyetle karakterize edilir: Aktörler, eylemlerinin sonuçlarını önceden tahmin etmeye, bunları değerlendirmeye ve beklenen ile gerçekleşen sonuçlar arasındaki algılanan farka göre eylemlerini değiştirmeye çalışırlar. Bunu analitik yeteneklerini, öğrenme becerilerini ve yaratıcılıklarını kullanarak yaparlar; birbirlerini gözlemler, başkalarının başarılı eylemlerini taklit eder ve başarısız olanlardan kaçınırlar. Karşılıklı yarar sağlayan iş birliği yapma becerisine sahiptirler ve bunu birçok açıdan kullanırlar. İş bölümü esasına göre üretim yaparlar. İkincisi, Schumpeter sosyo-ekonomik evrimi her şeyden önce, kesintili ve sıklıkla yıkıcı inovasyon faaliyetlerinin bir sonucu olarak görür. Bu faaliyetler, on sekizinci yüzyılın ortalarından, yani Sanayi Devrimi'nin başlangıcından itibaren belirgin bir şekilde hızlanmıştır. Buna karşılık, biyolojik evrim çok yavaş ve nispeten istikrarlı bir şekilde ilerler. Kapitalizm, "yaratıcı yıkım" ile karakterize edilir; durmak bilmez ve farklı derecelerde genliklere sahip döngüsel ekonomik hareketler halinde gelişir. Sosyo-ekonomik sistemin teknolojik, yapısal ve motivasyonel açıdan farklı aşamaları arasındaki geçişler, önemli toplumsal dönüşümlerden siyasi devrimlere kadar uzanan süreçleri içerir.

Schumpeter'e göre, yeni malların ve yeni üretim yöntemlerinin başarılı bir şekilde piyasaya sürülmesi, başarılı öncüye tekel rantı olarak da bilinen ekstra kârlar sağlayan bir pazar gücünün ortaya çıkmasıyla birlikte ilerler⁹. Hem öncünün hem de "statik iş sahipleri"nin birikim eğiliminin eşit derecede güçlü olduğu varsayıldığında, yeniliğin daha yüksek kârlılığı, yeniliğin giderek daha büyük bir ekonomik önem kazanması anlamına gelir; bu eğilim, öncünün taklit edilmesi ile daha da güçlenir. Bu süreç, yeni ürünün veya üretim yönteminin fiyatlarının düşmesi

⁸ Wieser, bu konudaki düşüncelerini özellikle toplumsal yaşamda iktidarın rolünü ele alan iki kitabında ortaya koymuştur; bkz. Wieser (1910, 1926).

⁹ Schumpeter, *ikinci hareket edenin avantajlarının* sıklıkla gözlemlendiğinin farkındadır: Öncü, başlangıçta kazandığı zemini, yeniliğin "çocukluk hastalıklarını" geride bırakmayı başaran sonraki girişimlere kaptırır. Smith de bu olasılığın farkındaydı (bkz. *WN* I.x.b).

nedeniyle eski ürünün üreticileri veya eski üretim yöntemlerini kullananlar zarar etmeye başlayıp er ya da geç piyasadan çekilmeye başladıklarında hızlanır. Başlangıçta hızlanan yeniliğin yayılması, yapısal dönüşümü tetikler ve ekonominin kendi kendini dönüştürmesinin önemli bir unsurudur¹⁰.

3. Sosyalizm mi, Kapitalizm mi?

Schumpeter, "Sosyalizm mi, Kapitalizm mi?" sorusunun sosyo-politik tartışmaların merkezinde yer aldığı bir dönemde yazmaktadır. Bu soruya ciddi bir yanıt verebilmek için öncelikle sosyalizm ve kapitalizmden ne kastedildiğinin netleştirilmesi gerekir. Kapitalizm konusunda Schumpeter, terimin yaygın kullanımının yetersiz ve dolayısıyla yanıltıcı olduğunu düşünmektedir. Kapitalizm, sadece üretim araçlarının özel mülkiyeti, kendi hesabına ve kâr amacıyla üretim ve birbirine bağımlı piyasalar sistemi aracılığıyla ekonomik faaliyetlerin koordinasyonu ile karakterize edilmez. Kapitalizmin yükselişi, inovasyon faaliyetlerini finanse eden para ve kredi yaratan bir bankacılık sistemi olmadan tamamen düşünülemez. Schumpeter, *İş Döngüleri* [Business Cycles] adlı eserinde bunu açıkça belirtir:

Kapitalizm, yeniliklerin borç para yoluyla gerçekleştirildiği, ki bunun genel olarak ... kredi yaratımını ima ettiği ...bir özel mülkiyet ekonomisi biçimidir; Kıymetli evrak ve "yaratılmış" mevduatlara ilişkin hukukun ve uygulamaların gelişimi, kapitalizmin yükselişini tarihlendirmek için elimizdeki belki de en iyi göstergedir. (Schumpeter 1939: 223 f.; vurgu eklenmiştir)¹¹.

İnovasyonların hızı ve kalitesi, bankacılık sisteminin kalitesine bağlıdır. Kapitalizmin ilk dönemlerinde olduğu gibi, inovasyon yapan kişinin sermayesi yoksa, tüm riski bankacı üstlenir. Bu nedenle bankacı, kendisine finansman için sunulan inovasyonlar hakkında iyi bilgilendirilmiş olmalı ve bunların kârlılığını değerlendirebilmelidir. Ayrıca, birçok inovasyonun kârlı hale gelmesi için değişen uzunlukta bir başlangıç aşamasından geçmesi gerektiğinden, bankacının daha uzun vadeli bir planlama ufkuna sahip olması gerekir. Yalnızca kısa vadeli kâr maksimizasyonunu hedefleyenler, planlama ufkunun çok kısa olması nedeniyle, temelde kârlı olan çok sayıda yatırım projesini gözden kaçıracaktır. Bir finansör olmadan, kaynakları kısıtlı ancak yaratıcı olan potansiyel yenilikçi, etkisiz kalır¹².

Schumpeter'e göre kapitalizm, yenilikler yoluyla sosyo-ekonomik dönüşümü sürekli olarak teşvik etmeye, hayata geçirmeye ve özümsemeye, başka hiçbir sosyal düzenin yapamadığı kadar odaklanmış bir sosyal düzendir. Onun itici gücü rekabet ve bunun sonucunda şirketler arasında ortaya çıkan rekabettir; ana aktörleri ise girişimciler ve bankacılarıdır. Eğer tanım doğruysa, bu sosyal düzene ekonomik dinamizm ve gelişme açısından olağanüstü

¹⁰ Schumpeter, Adam Smith'i, inovasyona dayalı tekel gücünün oluşumuyla mücadele etmeyi önerdiği için eleştirir. Schumpeter'e göre bu, inovasyon faaliyetlerinin kısıtlanmasına yol açar ve Smith'in ekonomik dinamizm ve *iyileştirmeler* konusunda övgü dolu sözleriyle bağdaşmaz. Smith bu konuda her zaman yeterince net ifade etmese de eleştirisinin ekonomik gelişmelerden kaynaklanan piyasa gücüne değil, *Doğu Hindistan Şirketi* gibi devletin sağladığı ve kurumsal olarak güvence altına alınmış ayrıcalıklara ve tekellere yönelik olduğu açıktır. İkincisi temelde rekabete açıktır ve er ya da geç rekabet tarafından ortadan kaldırılacaktır; oysa bu, devlet tarafından verilen ve güvence altına alınan piyasa gücü için geçerli değildir. "Rekabete açık pazarlar" kavramı, Smith'in de paylaştığı klasik rekabet kavramının önemli bir yönünü yansıtmaktadır.

¹¹ Bahsedilen özelliklerin kapitalizmi yalnızca *soyut olarak* tanımlayabildiği, ancak bunun ötesinde kapitalizmin "kültürel açıdan belirsiz" olduğu gerçeği (örneğin Schumpeter [1942] 2020: 224) burada kısaca belirtilmelidir. (Aynı durum, aynı şekilde az ya da çok memnuniyet verici sayısız biçimlerde karşımıza çıkan, ancak Schumpeter'e göre totaliter bir sisteme doğru kayma eğiliminde olan sosyalizm için de geçerlidir.)

¹² Schumpeter'e göre, "güvenilir" kapitalizmde durum farklıdır. Büyük ve zengin şirketler, yatırımlarını dağıtılmamış kârlarından finanse edebilirler (bu konuda bkz. örneğin Schumpeter 1928: 384 ve devamı).

başarılar atfetmemek nasıl mümkün olabilir?¹³ Aslında kapitalizm, bu bakımdan diğer sosyal düzenlere göre açıkça üstündür: Refahın artırılması konusunda rakipsizdir ve bolluğunu farklı toplumsal katmanlar ve sınıflar arasında eşit olarak dağıtmasa da işçi sınıfı bile çok övülen sosyalizmden ziyade kapitalizm altında daha iyi bir kadere mahkumdur.

Peki, Schumpeter'e göre, genel olarak başarılı bir toplumsal düzen neden daha az başarılı bir düzene yerini bırakma tehlikesiyle karşı karşıya? Birincisi, kapitalizm kendi içinden, sosyalizme giden yolu her ne kadar zorunlu kılmaya da bu yolu belirgin şekilde kolaylaştıran eğilimler doğurduğu için. İkincisi, kapitalizmin muhalifleri sistemin güçlü yanlarını başarıyla önemsizleştirip zayıf yanlarını abarttıkları için. Bu konudaki yargılar, gerçeklerden çok, gerçekler hakkındaki fikirler veya görüşler tarafından şekillenir. Şöyle de denebilir: Schumpeter'e göre, o dönemin söyleminde *sahte haberler* önemli bir rol oynuyordu. Bunlar siyasi inançları şekillendiriyor, kitleleri harekete geçiriyor ve gerektiğinde rejim değişikliklerini tetikliyordu.

4. Sermayenin Yoğunlaşması ve Bürokratikleşme

İlk bahsedilen nedene gelince, Schumpeter, kapitalizmin yapısı ve işleyişindeki içsel dönüşüme daha önce dikkat çeken Marx'ın izinden gider. Marx'a göre, kapitalizm geliştikçe sermayenin yoğunlaşması giderek artar ve rekabet zayıflar. Schumpeter de bu görüşe katılır ve uluslararası alanda faaliyet gösteren güçlü büyük şirketlerin, holdinglerin ve tröstlerin oluşumuna işaret eder. Buna paralel olarak, Max Weber'in de vurguladığı gibi, ekonomik sürecin giderek genişleyen rasyonalizasyonu ve süreçlerinin bürokratikleşmesi gözlemlenebilir. Schumpeter'e göre bu gelişmeler, sosyalizmde görülenlere benzer bir idari aygıt, planlama zihniyeti, hiyerarşik yapı ve sosyal tabakalaşma ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Schumpeter, diğerlerinin yanı sıra, Marx'ın çalışmalarını modern çağa taşımayı ve Marx'ın sağladığı analitik araçları kullanıp genişleterek bu dönemi domine eden eğilimleri incelemeyi açıkça hedefleyen *Rudolf Hilferding*'den (1910) yararlanır. Ancak Hilferding'in çalışması, yalnızca sermayenin yoğunlaşmasına yönelik eğilimler etrafında değil, aynı zamanda bankacılık sermayesi ile sanayi sermayesinin giderek daha sıkı bir şekilde iç içe geçmesi ve "finans sermayesi"nin ortaya çıkışı etrafında da dönmektedir (bkz. Kurz 2011a).

5. Fikirlerin Önemi

İkinci neden ise tamamen farklı bir nitelikte olmakla birlikte, bu yüzden daha az önemli değildir. Burada söz konusu olan, tarihsel gelişmelerin yorumlanması, sosyo-ekonomik değişimin değerlendirilmesi ve alternatif toplumsal düzenlerin incelenmesidir. Bu, her şeyden önce "fikirlerin" rolünü ve hem gerçek tarihsel olayların yorumlarını hem de tahayyül edilen siyasi seçenekleri ilgilendirir. Bu, bir yandan, çeşitli düşünce okullarının önde gelen temsilcileri, özellikle Engels ve Marx gibi sosyalist yazarlar, Eugen von Böhm-Bawerk ve Friedrich August Hayek gibi önde gelen liberaller ve son olarak John Maynard Keynes'in çalışmalarını izleyen *karma ekonomi* kavramının savunucuları tarafından sosyal bilimlerde savunulan ilgili görüşlere atıfta bulunmaktadır. Bu görüşler kapitalizmi doğru bir şekilde yansıtıyor mu, yoksa onu yanlış mı anlıyorlar? Hangi yanlış anlamaları barındırıyorlar ve neden? Peki ya sosyalizm hakkındaki görüşleri ne durumda? Sovyetler Birliği'ndeki deneyimlerden ve orada inşa edilen gerçek sosyalizmden ne gibi dersler çıkarıyorlar?

Bahsetmeye değer ikinci bir etkili grup da Schumpeter'in çeşitli şekillerde "entelektüeller" olarak adlandırdığı gruptur. Kendisi bu terimi genellikle tırnak içinde kullanır ve eserinin çeşitli bölümlerinde, memurlardan ve çalışanlardan serbest meslek sahiplerine kadar uzanan farklı insan gruplarını kapsayacak şekilde kullanır; ancak

¹³ Schumpeter'e göre girişimciler, kapitalistlerin aksine bir toplumsal sınıf oluşturmazlar ve herhangi bir sınıfa da dahil edilemezler; zira yenilik hayata geçirildiğinde onların kendine özgü rolü ortadan kalkar. Schumpeter, Smith, Marx, Walras, Böhm-Bawerk ve neredeyse tüm iktisatçı camiasının girişimcileri ve kapitalistleri yanlış bir şekilde birbirine karıştırdığını savunur. Bu durum, farklı sosyal gruplar arasındaki gerilimler ve çatışmalar hakkında yanıltıcı görüşlere varmalarına yol açmıştır. Bu karşıtlıklar ve çatışmalar ile bunların ateşlediği kıvılcımlara dair doğru bir bakış açısı, ekonomik, toplumsal ve siyasi çalkantıların yeterince anlaşılmasını sağlayacak ve evrimin gidişatını anlaşılabilir kılacaktır.

her şeyden önce sosyalist parti üyeleri ve propagandacıları ile gazetecileri kastediyordu. Onlar, “önceden belirlenmiş görüşlerin” temsilcileri olduğu kadar, “siyasetin gerçekliğinden habersiz doktriner hayalperestler”dir (Schumpeter [1949] 1987: 119). Kapitalizm ve onun sosyalist alternatifi hakkındaki değerlendirmeleri ciddi yanlış anlamalar ve yanılgılarla doludur, ancak ne yazık ki propaganda olarak son derece başarılıdır. Güncel şikayetlerin abartılması ve altın bir gelecek vaadi, işçi sınıfının büyük kesimlerini sosyalist partilerin kollarına sürüklemişti. İşçi sınıfı, ancak son zamanlarda “Marksist ideolojinin kendilerine ait olmadığını”, entelektüeller tarafından kendilerine “dayatıldığını” yavaş yavaş fark etmeye başladı (ibid: 203)¹⁴.

Schumpeter gibi bir akademisyen, tespit ettiği bu istenmeyen eğilimlere karşı ne yapabilir? Yanlış algıları ve hataları kökünden ele almalı ve bunları en ayrıntılı halleriyle ortaya koymalıdır. Schumpeter bu girişime büyük bir enerji harcar; arka arkaya sayısız kitap, makale ve gazete yazısı yayınlar; hem akademik hem de genel kitleye yönelik konferanslar verir. Marx’ın *Kapital* adlı eserinin alt başlığı “Ekonomi Politikin Eleştirisi”dir. Bu eleştiri özellikle klasik iktisat bilimine yöneliktir; bu akımm önde gelen temsilcileri arasında François Quesnay, Adam Smith ve David Ricardo (ayrıca Johann Heinrich von Thünen) yer almaktadır. Onları incelemek faydalıdır, çünkü birçok açıdan yanılgılarına inanıyor olsak bile onlardan bir şeyler öğrenebiliriz. Öte yandan, Schumpeter’in “kaba iktisat” olarak adlandırdığı şey, esasen yanlış anlamalardan başka bir şey sunmadığı için sadece üstünkörü bir şekilde bahsedilmeyi hak eder. Schumpeter, mesajının duyulmasını ummaktadır ve gizliden gizliye, bunun sonucunda sosyalizme doğru yürüyüşün önleneceğini de ummaktadır. Tıpkı Marx’ın bu yolun kaçınılmaz olduğunu kesin olarak kanıtlamayı umduğu gibi. Adam Smith de bir aydınlanma misyonu üstlenmişti ve çağdaşlarının, özellikle de yasa koyucuların ve politikacıların, felaket olarak gördüğü merkantilist doktrine kapılmalarını engellemeye çalışıyordu.

Schumpeter’e göre, kapitalizm sadece iddia edilen ekonomik başarısızlığı nedeniyle tehdit altında değildir. Aksine, tehlike bir yandan onun işleyişine dair anlayış eksikliğinden kaynaklanmaktadır — bu eleştiriye sadece Keynes’e değil, aynı zamanda Böhm-Bawerk ve Hayek’e de yöneltmektedir. Diğer yandan ise tehlike, sosyalizmin potansiyelinin ve sözde arzu edilen niteliklerinin ölümcül bir şekilde abartılmasından kaynaklanmaktadır. Kapitalizmin çöküşüne yol açacak olan, Marx’ın iddia ettiği gibi sert ekonomik gerçekler değil, potansiyel olarak “yumuşak” ancak son derece yanıltıcı fikirler ve doktrinlerdir¹⁵.

Feuerbach üzerine yazdığı ünlü tezinde Marx, politikacıların dünyayı yalnızca çeşitli şekillerde yorumladıklarını, ancak asıl önemli olanın dünyayı değiştirmek olduğunu yazar. Schumpeter ise buna karşı çıkar: Hayır, her şeyden önce önemli olan dünyayı doğru bir şekilde anlamaktır. O, doğru yoruma sahip olduğuna inanmaktadır. Bu, paha biçilmez bir değere sahiptir; zira alternatif toplumsal düzenlerin özelliklerine dair tartışmanın sonucu, tarihin ilerleyişini ve dolayısıyla uygarlık sürecini belirler.

Schumpeter’e göre en büyük tehlike Bolşevizmden kaynaklanmaktadır. *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* kitabının 12. bölümü, kapitalizmi koruyan sosyal sınıfların ve kurumların çöküşü şeklinde “yıkılan duvarlar”dan bahseder. 13. bölüm, özellikle entelektüeller arasında bu sosyal düzene karşı artan düşmanlığı ele alır. 14. bölüm,

¹⁴ Schumpeter’e göre Lenin, “proletaryanın ‘kendi çabalarıyla’ asla özgürleşemeyeceğini veya özgürleşemeyeceğini, yani entelektüellerin önderliği olmadan özgürleşemeyeceğini fark eden ilk gerçek sosyalistti” (1949; bkz. Herzog ve Honneth 2016: 247, dipnot 5).

¹⁵ 1928 yılında Schumpeter, *Economic Journal* dergisinde “The Instability of Capitalism” başlıklı makalesini yayınladı; makalenin sonunda şöyle deniyordu: “Ekonomik açıdan istikrarlı olan ve hatta istikrarını artıran [!] kapitalizm, zihnin rasyonalizasyonu yoluyla, kendi temel önkoşulları, gerekçeleri ve sosyal kurumlarıyla bağdaşmayan bir zihniyet ve yaşam tarzı yaratır ve – ekonomik bir zorunluluktan ötürü değil, hatta muhtemelen ekonomik refahın aleyhine – onu sosyalizm olarak adlandırıp adlandırmamanın artık sadece bir zevk ve terminoloji meselesi olduğu bir düzen haline dönüşür.” (Schumpeter 1928: 386; Almanca çevirisi Schumpeter 1987: 67 f.) Tarih, Schumpeter’in tüm iddialarını doğrulamıyor: Yaklaşık bir yıl sonra, Ekim 1929’da New York Borsası çöküşü ve Dünya Ekonomik Krizi yaşanır.

“Çürüme”, Schumpeter’in mülkiyet ve kontrolün ayrılması yoluyla “mülkiyet özünün buharlaşması”, faydacılık yoluyla “burjuva ailesinin dağılması”, “kâr güdüsünün” aşınması ve yatırım faaliyetlerinin uzun vadeli yönelimi konusundaki kültürel açıdan karamsar görüşünü ifade eder. Ona göre, insanlığı tehdit eden en büyük tehlike Bolşevizmdir. Sermaye yoğunlaşması ve bürokratikleşme sosyalizme işaret eder ve sahte peygamberler onu övüp durur. Stalin’in yaydığı dünya devrimi artık uzak bir gürültü değildir. Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm de diktatörlük rejimleri kurmuş olsalar da yirminci yüzyılın üçüncü on yılından dördüncü on yılına geçişte Bolşevizmin geriye kalan tek ciddi düşmanları onlardı. Bolşevizmin yayılması, insanlık için olabilecek en büyük talihsizlik olacak ve barbarlığa geri dönüş anlamına gelecektir. Bu açıdan bakıldığında, faşizm ve Nasyonal Sosyalizm, çöküşlerine kadar paradoksal bir şekilde Schumpeter’in kurtarıcılarıdır. Ne yazık ki, ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt, dizginleri ele alıp Stalin’i durduracak büyüklükte bir lider değildi. Schumpeter kesinlikle bir Spencerci değildir.

Şimdi Adam Smith’e dönelim. Başlıca eserleri, kabaca söylemek gerekirse, Marx’ın *Kapital*’inden yaklaşık bir yüzyıl önce ve Schumpeter’in önemli çalışmalarından bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre önce kaleme alınmıştır. Darwin’in evrim teorisi ise ölümünden yaklaşık yetmiş yıl sonra yayınlanmıştır. Öyleyse, nasıl olur da o, evrimsel iktisadın öncüsü olarak kabul edilebilir? Bu konuyu iki aşamada ele alacağız. V. Bölümde, Smith’in eserlerinden, onun evrimsel bakış açısının *öncüsü* olduğuna dair kanıt olarak değerlendirilebilecek birkaç unsuru belirliyoruz. VI. Bölümde ise, onun ele aldığı uygarlık sürecine yönelik tehditler ele alınmaktadır. Bunlar, yaygın olarak kabul gören yorumun aksine, Smith’in, tüm sorunların çözümü piyasaya bırakılırsa her şeyin yoluna gireceği şeklindeki basitleştirici görüşün savunucusu olmadığını göstermektedir.

V. Smith’in Eserlerinde Evrim Teorisinin Unsurları

1. Yanlış Anlaşılan İskoç

Smith, genellikle birbirine bağlı piyasaların başarılarını sınırsız bir hayranlıkla takdir eden ve devletin ekonomiye müdahalesini temelde zararlı bulan biri olarak görülür. İyi bir toplumu mümkün kılmak için gereken (neredeyse) tek şey, piyasalar ve tekel oluşumuyla mücadele eden bir rekabet politikasıdır. Ya da *Andrew Schotter*’ın (1985: 3) Adam Smith’in sözde doktriniyle ilgili olarak özellikle radikal bir şekilde ifade ettiği gibi: “toplumsal açıdan yararlı sonuçlar elde etmek için bencillikten başka hiçbir şeye gerek yoktur.” Eğer sosyo-ekonomik sistem yukarıda bahsedilen anlamda doğru yola sokulur ve bu yolda tutulursa – buna eşlik eden görüşe göre – o zaman uygarlık süreci kesintisiz bir şekilde ilerler. İnsanların yaşam koşullarını durmaksızın iyileştirerek, sistemi “en fazla sayıda insan için en büyük mutluluk”a yönlendirir¹⁶. Bu basitleştirilmiş açıklama, genel olarak, Smith’in uygarlık sürecinin ideal yolu ve insanlığın sosyo-ekonomik evrimi hakkındaki anlayışını doğru bir şekilde yansıtır mı?

Bu çalışmada verilen cevap şudur: hayır. Bu bölümde ve bir sonraki bölümde, bunun en önemli nedenlerini özetleyeceğim. Smith’in öğretilerinin yaygın olarak yanlış yorumlanmasının ve zaman zaman açıkça çarpıtılmasının birkaç nedeni vardır (bkz. ayrıca *Horn* 2023). Bunların en önemlilerinden biri, İskoçyalıyı ideolojik olarak sahiplenme girişimleri bir yana, elbette Smith’in eserinin çeşitli yerlerinde piyasaların gücünü ve homeostatik özelliklerini övmesidir. Aslında, piyasalara büyük bir güven duymaktadır, en azından çağdaşlarının çoğundan çok daha fazla. Ancak burada şunu akılda tutmak gerekir. İlk olarak, *Ulusların Zenginliği*’nin IV. Kitabı’nda alternatif politik ekonomi sistemlerine —yani, merkantilist ve tarımsal sistemlere— yönelik eleştirisinde, kasıtlı olarak abartılara başvurduğunu belirtir. Bu bağlamda bir atasözü alıntılar: “Atasözüne göre, çubuk bir tarafa çok fazla eğilmişse, onu düzeltmek için diğer tarafa da aynı ölçüde eğmek gerekir.” Ardından bunu, ele aldığı iki sistemle ilişkili olarak şöyle açıklar:

Tarımın her ülkenin gelir ve servetinin tek kaynağı olduğunu savunan Fransız filozoflar, bu atasözünü benimsemiş görünüyorlar; ve tıpkı Colbert’in planında kent sanayisinin kırsal sanayiye kıyasla kesinlikle

¹⁶ Alman marjinal fayda teorisini *Hermann Heinrich Gossen* (1854), ekonomik teorisini açıkça bir “din” olarak, kendisini ise bu dinin “rahibi” olarak sunarak, bu görüşün kurtuluşçu yorumunu tutarlı bir şekilde dile getirir.

abartılmış olduğu gibi, onların sisteminde de bu sanayinin kesinlikle yetersiz gösterildiği anlaşıyor. (WN IV.ix.4)

Quesnay ve Colbert için yeterli olan şey, Smith için de kesinlikle yeterlidir. Smith de çubuğu, kendi görüşüne göre başkalarının bükmüş (ya da daha doğrusu, çarpıtmış) olduğu yönün tam tersi yönde bükmektedir. Onun bu tartışma stratejisi, *Ulusların Zenginliği*'ni okurken gözden kaçırılmamalıdır.

İkincisi, Smith'in piyasalara övgüsü, bizim Smith'in anladığı anlamda "iyi yönetilen" bir toplumla karşı karşıya olduğumuzu varsayar; bu varsayım bazen açıkça, ancak çoğunlukla dolaylı olarak dile getirilir. Kötü yönetilen toplumlarda durum farklıdır; Smith'in de vurguladığı gibi, kötü yönetim piyasaların düzgün işleyişi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

Üçüncüsü, Smith'e göre finans piyasaları doğası gereği istikrarsızdır ve akılcı ve etkin bir düzenlemeye ihtiyaç duyar. Piyasa ve hükümet başarısızlıkları burada özellikle patlayıcı bir bileşim oluşturur ve toplumun refahını tehlikeye atar. Bu durum, onun döneminde bile ampirik olarak zaten iyi bir şekilde belgelenmişti. Smith, asimetric bilgi, ahlaki tehlike, ters seçim, bulaşma ve sürü psikolojisi gibi kavramları kullanmadan bu durumun teorik açıklamasını yapar (bkz. Kurz 2016a: Bölüm 6). Ancak esasen, istikrarsızlığı tam da buna bağlamakta ve endişe verici bir alt tonla şunu vurgulamaktadır: Etkili bir düzenleme olmadan, "birkaç bireyin doğal özgürlüğünü kullanması... tüm toplumun güvenliğini tehlikeye atar" (WN II.ii.94; vurgu eklenmiştir). Bütün toplumun refahı tehlikeyededir!

Smith, bir ülkenin ekonomik faaliyetlerinin büyük bir kısmının birbirine bağlı piyasalar tarafından koordine edilmesine izin verilmesini savunurken, mal piyasalarına atıfta bulunur ve bunu açıkça belirtmeden finans piyasalarının başarılı bir şekilde düzenlendiğini ve dolayısıyla ekonomiye bir bütün olarak tehdit oluşturmadığını varsayar. Ancak o, ekonominin reel sektörünün istikrarını savunmakla yetinmez; aksine, bunu ikna edici bir gerekçeyle desteklemeye çalışır. *Ulusların Zenginliği*'nin I. Kitabı'nın VII. Bölümünde, *serbest rekabet* koşulları altında yani, piyasaya giriş ve çıkışta önemli kısıtlamaların olmadığı durumlarda, ekonomik sistemin, günümüz dinamik teorisinde "çekici" olarak adlandırılan bir özellik sergilediğini göstermeye çalışır: "Piyasa fiyatlarının" "doğal" seviyelerinden sapmaları — ki serbest rekabet koşullarında bu seviyeler eğilimsel olarak tekdüze bir kâr oranı ile karakterize edilir — özellikle sermaye sahiplerinin kendi çıkarlarına yönelik davranışları tarafından ortadan kaldırılır. Smith'in Newtoncu terminolojiyi kullanarak ifade ettiği gibi, ekonomi kendi çekicisine doğru "çekilir" ya da onun etrafında "salınır". Herhangi bir durumda, çekici, üretimin teknik koşulları ve reel ücretlerin seviyesi tarafından belirlenir. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nin I. Kitabı'nda ekonominin reel sektörünün istikrarını göstermeye çalışarak, piyasa aracılı koordinasyonun genişlemesinin ekonomiyi anarşi ve kaosa sürükleyeceği yönündeki yaygın korkuyu ortadan kaldırmaya çalışır.

Öyleyse, Smith'in eserindeki evrimsel unsurlar nelerdir? Öncelikle, Smith'in Comte de Buffon (1707–1788) ile meslektaş ve işbirlikçisi Jean-Marie Daubenton'un (1716–1799) muazzam eserlerinin en azından bazı kısımlarına aşina olduğunu belirtmekle başlayacağım. Buffon, Charles Darwin'in öncüsü olarak kabul edilir. Smith'in, "neredeyse evrensel olarak kabul gören bu iki beyefendinin" (Smith 1980: 248, bölüm 8 ve dipnot 14) bulgularından yararlanmamış olması şaşırtıcı olurdu. Bugüne kadar, bu bağlantı Smith'in eserlerinin algılanmasında yalnızca ara sıra önemli bir rol oynamıştır. Bu durumun nedeni, Smith'in eserlerinde Buffon'a nadiren açıkça atıfta bulunmasıdır. Ancak, Japonya'nın Fukuoka kentindeki Kyushu Üniversitesi'nden Tetsuo Taka'yanın, Smith'in Buffon'la dolaylı ilişkisini ve o dönemin botanik ve doğa felsefesi literatürünü incelediği birkaç makalesine borçluyuz¹⁷.

2. Darwin'in öncüsü Comte de Buffon'un eseri

¹⁷ Edinburgh için hazırladığım sunum metnini tamamladıktan sonra, Kii-chiro Yagi nazikçe Taka'nın bilgilendirici ve aydınlatıcı çalışmalarına dikkatimi çekildi. Taka, diğer konuların yanı sıra Smith'in sosyal teorisinde içgüdü kavramının rolünü inceliyor; bkz. özellikle Taka (2012). Ancak, Smith'in eserindeki evrimsel unsurlara yönelik onun incelemesi ile benimkiler arasında sadece marjinal bir örtüşme var ve bunlar birbirini tamamlayıcı nitelikte.

Fransız matematikçi, doğa felsefecisi ve anatomist George-Louis Leclerc, Comte de Buffon, kısmen hekim ve tahnitçi Louis Jean-Marie Daubenton ile birlikte, 1749 yılından itibaren tek tek makale ve kitaplardan oluşan sürekli bir yayın dizisi şeklinde, genel başlığı *Histoire naturelle, générale et particulière* (Buffon 1749 ve devamı) olan toplam 44 ciltlik bir eser yayınladı. Buffon, Newton'dan büyük ölçüde etkilenmişti. İsveçli çağdaşı Carl von Linné'nin (1707–1778) doğanın bütününün taksonomik olarak kavranabileceği yönündeki görüşüne karşı çıktı. Doğanın zenginliği ve kısmen iklim değişikliklerinden kaynaklanan sürekli dönüşümü göz önüne alındığında bunun imkânsız olduğunu savundu. Aksine, canlılar evrimsel bir merdiven boyunca geliyordu. Buffon, Daubenton'un da desteğiyle, karşılaştırmalı anatomik çalışmalarla bu görüşünü kanıtlamaya çalıştı. Gözlem ve deney, felsefi spekülasyonun yanına eklenmişti. *Histoire* geniş çapta okunmuş ve tartışılmış, Fransa'da ansiklopedistlerin eserleri kadar popüler olmuştur. Paris salonlarında da konuşulan bir konu haline gelen eser, tamamen veya kısmen birçok dile çevrildi. Buffon, Paris'teki İngiliz Büyükelçiliği'nde sekreter olarak görev yapan David Hume'a eserin ilk ciltlerinden bazılarını hediye etti (bkz. *Smith* 1977: 118). Smith'in özel kütüphanesindeki Buffon eserlerinin envanteri hakkında bilgi *Mizuta* (2000) tarafından verilmektedir.

Burada, özellikle *Ulusların Zenginliği*'nde, Buffon'a atıfta bulunduğu varsayılabilir bir hususa dikkat çekmekle yetineceğim. Smith'in insan türünü çeşitli hayvan türleriyle defalarca karşılaştırmasından söz ediyorum. Farklılıkları vurgulayarak, insanlığın toplumsal yaşam ve uygarlığın gelişimi sürecine yönelik benzersiz yeteneğini ortaya koymaya çalışmaktadır. İnsanlar, yakın iş birliği ve giderek daha uzmanlaşan bir sosyal iş bölümü için ön koşul olan iletişim konusunda daha gelişmiş yeteneklere sahiptir; Smith'e göre, bu da gelişimin itici gücüdür. İnsanın "takas ve değişim yapma gücü ya da eğilimi" (*WN* I.ii.5), doğuştan gelen bir sözleşme mantığını temsil eder. İnsanlar, giderek genişleyen bir iş birliği ilişkileri ağı aracılığıyla, büyük ölçekte birbirlerine fayda sağlayabilirler. Hayvan türlerinde ise bu yetenek, varsa bile çok nadir görülür: "Ancak, aynı türden olsalar da, bu farklı hayvan kabileleri birbirlerine neredeyse hiç fayda sağlamazlar" (*ibid*). Gerçi hayvanlar pek çok dikkat çekici yeteneğe sahip olsalar da ve bu bakımdan çoğu zaman insanları geri bıraksalar da, bu yetenekleri bir "ortak havuz"da birleştirip herkesin kullanımına açarak herkesin yaşam koşullarını iyileştiremezler. İnsan türü ise farklıdır: İş bölümü ve malların değiş tokuşu, herkesin mevcut olan son derece farklı yetenek ve becerilerden yararlanmasına olanak tanır. Malların alım satımı yoluyla, toplumun her bir üyesi diğerlerinin yetenek ve becerilerine erişebilir. Bu, insanların dolaylı olarak öğrenme, yetenek ve becerilerini geliştirme ve uzmanlaşma yeteneklerine atıfta bulunur; bu da onları hayvan türlerinden büyük ölçüde ayırır.

Bu nedenle biyoloji ve sosyal bilimler, özellikle iletişim kurma, düşünceleri paylaşma, birbirlerinden öğrenme, yetenekleri geliştirme, becerileri kazanma ve iş birliği yapma becerileri açısından birbirinden farklı türlerle ilgilenmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Marx ve Schumpeter, Darwinci evrimsel biyolojinin unsurlarını sosyal bilimlere doğrudan uygulamanın bir yolu olmadığını düşünmüşlerdir. Smith'e gelince, belki de Buffon ile olan ilişkisi hakkında benzer bir şey söylenebilir. Her ne kadar henüz emekleme aşamasında olan bir evrimsel biyolojiyle karşı karşıya olsa da, politik ekonominin analitik kavramlarını, incelediği "biyotop"a atıfta bulunarak üretmesi gerektiğine dair hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Daha sonra Marx ve Schumpeter gibi, insan ve hayvan türlerini karşılaştırarak kendini biyologların biyotopundan ayırır.

Bana göre, Smith'in çalışmasının aşağıdaki unsurları evrim teorisi bağlamında yorumlanabilir.

3. Kendi Kendini Düzenleme İlkesi

Serbest rekabet koşulları altında kişisel çıkar güdüsüne dayalı davranışların bir sonucu olarak piyasa fiyatlarının "doğal" seviyeleri etrafında salınım gösterdiği ya da yerçekimi etkisi yarattığına dair Smith'in teorisinde gördüğümüz gibi, o, ekonominin reel sektörünü kendi kendini düzenleyen bir yapı olarak ele almaktadır. Bu bağlamda, rekabetin merkezci yönüne odaklanır. Ancak, "iyileştirmelerin" – yeni üretim yöntemleri ve yeni malların – üretilmesini sağlayan merkezkaç yönüne bakıldığında da ciddi bir sorun görmez; zira öncü firmanın hemen peşinden gelen rekabet, er ya da geç, kârlılığın yeniden dengelenme eğiliminde olduğu yeni bir çekim merkezinin oluşmasını zorunlu kılmaktadır. İçsel olarak ortaya çıkan dinamik, Newton'un astronomide incelediğinden daha karmaşıktır ve Smith, bu dinamiklerin teorik olarak kavranmasına ancak kısmen katkıda bulunabildi. Ancak burada da bir başlangıç yapılmıştır. Bir ekonominin tarihsel gelişimini, birbirini izleyen bir dizi ağırlık merkezi —ya da günümüzde ifade ettiğimiz şekliyle, ekonomik sistemin "uzun vadedeki konumları"

— biçiminde ele alan çalışması, bir yandan gelişmiş bir dinamik analizin eksikliğini, diğer yandan ise toplumun iyi yönetildiği sürece ekonominin reel sektörünün istikrarlı olduğu yönündeki inancı yansıtmaktadır. Bu nedenle, Smith’in başvurduğu öz-örgütlenme ilkesi, bir istikrar çapasını, yani işleyen bir devleti varsaymaktadır. Bu, ilerleyen süreçte çeşitli açılardan teyit edilecek ve pekiştirilecektir.

Her şey yolunda giderse, uygarlık süreci yeniliklerin yol açtığı çalkantılara rağmen nispeten sorunsuz ilerler ve böylece Smith’in Glasgow Üniversitesi’ndeki saygıdeğer hocası, “unutulmaz” Francis Hutcheson’un (1694–1746) ifade ettiği gibi “en çok sayıda insan için en büyük mutluluk” sağlanır. Sistem daha sonra “eşitlik, özgürlük ve adalet”e doğru ilerler (*WN* IV.ix.3). Ancak durumun böyle kalacağına dair bir garanti yoktur. Smith, VI. Bölümde göreceğimiz gibi, zorluklara açılan sayısız kapı görmektedir.

4. “İyileştirmeler” ve kombinatoryal metafor

Smith, doğal olarak, özellikle Darwin ile öne çıkan “varyasyon”, “seleksiyon” ve “kalıtım” gibi terimlerin hiçbirini kullanmaz. Ancak benzer kavramları başka isimlerle ifade eder. Onun “iyileştirme” kavramı, bu terimlerin bazı unsurlarını içermektedir. Yeni teknik bilginin tanımlanmasında kombinatoryal metaforun kullanılması, gelişimin yol bağımlılığına ve bir dizi alternatif arasından seçim yapılmasına işaret etmektedir. Geliştirilmiş makineler, okuduğumuz kadarıyla, sadece makine mühendislerinden değil, aynı zamanda araştırmacılardan ve bilim insanlarından da gelmektedir; yani “hiçbir şey yapmamak, ancak her şeyi gözlemlemekle uğraşan ve bu nedenle, çoğu zaman en uzak ve birbirinden farklı nesnelerin güçlerini bir araya getirebilen filozoflar veya spekülâtörlerden” kaynaklanmaktadır. O, şunu da ekler: “Toplumsal ilerlemesinde, felsefe veya spekülasyon, diğer her meslek gibi, belirli bir vatandaş sınıfının başlıca veya tek mesleği ve uğraşı haline gelir.” (*WN* I.i.9) İş bölümünün derinleşmesinin bir göstergesi, ekonomik açıdan yararlı teknik bilginin akışını genişleten ve kalıcı hale getiren ve ekonominin uyum sağlama kapasitesini kalıcı bir görev haline getiren bir araştırma ve geliştirme sektörünün ortaya çıkmasıdır. Smith, bir bilgi toplumunun ortaya çıkacağını öngörür ve üretkenlik ile zenginliğin mevcut “bilim miktarına” (*ibid*) bağlı olduğunu vurgular.

Hem Marx hem de Schumpeter kombinatoryal metaforunu kullanır ve her ikisi de inovasyonun kalkınma ve büyüme üzerindeki ezici rolünü vurgular. Smith’e benzer şekilde, ortaya çıkan değişikliklerin başlangıç noktası olan ekonomiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda toplum, kültür, siyaset, din gibi diğer alanları da etkilediğini kabul ederler. Ve Smith gibi, onlar da bu alanların da ekonomiye karşılıklı bir etki uyguladığını ve bu döngünün böylece devam ettiğini biliyorlar. Dolayısıyla, dar bir ekonomik bakış açısı, bu konuda bilinmesi gereken her şeyi kapsayamaz.

5. Üretim Sisteminin “Genotipinde” Yaşanan Yenilikler ve Değişiklikler

İyileştirmeler, ekonominin tüm sektörlerinde gerçekleşir ve şirketler arasındaki rekabetten kaynaklanır; ancak her icat ekonomik açıdan başarılı olmaz. Pek çok icat, rekabetin zorlu sınavına bile giremez: hiçbir zaman hayata geçirilmez. Diğerleri ise hayata geçirilir, ancak testi geçemez ve erken bir aşamada başarısız olur. Ancak başarılı olanlar, ortalamanın üzerinde karlılıkları sayesinde ekonomik etki kazanır ve bu da ortalamanın üzerinde bir kurumsal büyümeyi mümkün kılar. Ancak zamanla, yenilikçilerin peşinden gelen rakipler, kâr oranlarındaki farkları sonunda dengeler. Smith şöyle yazıyor:

Herhangi bir yeni imalatın, herhangi bir yeni ticaret dalının ya da tarımda herhangi bir yeni uygulamanın kurulması, her zaman bir spekülasyondur ve girişimci bu yolla kendine olağanüstü kârlar vaat eder. Bu kârlar bazen çok büyük olur, bazen de – belki daha sık olarak – tam tersi olur; ancak genel olarak, çevredeki diğer eski mesleklerin kârlarıyla düzenli bir orantı içinde değildir. Girişim başarılı olursa, kârlar genellikle başlangıçta çok yüksektir. Ticaret veya uygulama iyice yerleşip tanınır hale geldiğinde, rekabet bu kârları diğer ticaret dallarının seviyesine indirir. (*WN* I.x.b.43)

Sosyo-ekonomik sistemdeki yenilikleri (inovasyonları) biyolojideki yeniliklerle karşılaştırsak, 20. yüzyılın başında Hollandalı biyolog Hugo de Vries tarafından ortaya atılan “mutasyon” kavramıyla bir benzetme kurmak belki de o kadar da abartılı olmayacaktır. Burada kastedilen, biyolojik evrimde yeniliklere yol açan genotipteki rastgele varyasyonlardır (bkz. *Lorenz* 2020: 13). Ancak, hayatta kalan mutasyonlar doğada nispeten nadir görülür

– tıpkı başarılı icatlar gibi. Şimdi, kendileri de dahil olmak üzere tüm ürünlerin üretiminde doğrudan veya dolaylı olarak yer alan tüm ürünleri, belirli bir üretim sisteminin bir tür genotipi olarak ele alalım. Burada sistemin “temel ürünlerinden” veya buna karşılık gelen “temel sistemden” söz ediliyor (*Sraffa* 1960: 7–8). Diğer tüm üretim dalları teknik olarak temel sisteme bağlıdır, ancak bunun tersi geçerli değildir. Temel sistem yenilikler sonucunda değişirse, bu durum tüm üretim dallarını, gelir dağılımını ve nispi fiyatları etkiler. İnovasyonlar, temel sistemi çeşitli şekillerde değiştirebilir. Bazı temel ürünleri ortadan kaldırıp yenileriyle değiştirebilir; temel ürünleri temel olmayan ürünlere dönüştürebilir ve tersini de yapabilir; temel sistemin boyutunu değiştirebilir vb. Teknoloji tarihi, bu bakış açısına göre, özellikle ekonominin temel sisteminde yaşanan devrimlerin tarihidir¹⁸.

Smith’e göre uygarlık süreci, mal dünyasının genişlemesiyle karakterize edilir; bu süreçte piyasaya sürülen yeni ürünlerin sayısı, piyasadan çekilenlerin sayısından fazladır. Buna paralel olarak, işin doğasında da bir değişim yaşanır. Üretim ve dağıtım ağları hem kapsam hem de karmaşıklık açısından büyür ve bununla birlikte sistemin dış etkenlerden kaynaklanan aksaklıklara karşı kırılganlığı da artar. Ancak Smith’in düşüncesi fizyokratik bir önyargıya sahiptir. Bu önyargı, tarımın ve hasat edilen ürünün – tahılın – özel bir konuma sahip olduğunu savunur. Burada Smith “doğanın tahıl ile hemen hemen her türlü mal arasında kurduğu büyük ve temel fark”tan söz eder (*WNIV*.v. a.23). “Tahıl” burada tüm gıda maddelerinin bir karışımı olarak anlaşılmalıdır¹⁹. Tahıl, her yerde ekmek vb. tüketiminin işçilere işlerini yapabilecek enerjiyi sağladığı için, tüm malların üretimine doğrudan ve dolaylı olarak girer. Tahıl, kendine özgü bir temel üründür. “Yünlü veya keten kumaşlar, diğer tüm malların gerçek değerinin nihai olarak ölçülüp belirlenmesinde düzenleyici mal değildir. Tahıl ise öyledir.” (*ibid*) Smith, odun veya kömürün de her yerde doğrudan veya dolaylı girdi olarak gerekli olduğunu kabul eder, ancak dikkatini tarıma ve tahıl üretimine yöneltir. Toplumsal üretim aygıtının temel sisteminin, imalat sektöründeki süreçler tarafından derinden altüst edildiğini gözden kaçırır. Kömür ve demir çağının başlangıcını büyük ölçüde gözden kaçırır²⁰.

6. Döngüsel ve birikimli nedensellik

Smith’in evrimsel yaklaşımı özellikle şu iki noktaya odaklanmaktadır. Birincisi, ekonomik ve toplumsal değişimi, günümüz terminolojisiyle ifade etmek gerekirse, *doğrusal olmayan dinamikler* olarak ele almaktadır. İkincisi ise, gelişmeyi toplumsal yaşamın birbiriyle etkileşim halinde olan ve birlikte evrimleşen çeşitli alanlarının birleşimi olarak görmektedir. Uygarlık sürecinin temelini oluşturan ve onu maddi olarak ayakta tutan sermaye birikimi süreci, tüm toplumsal alanları kapsayan, kendi kendini besleyen bir gelişme fikrini ifade eder. Temel süreç şu şekildedir: Sermaye birikimi oranı ne kadar yüksekse, piyasaların büyümesi o kadar hızlı olur; bu da iş bölümünün derinleşmesi için alan yaratır. Bu olgu teknolojik ve örgütsel ilerlemelere, işgücü verimliliğinde ve dolayısıyla kişi başına gelirden ve özellikle kârda artışa yol açar. Bunlar da daha fazla sermaye birikimini finanse eder ve bu döngü böyle devam eder. Sonuç, kendi kendine giderek daha yüksek seviyelere tırmanan bir gelişmedir. Smith, bu süreçte döngüsel ve kümülatif nedensellik ilkesini açıkça kabul eder ve ekonomik büyüme ile teknolojik ilerlemenin birbirini pekiştirdiğini görür. *Allyn Young* (1928: 529), bunu Smith’in temel “teoremi” ve iktisat alanındaki “en aydınlatıcı ve verimli genellemelerden biri” olarak nitelemektedir. Bu, dinamik olarak artan ölçek ekonomisi

¹⁸ Tüm ekonomik sistemlerde temel bir ürün olarak karşımıza çıkan şey enerjidir. Ancak zaman içinde birincil enerji kaynakları (odun, kömür, petrol, doğal gaz, plütonyum...) değişmiştir. Bu nedenle ekonomi tarihi, diğer unsurların yanı sıra, çeşitli gelişme aşamalarını besleyen baskın enerji kaynakları açısından sınıflandırılmıştır. Bu nedenle, *Antroposen* kavramının yanı sıra, gezegenin büyük ölçüde insan kaynaklı değişimini ifade etmek için *Pirozen* kavramının kullanılması da tamamen yersiz değildir.

¹⁹ Smith’ten önce, William Petty gibi isimler de İncil’e atıfta bulunarak tahıl kavramını bu şekilde kullanmışlardır.

²⁰ Önemli icatlar arasında Spinning Jenny, otomatik eğirme makinesi ve geliştirilmiş buhar makinesi yer alıyordu. Smith, buhar makinesinin mucidi James Watt ile dosttu ve hatta Glasgow Üniversitesi’nde Watt’ın çalıştığı laboratuvarın sorumlusuydu. Ancak Watt, bu icadı Smith üniversiteden ayrılıp genç Buccleuch Dükü ile birlikte Avrupa kıtasına Grand Tour’a çıktıktan sonra gerçekleştirebildi.

öğretisinin temelini oluşturur. İş bölümü ve buna eşlik eden teknolojik evrim, ekonomik sistemi ileriye taşır ve içsel olarak üretilen, kendini sürdüren ve güçlendiren bir dönüşümü tetikler.

Görüldüğü üzere, Smith imalat sektörünü “büyümenin motoru” olarak nitelendirmekte yanılmış ve bu nedenle İlk Makine Çağı’na girişi doğru bir şekilde algılayamamış olsa da ortaya çıkan geniş kapsamlı teknolojik ve örgütsel devrimleri tanımlamak ve incelemek için gerekli kavramsal çerçeveyi ve analitik araçları ona borçluyuz. O, rekabete ve rekabetin zorladığı maliyet minimizasyonu davranışına, hangi icatların iyileştirmelere veya yeniliklere dönüşeceğini belirleyen bir seçme süreci olarak dikkat çekiyor. Ve o, yenin üretim sistemine entegrasyonu ve artık işlevini yitirmiş olan eskinin sistemden atılma sürecini tanımlamaya başlar.

7. Smith’in “sistem adamı” ve toplumsal oyunun başarısı üzerine

Son olarak, Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda “toplumsal oyun” ile “satranç oyunu” arasında kurduğu ünlü benzetmeye kısaca değinelim. Bu analogiyle, toplumsal oyunun, sadece toplumun üyesi bireylerin doğal özgürlüklerinin (aşırı derecede) kısıtlanmaması durumunda başarılı olabileceğini açıklamaya çalışmaktadır.

Smith, “sistem adamını” – yani dar görüşlü politikacı veya milletvekili – başının belası olarak görür. Bu adam, “ideal yönetim planından” hiçbir sapmaya müsamaha göstermez ve her ihlali acımasız bir sertlikle cezalandırır. Bunu yaparken,

satranç tahtasındaki taşların, elin onlara uyguladığı hareketin dışında başka bir hareket ilkesi olmadığını gözden geçirir; oysa insan toplumunun büyük satranç tahtasında, her bir taşın, yasama organının ona uygulamayı seçebileceği hareketten tamamen farklı, kendine özgü bir hareket ilkesi vardır. Eğer bu iki ilke örtüşür ve aynı yönde hareket ederse, insan toplumunun oyunu kolay ve uyumlu bir şekilde ilerler ve büyük olasılıkla mutlu ve başarılı olur. Eğer zıt ya da farklı olurlarsa, oyun sefil bir şekilde devam eder ve toplum her zaman en yüksek düzeyde kargaşa içinde olur. (TMS VI.ii.2.17)

Bu analogi elbette amaçlanan amaca hizmet ediyor. Ancak burada, bu analogiden yola çıkarak, Smith’in sosyo-ekonomik evrim ve uygarlık süreci teorisinde karşılaştığı analitik zorlukları inceleyeceğiz.

Bu analogi, ilk olarak Newton’un astronomi anlayışı bağlamında ele alınabilir. Bu anlayışta gezegenler, satranç taşlarının yerini alır. Her gezegen kendine özgü bir yörünge izler ve böylece tüm gezegenlerin birbiriyle etkileşimine – önceden belirlenmiş bir uyuma – katkıda bulunur. Bununla birlikte satranç ise bir çatışma veya savaş oyunudur. Fakat bu bir kenara bırakılırsa, Smith’in sosyal teorisi hem Newton’un astronomisinden hem de satranç oyunundan çok daha karmaşık olması bakımından ayrılır. Smith’in “piyonları” sabit ve değişmez hareket ilkelerine uymaz. Bu da piyonları hayvan türlerinden ayırır. Hayvan türleri, tam aksine, farklı hareket alanlarına, çok sayıda güdü ve arzuya sahiptirler ve dış etkenler ile çevrelerinden etkilenirler. Smith şunu vurgular: “En farklı karakterler arasındaki fark, örneğin bir filozof ile sıradan bir hamal arasındaki fark, [hayvanlarda olduğu gibi, HDK] doğadan çok alışkanlık, gelenek ve eğitimden kaynaklanıyor gibi görünmektedir” (WN I. ii.4).

Ancak, bir kez ve sonsuza dek sabit bir büyüklük olmayan ve belirli sınırlar içinde değiştirilebilen tek şey, taşların “hareket ilkesi” değildir. Newton’un gezegenlerinin sayısı sabit kalırken, taşların sayısı da değişmektedir. Daha da önemlisi, eski grupların ve sınıfların yanına ya da yerlerine yeni gruplar ve sınıfların geçmesidir. Sosyo-ekonomik sistem sürekli bir kargaşa halindedir ve sürekli bir evrim sürecine tabidir. “Satranç tahtası”nın boyutu ve şekli de değişmektedir. İnsanlar gezegene belirgin bir etki uygulamakta ve gezegenin sağladığı doğal kaynakların giderek daha büyük kısımlarını kendilerine mal etmektedir. Süreç, karmaşık, doğrusal olmayan yörüngeler içerir ve dönüm noktaları ile tersine dönüşler sergiler. Buna karşılık, Newton’un analiz ettiği dünya ne kadar da basit! Smith, büyük—hayır, devasa—bir konuya el atıyor. Aşağıdaki bölümde görüldüğü gibi, işin içindeki bazı güçlerin ve nedensel ilişkilerin sezgisel bir şekilde ifade edilmesini ona borçluyuz. Her başlangıç zordur, ancak uzaktan bakıldığında, İskoçyalının şaşırtıcı bir başarıya imza attığını söyleyebiliriz.

VI. SMİTH’İN UYGARLIK SÜRECİNİN TEHLİKELERİ ÜZERİNE

TMS'de Smith, uygarlık sürecinin başarıya ulaşacağına dair iyimser bir bakış açısı sergilerken; WN'de ise daha temkinli bir tavır sergiler. Bu süreci yavaşlatacak, durduracak veya tersine çevirecek ve toplumu "ilerici" bir durumdan "gerileyen bir duruma" sürükleyecek sayısız tehlike bulunmaktadır. Bunların en önemlileri nelerdir?

1. Malumat ve Bilgi Farklılıkları

Büyüyen bir ekonomide, toplumun farklı üyelerini birbirine bağlayan ve onları karşılıklı olarak birbirine bağımlı kılan ağ, nüfusla birlikte genişler. Bu ağ büyümeye dayanabilecek mi, yoksa kopma riski giderek artıyor mu? Toplumun farklı üyelerinin ne kadar malumata sahip ve bilgili olduğu, toplumdaki süreçleri ne kadar anladıkları, malumat ve bilgi farklılıklarının [Informations-und Wissensdifferenzen] istismar edilip edilmediği ve daha pek çok konu ne kadar önemli bir rol oynuyor? Ve derinleşen toplumsal iş bölümü sürecinde bu konuda belirgin bir değişiklik olacağına dair bir neden var mı? ve bu durum uygarlık sürecini nasıl etkiliyor?

Smith, bilindiği üzere toplumu üç büyük sınıfa ayırır: toprak sahipleri, işçiler ve sermaye sahipleri. Bu sınıfları, her birinin baskın olan servet türü ve bundan elde edilen gelire göre ayrıştırır: Toprak sahipleri toprağa sahiptir ve toprak rantı elde ederler; işçiler esasen sadece emek güçlerine sahiptir ve ücret alırlar; sermaye sahipleri ise fabrikalar ve depolara ya da para ve finans sermayesine sahiptir ve kâr ya da faiz elde ederler. Ancak, Smith'in toplumun üyelerini buna paralel olarak bilgi düzeylerine, bilgilerine ve muhakeme yeteneklerine göre de sınıflandığı çoğu zaman gözden kaçmaktadır. Toprak sahipleri, hiç ekmedikleri yerlerden hasat ederler ve gelirlerini "kendi plan veya projelerinden bağımsız olarak" elde ederler. Bu durum onları tembelliştirir ve "çok sık, sadece cahil olmakla kalmaz, herhangi bir kamu düzenlemesinin sonuçlarını öngörmek ve anlamak için gerekli olan zihinsel çabayı gösteremezler" (WN I.xi.s.8). Bu bakımdan durum, toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan işçiler ve aileleri yani "çalışan yoksullar" için daha da kötüdür. İşçi, istese bile, gerekli malumatları edinmek ve bunları doğru bir şekilde yorumlamak için ne zamana ne boş zamana ne de eğitime sahiptir. "Bu nedenle, kamuoyundaki tartışmalarda, işverenleri tarafından işçinin kendi çıkarları için değil, işverenin kendi çıkarları için kışkırtıldığı, teşvik edildiği ve desteklendiği bazı özel durumlar dışında, işçinin sesi pek duyulmaz ve daha da az dikkate alınır." (WN I.xi.s.9) Smith'in soğukkanlı yargısına göre, işçi, toplumun diğer üyeleri tarafından zaman zaman kendi amaçları için araçsallaştırılır.

Bu bağlamda bakışlarını öncelikle tüccar ve imalatçıları çevirir. Hayatları boyunca "proje ve planlar üretmekle" meşgul olan bu kişiler, "ülkedeki beyefendilerin çoğundan daha keskin bir kavrayışa sahiptirler" (WN I.xi.s.10); işçilerden bahsetmeye bile gerek yok. Ve diğer toplumsal sınıflardan farklı olarak, "kendi çıkarları konusunda üstün bir bilgiye" sahiptirler (*ibid*). Her ne kadar toplumsal hamurun mayası olsalar da yaptıkları her zaman herkes için yararlı değildir; çünkü bencillikleri onları sık sık bilgi üstünlüklerini başkalarının aleyhine kullanmaya yöneltir. Smith'in yazdığına göre, tüccarların ve piyasa aracılarının çıkarları "her zaman bazı açılardan halkın çıkarlarından farklı, hatta zıttır. Pazarı genişletmek ve rekabeti daraltmak, her zaman tüccarların menfaatinidir" (*ibid*). Bu şekilde, sermayelerinin normal getirisinin ötesinde kârlarını artırabilir ve "kendi çıkarları için, diğer vatandaşların üzerine absürt bir vergi yükleyebilirler" (*ibid*; vurgu eklenmiştir). Bu nedenle, onların önerdikleri ekonomi politikalarının tümüne güçlü bir- hayır: "en derin kuşkuyla" incelemek gerekir! Çünkü: "Bu öneriler, çıkarları hiçbir zaman halkın çıkarlarıyla tam olarak örtüşmeyen, genellikle halkı aldatmak ve hatta ezmeyle ilgilenen ve buna bağlı olarak birçok durumda halkı hem aldatan hem de ezen bir kesimden geliyor." (*ibid*; vurgu eklenmiştir)

Bunlar, Smith'in başka yerlerde hakkında iyi şeyler söylediği kişilere yönelttiği sert sözlerdir²¹. Burada, onun günümüzde "ahlaki tehlike" olarak adlandırılan olguların gayet farkında olduğu belirtilmelidir. Onun görüşüne göre, bu olgular dikkat çekici bir şekilde genel olarak kamuoyu için de tehlike arz etmektedir: "Aldatma", "sömürü" ve "baskı"nın temeli olan malumat düzeyi, bilgi birikimi ve muhakeme yeteneğindeki farklılıklar. Bu

²¹ David Hume, tüccarları eleştirilere karşı savunmuş ve onları "en yararlı insan gruplarından biri" olarak nitelendirmişti (bkz. Kurz 2011b: 118). Smith, Hume ile kurduğu uzaktan diyalogda, onun aşırı övgüsünü bir ölçüde hafifletmek istiyor gibi görünüyor.

tehlikelerle kararlı bir şekilde mücadele edilmezse, *TMS*'de belirtildiği gibi toplumun işleyişi nasıl "uyumlu" ve her açıdan "başarılı" bir şekilde devam edebilir?²²

Ancak Smith'e göre, bu açıdan durum az önce anlatıldığından daha da vahim; zira derinleşen toplumsal iş bölümü, sadece toplumsal yapının karmaşıklığını artırmakla kalmayıp, malumat düzeyi, bilgi birikimi ve muhakeme yeteneği açısından da uçurumu derinleştiriyor: Smith'in endişesi, "çalışan yoksullar"ın giderek daha da yoksullaşacağı yönünde.

2. Zihinsel ve ahlaki yoksullaşma

Smith, işçileri giderek daha fazla aletlerin ve makinelerin birer uzantısı haline getiren, onların geleneksel zanaatkarlık becerilerini geçersiz kılan ve böylece edindikleri becerileri yok eden bir tür teknolojik ve örgütsel ilerlemenin iş başında olduğunu gözlemliyor. Şöyle yazıyor (*WN* V.i.f.50):

İş bölümünün ilerlemesiyle birlikte, emekle geçimini sağlayanların, yani halkın büyük çoğunluğunun işleri, birkaç çok basit işleme indirgenmeye başlar.

Ancak, işçinin algısı öncelikle günlük mesleki faaliyetleri tarafından şekillendiği için, burada bir tehlike söz konusudur. İşçi,

hiç karşılaşmayacağı zorlukları ortadan kaldırmak için çözüm yolları bulma konusunda zekasını kullanma ya da yaratıcılığını sergileme imkânına sahip değildir. Dolayısıyla, doğal olarak bu tür çabaları gösterme alışkanlığını yitirir ve genellikle bir insanın olabileceği en aptal ve cahil hale gelir. Zihnindeki uyuşukluk, onu sadece mantıklı bir sohbette zevk almaktan veya buna katılmaktan mahrum bırakmakla kalmaz, aynı zamanda cömert, asil veya şefkatli duygular besleyememesine ve dolayısıyla özel hayatın sıradan görevlerinin çoğuna ilişkin adil yargılarda bulunamamasına da neden olur. Ülkesinin büyük ve geniş çıkarları hakkında yargıda bulunmaktan tamamen acizdir; ve aksi yönde özel bir çaba gösterilmedikçe, savaşta ülkesini savunmaktan da aynı derecede acizdir.

Smith endişe verici bir üslupla şunu ekliyor:

Kendi mesleğindeki becerisi, bu şekilde, entelektüel, sosyal ve askeri erdemlerinin pahasına kazanılmış gibi görünüyor. Ancak her gelişmiş ve medeni toplumda, hükümet bunu önlemek için çaba sarfetmedikçe, emekçi yoksullar, yani halkın büyük çoğunluğu, kaçınılmaz olarak bu duruma düşmek zorundadır. (ibid; vurgular eklenmiştir)

Uygarlık sürecini tehdit eden tehlikeler, bundan daha dramatik bir şekilde anlatılamazdı herhalde. Bu tehlikeler, uygarlığın dışından gelen tehlikeler değil, uygarlığın içinden, endojen olarak ortaya çıkan tehlikelerdir. Teknolojik ilerlemenin neden gözlemlendiği gibi – emek tasarrufu sağlayan ve beşeri sermayeyi tahrip eden – baskın bir biçim aldığı ya da bu eğilimlerin gelecekte de onun öngördüğü gibi devam edip etmeyeceği konusunda, Smith daha ayrıntılı bir tartışmaya girmiyor. Marx, birkaç on yıl sonra, özünde aynı soruyla karşı karşıya kaldığında, geçerli üretim tarzına uygun bir teknolojik değişim biçimi belirlemeye çalışacak, yani evrimsel bakış açısını bu araştırma alanına da genişletecektir. Smith ise bunu yapmaz; bunun yerine, daha önce duyduğumuz ve aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, iş bölümünün ve uygarlık sürecinin diğer etkilerine, özellikle de bir ülkenin savunma yeteneğinin zayıflatılmasına odaklanır. Ancak mevcut bağlamda yeniden netleşen bir diğer husus da Smith'in devlete attığı önemli roldür. Devletin, nüfusun çok büyük bir kısmının zihinsel ve ahlaki yoksullaşmasına

²² *TMS* I.iii.3.1'de değinilen ahlaki duyguların yozlaşma eğiliminin, bu sorunu tüm toplum katmanlarında daha da şiddetlendirip şiddetlendirmedeği veya hafifletip hafifletmediği sorusu akla gelebilir. Söz konusu bölümde Smith, insanların zengin ve güçlüleri hayranlıkla izleme, yoksul ve güçsüzleri ise hor görme eğiliminden yakınıyor. Bu eğilim, diğer şeylerin yanı sıra, baskıcı ve zorba siyasi rejimleri ölümcül bir şekilde pekiştiriyor ve "özgürlük, eşitlik ve adalet"i baltalıyor.

başarılı bir şekilde karşı koymak için, Smith’in önerdiği gibi (bkz. *WN* V.i.f.52–55) zorunlu eğitimi uygulamaya koyup koymayacağı sorusu gündeme gelir. Ya koymazsa?

3. “Sefil tekelcilik ruhu”

Smith’e göre bir başka tehlike de “sefil tekel ruhu”ndan kaynaklanmaktadır. Merkantilist sistem bu ruhu sadece serbest bırakmakla kalmamış, aynı zamanda kalıcı olarak teşvik etmiştir. Aslında, Smith’e göre tekeller “merkantilist sistemin tek itici gücüdür” (*WN* IV.vii.c.80). Özellikle ibretlik bir örnek, *Doğu Hindistan Şirketi*’dir. Devlet memurları ile iş adamlarının iş birliğinde yolsuzluğun devreye girmesi nadir değildir. Rekabette ayakta kalmak için yenilik yapmak mı, yoksa rekabeti başından savmak için memurlara rüşvet vermek mi daha kârlıdır sorusu, Smith’in zamanında bile zihinleri meşgul etmekteydi. Rekabet halindeki firmalar varoluşsal zorluklarla karşı karşıya iken, tekeller için durum böyle değildir. Üstelik *Doğu Hindistan Şirketi* gibi siyasi egemenlik haklarıyla da donatılmışlarsa, şiddet uygulayarak tekellere rantlarını güvence altına alabilir ve hatta artırabilirler; örneğin Hintli çiftçilerin pamuk üretimini yok ederek²³.

Fiyatları artırıp, ücretleri artırmamak üzere şirketler arasında yapılan gizli anlaşmalar, devlet garantili tekellerin yarattığı etkilere benzer şekilde, kâr dağılımı ve ekonominin dinamikleri üzerinde olumsuz etkiler yaratır. Smith’in de işaret ettiği gibi, bu tür anlaşmalar hiçbir şekilde istisna değil, kuraldır: “Aslında bu tür bir iş birliğinden nadiren söz edilir, çünkü bu olağan ve hatta kimsenin haberi olmadığı doğal bir durumdur.” (*WN* I.viii.13) Bir şey görülemez veya duyulamazsa, yine de var olabilir. Ekonomik güç sessizce hareket eder.

Sefil tekelci ruh asla dinlenmez. Smith, merkantilist doktrini ortadan kaldırmayı başarsa bile, bu ruh rakipleri ortadan kaldırmak için fırsat kollamaya devam eder. Onunla mücadele, bir kez ve sonsuza dek halledilebilecek bir mesele değil, sürekli bir görevdir.^{24 25}.

²³ Smith, *Doğu Hindistan Şirketi* ve Avrupa ülkelerinin benzer ticaret şirketleri hakkında son derece eleştirel görüşler dile getiriyor. Serbest ticareti savunması, bu durumları açıkça kapsamıyor. Rekabet, tekellerin sorgulanabileceği anlamına gelir ve bu da tekelcileri davranışlarını değiştirmeye zorlar. Söz konusu ticaret şirketleri hakkında Smith, açıkça şöyle der: “Avrupalıların vahşi adaletsizliği, herkese fayda sağlaması gereken bir olayı, bu talihsiz ülkelerin birçoğu için yıkıcı ve tahrip edici hale getirdi.” (*WN* IV.i.32).

Eski zamanlardan beri, tekelcilerin icatları satın aldıkları, ancak bunları kendileri kullanmak için değil, mevcut üretim aygıtlarına yatırdıkları sermayeyi tehlikeye atmamak için rafa kaldırmak amacıyla satın aldıkları durumlar da bilinmektedir. Bu uygulama bugün de sözde “süperstar şirketler”de gözlemlenmektedir; bkz. *Autor et al.* (2020).

²⁴ Şu anda gündeme gelen soru “Büyük Beşli” ve teknoloji devleriyle nasıl başa çıkılacağıdır. Daron Acemoglu ve diğerleri bu şirketlerin bölünmesini savunuyorsa, bu görüşlerini desteklemek için muhtemelen Adam Smith’e atıfta bulunabilirler.

²⁵ Bazen, işçilerin ve temsilcilerinin aşırı taleplerine karşı çıkan Smith’in, bu taleplerin ekonomik mekanizmanın sorunsuz işleyişini ve dolayısıyla uygarlık sürecini aksattığı, hatta engellediği için böyle davrandığı görüşüyle karşılaşılır. Bu tamamen saçmalıktır. Smith’in döneminde işçilerin çıkarını temsil eden önemli bir oluşum henüz yoktu. Chartist hareketi ancak 1830’larda ortaya çıktı ve Smith’in işçiler ile “efendiler” arasındaki dağıtım çatışmasını ele alış biçiminin de gösterdiği gibi, o işçi sınıfını yapısal ve siyasi açıdan dezavantajlı bir konumda görüyordu (bkz. *WN* I.viii.11 13). Onun anlatısındaki “kötüler” ise daha çok, yükselen tüccar ve esnaf sınıfının üyeleridir. Onları açıkça “bu tüm ticari sistemin baş mimarları” ve “planlayıcıları” olarak adlandırır (*WN* IV.viii.54). Smith’in zamanında işçi sınıfı, barış ya da savaş zamanında fark etmeksizin, kötü yaşam koşulları nedeniyle artık düzgün işleyemediği ölçüde toplum için bir tehlike oluşturmaktadır. Smith’e göre, “ticaret sisteminin mimarları”nın çıkarıcı davranışları sağlıklı bir toplum yaratmak bir yana, işçi sınıfına ve tüketicilere zarar vermektedir.

4. Bankacılık Sektörünün Doğasında Var Olan İstikrarsızlık

Yukarıda da belirtildiği üzere, Smith, pozitif geri besleme etkileri nedeniyle finans piyasalarını mal piyasalarından farklı olarak istikrarsız bulmakta ve bunları toplumun tamamı için bir tehlike olarak algılamaktadır. Özellikle İskoçya'daki Ayr Bankası (WN II.ii.73–76), Fransa'da kâğıt paranın piyasaya sürülmesi ve Banque de France'ın kaderi ile "Mississippi Balonu"ndan tarihsel örnekler vermiştir. Bu bağlamda Smith, bireylerin çıkarıcı veya bencil davranışları, taklit ve bulaşma, ayrıca sürü psikolojisi yoluyla nihayetinde toplumun tamamını tehlikeye atan sistemik riskleri tespit etmiştir. *Ulusların Zenginliği*'nin II. Kitabı'nın ikinci bölümünde bu sorunu ele alan pasajlar, günümüzde şaşırtıcı —hayır: sarsıcı— bir düzeyde geçerlidir²⁶.

Müşterilerinin varlıklarını yöneten finans sektörü çalışanları, başarısızlık durumunda kayıpları kendileri üstlenmedikleri için genellikle yüksek riskler almaya isteklidirler. Smith, altın ve gümüş kullanımını önemli ölçüde azaltabilecek kâğıt paranın kullanılmasını savunuyordu: Arama, madencilik ve basım maliyetlerinden elde edilen tasarruf, "mekanikteki bazı gelişmeler" ile karşılaştırılabilir (WN II.ii.39). Ancak, kâğıt parayla ekonominin "Daedalus'un kanatları"yla ilerlediğini belirtir (WN II. ii.78). Fransa örneğinin gösterdiği gibi, burada naip Orléans Dükü, John Law'un "muhteşem, ancak hayalperest fikirleri" (WN II.ii.78) temelinde, Fransız kralının biriktirdiği devasa devlet borcunu ödemek için kâğıt para getirmiştir; ancak yeni finansal aracın akılsızca kullanılması felakete yol açmıştır. Smith, bir metafor kullanarak ifade ettiği gibi, "irrasyonel coşku" (Alan Greenspan), İkarus'un Güneş'e çok yaklaşmasına, babası Daedalus'un omuzlarına kanatları yapıştırmak için kullandığı balmumunun erimesine ve denize düşerek ölmesine yol açtı. Sadece bankaların ihtiyatlı ve akıllıca hareket etmesi bu çöküşü önleyebilir. *Ulusların Zenginliği* kitabının tek bir paragrafında dört kez "bankacılığın ihtiyatlı yönetimi"nden (WN II. ii.86) söz edilir – bu terim, 2008 finansal krizinin ardından büyük rağbet görmüştü.

Smith, bankacıların kişisel dürüstlüğü'nün krizlerin ve çöküşlerin önlenilebileceğinin bir garantisi olmadığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Risk sistemik nitelikte olup, bir yandan finansal yatırımların risk ve kârlılığı arasında pozitif bir korelasyon bulunmasından, diğer yandan ise hızla artan iş hacmi ile birlikte bankacıların borçlularının kredibilitesini doğru bir şekilde değerlendirememelerine bağlı olarak ortaya çıkıyor. Ancak bu durum, "hayali projeler üretenlerin" – pervasız spekülâtorlerin – ortaya çıkma olasılığını artırır; "bu kişiler parayı, muhtemelen asla tamamlamayacakları ve tamamlasalar bile gerçekte maliyetlerini asla karşılayamayacakları abartılı girişimlerde kullanacaklardır." (WN II.ii.77) Daha yüksek faiz oranları sunarak, "sağduyulu ve tutumlu borçluların" krediye erişmesini engelleyeceklerdir. Burada büyük ölçekte bir ters seçim durumuyla karşı karşıyayız: Bir ülkenin sermayesinin giderek artan bir kısmı, "ihtiyatlı ve kârlı girişimlerden, ihtiyatlı olmayan ve kâr getirmeyen girişimlere" yönlendirilecektir (*ibid*).

Halkı tehdit eden zararlar göz önüne alındığında, bankacılık sektörünün düzenlenmesi zorunludur:

Bu tür düzenlemeler, şüphesiz, bazı açılardan doğal özgürlüğün ihlali olarak görülebilir. Ancak, *tüm toplumun güvenliğini tehlikeye atabilecek* birkaç bireyin doğal özgürlüğünü kullanma çabaları, tüm hükümetlerin yasaları tarafından kısıtlanmaktadır ve kısıtlanmalıdır... Yangının yayılmasını önlemek için ortak duvar inşa etme zorunluluğu, burada önerilen bankacılık sektörüne ilişkin düzenlemelerle tam olarak aynı türden bir doğal özgürlük ihlali. (WN II.ii.94; vurgu eklenmiştir)

Düzenleme kolay bir iş değildir. Kâr peşinde koşanlar, düzenlemeleri atlatmak için her türlü çabayı gösterecektir. Sektördeki yenilikler de esasen bu amaca hizmet etmektedir. Bu nedenle yasama organı tetikte olmalı ve her türlü yeni atlatma girişimini engellemeye çalışmalıdır. Smith bununla kişisel çıkarların peşinden gitmeyi engellemek istememektedir; sadece bunun topluma zarar veren biçimlerini önlemek istemektedir.

Uygarlık sürecine yönelik en büyük tehdit, sürecin kendi içinden doğan bir gelişmeden kaynaklanmaktadır. Daha önce de kendi içinden doğan bir başka tehditle karşılaşmıştık: giderek artan iş bölüşümünün işçi sınıfı üzerindeki

²⁶ İnsan, doğru ve yararlı olan her şeyi muhafaza edip geri kalan her şeyi bir kenara attığı ile övünen bir bilim dalının, Smith'in görüşlerini nasıl görmezden gelebildiğini merak ediyor. Ekonomi bilimi – kusursuz işleyen bir seçim mekanizması mı?

olumsuz etkileri. Bunun sonucunda halkın kendini savunma yeteneğinde yaşanan gerileme, şu anda ele aldığımız bağlamda önemli bir rol oynamaktadır.

5. Savunma, refahtan çok daha önemlidir

Smith'e göre uygarlık süreci – ekonomi, toplum, kültür ve siyasetin birlikte evrimi – birbiriyle iç içe geçmiş çok sayıda gelişmeden oluşur. Bunların hepsi birbiriyle uyum ve ahenk içinde ilerlemez; aksine, zamanla bazıları birbiriyle çelişir hale gelir. Farklı ülkelerin farklı gelişim modelleri incelendiğinde, bunların ne kadar tehlikeli olduğu görülür. Smith bunu uluslararası ilişkilerin çeşitli alanları bağlamında yapmaktadır. Ana odak noktası, uluslar arasındaki savaşların nedenleridir²⁷.

Smith'e göre, bir ulusun zenginliği temel olarak şu yollarla artırılabilir: (1) diğer ülkeleri fethetmek, yağmalamak ve boyun eğdirilen halklardan haraç almak; (2) uzak mesafeli ticaret ve kârlı takas yoluyla; ve (3) artan toplumsal iş bölümü sonucunda üretim kapasitesi büyüyen yerli işçilerin gayreti ve özeni yoluyla. Erken dönemlerde (1) numaralı seçenek ön planda iken, merkantilist dönemde (2) numaralı seçenek önem kazanır ve bunu "ticaret toplumu"nda (3) numaralı seçenek izler. Eğer savaş, modern çağda bir ulusun zenginlik ve gücünü artırmanın bir aracı olarak geri dönerse, bu durum, çoktan geçmiş zamanların düşünce ve davranış biçimlerine bir geri dönüş, bir atavizm değil midir? Smith bu görüşe katılmamaktadır.

Lectures on Jurisprudence (Smith 1978, bundan sonra *LJ* olarak anılacaktır) adlı eserinde, "Ticaret Çağı"nın (*LJ* (A) i.27) hem "iyi" hem de "kötü" gelişmeleri beraberinde getirdiğini belirtir. Kötü gelişmeler arasında eğitimin ihmal edilmesini sayar. Eğitim, iş bölümünün yol açtığı vasıfsızlaşma eğilimi ve çocuk işçiliğinin kullanılması olasılığı nedeniyle önemini yitirmektedir. "Ticaretin bir başka kötü etkisi," diye vurgular, "insanlığın cesaretini kırması ve savaşçı ruhu söndürme eğiliminde olmasıdır." (*LJ* (B) 331). Bu ikisi bir araya geldiğinde tehlikeli bir karışım oluşturur.

Smith, ayrıntılı olarak şu şekilde argümanlar ileri sürer. Feodalizmde şeref ve toplumsal saygınlık, esasen yalnızca savaş alanında kahramanca davranışlarla kazanılabiliirdi. Bu nedenle askerlik, aristokrasinin evlatları için en asil görevdi. Buna karşılık ticaret toplumunda, itibar kazanmanın yepyeni imkânları ortaya çıkar ve hatta fetihler ile hanedanların kurulması bile ekonomi alanında mümkün hale gelir. Başarılı ekonomik kariyerler, askeri kariyerlerin yerini almıştır: "Zenginler için, açgözlülük ilkesi gereği savaşa çıkmak sakıncalı hale gelmiştir... Evinde 2 veya 3000 sterlin kazanabilen bir tüccar, savaşmaya pek istekli olmayacaktır. Ancak bu, başka bir işi olmayan eski bir şövalye için bir eğlenceydi." (*LJ* (B) 335 f.; vurgu eklenmiştir). Smith şöyle devam eder:

Sanat ve zanaatın gelişmesi üst tabakaların ilgisini hak eden bir konu olarak görüldüğünde, devletin savunması doğal olarak alt tabakaların görevi haline geldi; zira zenginler, kendi istekleri dışında hiçbir şeye zorlanamazlar. ... Sanat ve ticaret ... oldukça kazançlı hale geldiğinde, devleti savunma görevi en alt tabakalara düşer. Büyük Britanya'daki mevcut durumumuz budur. (*Ibid*)

Ancak toplumun üst tabakalarını etkisi altına alan sadece "açgözlülük ilkesi" değil, aynı zamanda "zevk düşkünlüğü ilkesi"dir de: "Zihinlerini sürekli lüks sanatlarıyla meşgul ederek, [insanlar] kadınsı ve alçakgönüllü hale gelirler" (*LJ* (B) 331). Ve alt tabakalar üst tabakaları taklit ettiğinden, toplumun büyük bir kısmı bu iki ilkenin girdabına kapılır. Bunlar insanların zihniyetini ve motivasyonlarını değiştirir. Ekonomik dönüşümler, derin sosyal ve kültürel dönüşümlere yol açar ve bunun tersi de geçerlidir. Bunların en önemlisi, hükümdarın ülkeyi ve halkı diğer ulusların şiddetinden ve istilasından korumak olan birincil görevini yerine getirmekte giderek daha büyük zorluklarla karşılaşmasıdır. Ancak bu, pahalı askeri kaynaklar olmadan yapılamaz. "Ancak barış zamanında bu askeri gücü hazırlamanın ve savaş zamanında onu kullanmanın maliyeti, toplumun farklı durumlarında ve gelişimin farklı dönemlerinde çok farklıdır." (*WN* V.i.a.1; vurgu eklenmiştir) Ancak savaş ruhunun ve askerî erdemlerin yitirilmesi şu anlama gelir: "Bir ülke belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığında, savaşa daha az uygun hale gelir" (*LJ* (B) 37).

²⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme Kurz (1991) adlı eserde bulunabilir.

Bu durum, yoksul ve kıskanç, ancak savaşçı ruhlu – “barbar” olarak da adlandırılan – komşuların gözünden kaçmıyor. Felaket kapıda: Zengin bir ülkenin refahı,

tüm komşularının işgaline yol açar. Çalışkan ve bu nedenle zengin bir ulus, tüm uluslar arasında saldırıya uğrama olasılığı en yüksek olandır; ve devlet kamu savunması için yeni önlemler almadıkça, halkın doğal alışkanlıkları kendilerini savunmalarını tamamen imkânsız kılar. (*WN V.i.a.15*)

Bu durumda “sadece devlet aklı”na (*WN V.i.a.14*) büyük bir ihtiyaç vardır. *Yalnızca devlet aklı!* Devlet aklı olmadığında sadece refah sona ermez, aynı zamanda “özgürlük, eşitlik ve adalet”e doğru bir ilerleme de sona erer. Devletin görevi, nüfusun büyük bir kısmının inatçı direnişine karşı gerekli savunma çabalarını zorla uygulamaktır. Özellikle barış zamanlarında bile daimî, iyi donanımlı ve organize bir ordu bulundurulmalıdır. Bu ordu, saldırgan komşuları caydırmalı ve acil durumlarda onların ordularına başarıyla direnmelidir. “Savunma ... zenginlikten çok daha önemlidir” (*WN IV.ii.30*), Smith’in en üst düzey siyasi emri budur. Ancak kendi halkının savunma yeteneğini artırmak, daimî orduyu küçültmek ve bu ordunun darbe yapmasını engellemek için, ona paralel olarak vatandaşlardan oluşan bir milis gücü kurulmasını önerir (*ibid*).

Eğer devlet gerekli sağduyudan yoksunsa, ulusun varlığı tehlikeye girer; zira vatandaşlar, uluslarının bütünlüğü ve egemenliği gibi toplumsal yararı ne savunmak isterler ne de savunabilirler. Smith tarih konusunda olağanüstü bilgili birisidir ve Thukydides’in Peloponnesos Savaşı (MÖ 431–404) hakkındaki eserini (bkz. örn. *WN V.i.a.5–7*) çok takdir eder. “Thukydides tuzağı”ndan, o ana kadar daha geniş bir jeopolitik bölgeye hâkim olan bir gücün, yeni yükselen bir güçten kaynaklı tehdit hissettiği ve algılanan bu tehdide önleyici bir savaşla karşılık verdiği durumlarda söz edilir (bkz. *Allison 2017*). Thukydides’in incelediği vaka, Atina’nın yükselişini ve savaşçı şehir devleti Sparta’nın bu durumdan dolayı güç ve nüfuzunu kaybetme korkusunu ele almaktadır. Thukydides, çatışmanın nasıl tırmandığını ve sonunda sadece birkaç ateşkesle kesintiye uğrayan 27 yıl süren bir savaşa dönüşmesini ayrıntılı olarak anlatır. Ölü sayısı oldukça fazladır ve yol açılan yıkım çok büyüktür. Thukydides’in kendisi, savaşın acı sonunu yaşamaktan kurtulur; bu son, büyük ölçüde zayıflamış Sparta’nın, sonunda tamamen tükenmiş olan Atina’ya, yani sevgili memleketine karşı galip gelmesiyle sonuçlanır. Savaş, her iki gücü de o kadar yıpratmıştır ki, uzun bir süre boyunca bölgede hâkim bir rol oynayamaz hale gelirler.

Smith, güçlü ve zengin ülkelerin de yoksul ülkeler için bir tehlike haline gelip gelemeyeceği sorusunu göz ardı edemez. Bu soruyu, son zamanlarda koşulların “sadece bir tesadüf” sonucu kökten değiştiğini belirterek ele almaktadır: “Barut ve ateşli silahların icadı” (*WN V.i.a.43*) sonucunda, uygar ulusların lehine “savaş sanatında büyük bir devrim” gerçekleşmiştir: uygar uluslar bunları karşılayabilirken, yoksul uluslar karşılayamamıştır. Sonuç: “Modern çağda yoksul ve barbarlar, zengin ve uygar uluslara karşı kendilerini savunmakta zorlanmaktadır.” Smith şu sonuca varır: “Ateşli silahların icadı... uygarlığın kalıcılığı ve yayılması açısından kesinlikle elverişlidir.” (*WN V.i.a.44*) Zengin ulusların elde ettikleri askeri üstünlüğü istismar etmeyecekleri yönündeki umudu, görünüşe göre, bu ulusların sakinlerinin savaşmaktan daha kârlı ve tatmin edici işleri olduğu inancına dayanıyordu. Peki ya savaş işi, barışçıl alternatiflerden daha yüksek kâr vaat ederse ne olur? Ya da maliyet düşürücü yenilikler sayesinde ateşli silahlar sonunda “barbarlar” için bile satın alınabilir hale gelirse ne olur? Ne yazık ki Smith, bu noktada kritik bir kavşakta akıl yürütmesini keser. Ancak önceki düşünceleri, okuyucularının bu konuyu bağımsız olarak sürdürmelerini ve ortaya çıkan olasılıkların yelpazesini aydınlatmalarını sağlayan bir dizi yorumlama çerçevesi içerir.

Dolayısıyla uygarlık süreci, son derece riskli bir girişimdir. Smith, bunun başarıya ulaşp ulaşmayacağını nihai olarak hükümete ve yasama organına (ve doğru zamanda ortaya çıkan “tesadüflere”) bağlı olduğunu defalarca vurgular. Özellikle endişe verici bir durumda, tüm umut “sadece” “devlet aklı”na bağlıdır. Ona güvenilebilir mi? Konunun muhatapları – en geniş anlamıyla politikacılar – karşılaştıkları sorunların üstesinden gelebilir mi?

6. Politikacılar nasıl olmalı ve nasıl oluyorlar

Smith, bütün bir ulusun kaderi emanet edilen kişilerin, tarih, ekonomi, siyaset ve hukuk bilgisinin yanı sıra olağanüstü kişilik özelliklerine, sağduyuya, yaratıcılığa, sağlam muhakeme yeteneğine ve liderlik meziyetlerine sahip olması gerektiği konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Bu nitelikler olmadan bir ulusu tüm tehlikelerden

başarıyla nasıl geçirebilirler ki? Ve eğer bireysel olarak gerekli niteliklere sahip değillerse, en azından özenle seçilmiş danışmanlar, personel ve memurlar aracılığıyla gerekli ekibi toplu olarak oluşturabilmelidirler. *Ahlaki Duygular Kuramı'nda* Smith, eserin çeşitli bölümlerinde ideal devlet adamı ve yasa koyucu profilini ayrıntılı olarak ortaya koyar. Genç Buccleuch Dükü'nün öğretmeni olarak, 1764 -1766 yılları arasında Avrupa kıtasına yaptıkları Grand Tour sırasında onu üst düzey bir siyasi göreve hazırlamak için çaba harcadı; onu ahlaki, zihinsel ve birçok bilgi alanında yetiştirmek istedi²⁸.

İdeal bu kadar – peki ya Smith'in dönemindeki politikacılar ne durumda? Bazılarına büyük saygı duyuyor, ancak bunlar istisna. Politikacıların çoğunluğu hakkında iyi bir görüşe sahip değil ve bunu hiç saklamıyor. *LJ*'de onlardan "dürüstlük ve dakiklik açısından dünyadaki en olağanüstü insanlar değil" (*LJ* (B) 327) diye bahsederken; *WN*'de ise "sinsi ve kurnaz hayvan" (*WN* IV.ii.39) ifadesinden yararlanır.

Smith, ele alınan bu önemli konuda elbette daha fazla iyimserlik sergilemek isterdi, ancak sağduyusu, keskin gözlem yeteneği, gerçekçiliği ve dürüstlük ilkesine bağlılığı onu bundan alıkoymuyor.

VII. SONUÇ

Görüldüğü üzere, Smith, Marx ve Schumpeter, politik ekonominin temel görevlerinden birinin, ekonomik ilişkiler ve süreçlere dair yanlış yorumlamaları ve bunlara dayanan ekonomi politikalarını ortaya çıkarmak ve bunlarla mücadele etmek olduğuna inanmaktadırlar. Smith'e göre, yanlış yorumlamalar siyasi kararları yönlendirdiği ölçüde, uygarlık sürecini engelleyebilir, durdurabilir, hatta tersine çevirebilir. Marx'a göre ise, bunlar kapitalizmin aşılmasını ve yeni, daha üstün bir toplumsal düzene geçişi geciktirebilir, ancak nihayetinde engelleyemez. Etkili olan sosyo-ekonomik güçler, uzun vadede kendileriyle ilgili yanıltıcı fikirler tarafından etkisiz hale getirilemez. Gerçekliğin normatif gücü, tüm yanlış anlamaların üstesinden gelecektir. Toplumsal "üstyapı", üretim biçiminden doğar, tersi değil. Schumpeter'e göre, yanlış yorumlamalar, genel olarak başarılı bir toplumsal düzen olan kapitalizmin, daha aşağı bir düzen olan sosyalizmle yer değiştirmesine katkıda bulunabilir. Sosyalizm sadece ekonomik açıdan daha az etkili olmakla kalmaz; aynı zamanda, öncelikle durumunu iyileştirmesi beklenen işçilerin özgürlüklerini ve fırsatlarını kapitalizmden daha şiddetli bir şekilde kısıtlar. Bunun yine de gerçekleşebilmesi — ve aslında çoktan gerçekleşmiş olması— Schumpeter'e göre, somut gerçekler karşısında yanıltıcı fikirlerin zaferidir. O, uygarlık sürecinin entelektüel bir tuzağa düşme ve belirgin şekilde yavaşlama, hatta Bolşevik tiranlığıyla sonuçlanma tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan endişe duymaktadır.

Sosyal teorisinin evrimsel unsurlarına gelince Smith, Marx ile Schumpeter'in gölgesinde kalmasına gerek kalmayacak düzeyde gerçekten dikkate değer bir katkı sunuyor. Uygarlık sürecinin maruz kaldığı sayısız tehlikeyi gayet iyi biliyor. Tehlikeler her yerde pusuda bekliyor ve bunların hepsinin her zaman önlenip önlenemeyeceği hiç de belli değil. Çok şey, vazgeçilmez "devletin aklı"na güvenilip güvenilemeyeceğine bağlıdır; zira salt kâr peşinde koşma ve hedonizmle şartlanmış bir nüfus, kendi başına çözemeyeceği sorunların bizzat en önemli nedenlerinden biridir. Smith hakkındaki yazılarda sıkça rastlanan, tüm güvenini kişisel çıkar ve bencilliğin toplumsal açıdan yararlı etkilerine bağlayan naif iyimserliği, bir uydurmadır. Naif iyimser Smith, ölümsüz İskoç ile sadece belirsiz bir derecede, en iyi ihtimalle de uzak bir akrabadır. Şaşırtıcı bir şekilde, naif iyimser Smith de ölümsüz gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

Allison G. (2017): *Destined for War. Can America and China Escape Thucydides's Trap?* London: Scribe Publications.

²⁸ Ömrü boyunca öğretmenine hayranlık duyan ve ona derin bir bağlılık besleyen genç dük, siyasi bir kariyer yerine, kendi topraklarında tarım reformcusu olarak çalıştı.

- Autor, D./Dorn, D./Katz, L. F./Patterson, C./Van Reenen, J. (2020): The Fall of the Labor Share and the Rise of Superstar Firms. *Quarterly Journal of Economics* 135(2), S. 645–709.
- Darwin, C. (1859): *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*. London: John Murray.
- Darwin, C. (1871): *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.
- Dopfer, K. (2016): Evolutionary Economics. In Faccarello, G./Kurz, H. D. (Eds.), *Handbook on the History of Economic Analysis*, Bd. III: Developments in Major Fields of Economics, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar, S. 175–193.
- Engels, F. (1844): Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie. In: *Deutsch-Französische Jahrbücher* 1/2, Paris, Wiederabdruck in: *MEGA I/2*, S. 467–494.
- Gossen H. H. (1854): *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig: Vieweg und Sohn.
- Herzog, L./Honneth, A. (Hrsg.) (2016): *Joseph A. Schumpeter. Schriften zur Ökonomie und Soziologie*. Mit einem Nachwort von Heinz D. Kurz, Berlin: Suhrkamp.
- Hilferding, R. (1910): *Das Finanzkapital*, Wien. Neudruck Frankfurt am Main: Europa Verlag.
- Horn, K. I. (2023): Kampf den Klischees: Die jüngere Adam-Smith-Forschung rollt die Interpretation des schottischen Gelehrten neu auf. Ein Survey. In: *Perspektiven der Wirtschaftspolitik* 24(2), S. 184–219; wiederabgedruckt in diesem Sammelband.
- Kurz, H. D. (1991): Adam Smith über Krieg und Frieden. *Ökonomie und Gesellschaft*, Jahrbuch 9, Frankfurt und New York: Campus, S. 101–137.
- Kurz, H. D. (2011a): Einhundert Jahre Rudolf Hilferdings *Das Finanzkapital*. In: Chaloupek, G./Kurz, H. D./Smalldone, W. (Hrsg.), *Rudolf Hilferding: Finanzkapital und organisierter Kapitalismus*, Graz: Leykam, S. 9–49.
- Kurz, H. D. (2011b): David Hume. Von der „Natur des Menschen“ und der „kommerziellen Gesellschaft“. Oder: Über „Nebenwirkungen“ und „wirkliche Ursachen“. In: *Aufklärung und Kritik* 18(1), S. 100–126.
- Kurz, H. D. (2013): Das Problem der nichtintendierten Konsequenzen. Zur Politischen Ökonomie von Karl Marx. In: *Marx-Engels Jahrbuch* 2012/13, Berlin: Akademie Verlag, S. 75–112.
- Kurz, H. D. (2016a): Adam Smith on Markets, Competition and Violations of Natural Liberty. *Cambridge Journal of Economics* 40(2), S. 615–638.
- Kurz, H. D. (2016b): *Economic Thought: A Brief History*. New York: Columbia University Press.
- Kurz, H. D. (2018): Hin zu Marx und über ihn hinaus. Zum 200. Geburtstag eines deutschen politischen Ökonomen von historischem Rang. In: *Perspektiven der Wirtschaftspolitik* 19(3), S. 245–265.
- Kurz, H. D. (2019a): Schumpeter im sozialwissenschaftlichen Pantheon. *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 47(3), S. 375–397.
- Kurz, H. D. (2019b): Adam Smith über das Merkantil- und das Agrikultursystem. In: Hansen, H./Kraski, T. (Hrsg.), *Politischer und wirtschaftlicher Liberalismus: Das Staatsverständnis von Adam Smith*. Baden-Baden: Nomos, S. 67–92.
- Kurz, H. D. (2022): Joseph A. Schumpeter und die Praxis der schöpferischen Zerstörung in den Sozialwissenschaften. Erscheint in: Acham, K./Moebius, S. (Hrsg.), *Hauptströmungen und zentrale Themen der deutschsprachigen Soziologie der Zwischenkriegszeit*. Veröffentlichungen der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, Köln und Weimar: Verlag Böhlau.

- Kurz, H. D. (2024a): Joseph A. Schumpeter: One of the Founders of Evolutionary Economics. In: Dopfer, K./Nelson, R. R./Potts, J./Pyka, A. (Eds.), Routledge Handbook of Evolutionary Economics. Abingdon und New York: Routledge, S. 11–29.
- Kurz, H. D. (2024b): Adam Smith: Evolutionary Social Theorist ante litteram. In: Homo Oeconomicus 41, im Erscheinen.
- Kurz, H. D./Salvadori, N. (1995): Theory of Production. A Long-Period Analysis. Cambridge, Melbourne and New York: Cambridge University Press.
- Kurz, H. D./Sturn, R. (2016): Adam Smith. Die größten Ökonomen, 2. Aufl. München: UVK Verlag.
- Leclerc, G.-L., Comte de Buffon (1749 et seq.): Histoire Naturelle générale et particulière. Mehrere Verlage und zahlreiche Bände. Lorenz, H.-W. (2020): Der Darwinismus in der Nationalökonomik. In: Spahn, P. (Hrsg.), Von Marx & Engels zu Nelson & Winter (und darüber hinaus). Berlin: Duncker & Humblot, S. 1–53.
- Marx, K. (1867): Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Band I. Wiederabdruck 1967. Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Marx, K./Engels, F. (1975 ff.): Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA2). Hg. von der International Marx-Engels Foundation (IMES), zahlreiche Bände, mehrere Herausgeber, Berlin: DeGruyter. (Im Text zitiert als MEGA gefolgt von Band- und Seitenzahl.)
- Mizuta, H. (Hrsg.) (2000): Adam Smith's Library. A Catalogue. Oxford: Clarendon Press.
- Ricardo, D. (1951 ff.): The Works and Correspondence of David Ricardo. Hrsg. Von Piero Sraffa unter Mitarbeit von Maurice H. Dobb, 11 Bände. Cambridge: Cambridge University Press. (Im Text zitiert als Works gefolgt von Band- und Seitenzahl).
- Ruse, M. (1988): Molecules to Men: Evolutionary Biology and Thoughts of Progress. In Nitecki, M. H. H. (Ed.), Evolutionary Progress. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Saitō, K. (2016): Natur gegen Kapital. Marx' Ökologie in seiner unvollendeten Kritik des Kapitalismus, Frankfurt: Campus.
- Schotter, A. (1985): Free Market Economics: A Critical Appraisal, New York: Blackwell.
- Schumpeter, J. A. (1908): Über das Wesen und den Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Berlin: Duncker und Humblot.
- Schumpeter, J. A. (1912): Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Berlin: Duncker und Humblot.
- Schumpeter, J. A. (1928): The Instability of Capitalism. In: Economic Journal 38, S. 361–386. Deutsche Übersetzung in Schumpeter (1987).
- Schumpeter, J. A. (1939): Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, 2 Bände. New York: MacGraw-Hill.
- Schumpeter, J. A. (1949): The Communist Manifesto in Sociology and Economics. In: Journal of Political Economy 57, S. 199–212. Deutsche Übersetzung in Schumpeter (1987).
- Schumpeter, J. A. (1954): History of Economic Analysis. London: George Allen and Unwin.
- Schumpeter, J. A. (1987): Beiträge zur Sozialökonomik. Hrsg. und eingeleitet von Stephan Böhm, Wien, Köln und Graz: Böhlau.
- Schumpeter, J. A. ([1942] 2020): Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie, 10., erstmals vollständige deutsche Aufl., mit einer Einführung von Heinz D. Kurz. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.

- Smith, A. ([1759] 1976): The Theory of Moral Sentiments. In: Macfie, A. L./Raphael, D. D. (Eds.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Oxford University Press. Im Text zitiert als TMS.
- Smith, A. ([1776] 1976): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 2 Bände. In: Campbell, R. H./Skinner, A. S. (Eds.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Oxford University Press. Im Text zitiert als WN.
- Smith, A. (1977): The Correspondence of Adam Smith. In: Mossner, E. C./Ross, I. S. (Eds.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (1978): Lectures on Jurisprudence. In: Meek, R. L./Raphael, D. D./ Stein, P. G. (Eds.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Oxford University Press. Im Text zitiert als LJ.
- Smith, A. (1980): Essays on Philosophical Subjects. In: Wightman, W. P. D. (Ed.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Oxford University Press.
- Sraffa, P. (1960): Production of Commodities by Means of Commodities. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taka, T. (2012): Instinct as a Foundational Concept in Adam Smith's Social Theory. History of Economic Thought, Zeitschrift der Japanese Society for the History of Economic Thought, 53(2), S. 1–20.
- Wieser, F. von (1910): Recht und Macht. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Wieser, F. von (1926): Das Gesetz der Macht. Wien: Julius Springer.
- Young, A. (1928): Increasing Returns and Economic Progress. Economic Journal, 38(152), S. 527–542.

İNGİLİZ SANAYİ DEVRİMİ: KÜRESEL BİR TARİH

Mert Kara¹

*Robert C. Allen'in, özgün adı **The British Industrial Revolution in Global Perspective** olan kitabı, Vakıfbank Kültür Yayınları tarafından 2026 yılında Ramiz Üzümpçeker'in çevirisiyle **İngiliz Sanayi Devrimi: Küresel Bir Tarih** olarak basılmıştır.*

Robert C. Allen iktisat tarihi alanında çalışmalarıyla tanınan bir akademisyendir. New York Üniversitesi Abu Dhabi bünyesinde çalışmalarını sürdüren yazar, özellikle teknolojik değişim ve kamu politikası konularına odaklanmıştır. Yazarın öne çıkan diğer eserleri "Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450-1850" (1992), "Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution" (2003), "Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe" (2005), "Global Economic History: A Very Short Introduction (2011), "The Industrial Revolution: A Very Short Introduction" (2017) onun "The British Industrial Revolution in Global Perspective" (2009) konusundaki yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemlidir. "İngiliz Sanayi Devrimi: Küresel Bir Tarih" adlı kitap, yazarın Sanayi Devrimi'nin neden özellikle İngiltere'de ortaya çıktığı sorusuna yönelik araştırma çizgisinin bir parçası olarak okunabilir.

Sanayi Devrimi, farklı sosyal bilimciler tarafından çeşitli şekillerde açıklanmaya çalışılmıştır. Marksist kuramlar, topraklarından koparılarak mülksüzleşen işçi sınıfının kırdan kente zorunlu göçü üzerinden ilerlerken; liberal kuramlar kralın imtiyazlarının zayıflaması, parlamentonun güç kazanması ve özel mülkiyetin güvence altına alınmasıyla gelişen kurumları öne çıkarmaktadır. Sanayi Devrimi'ni "Endüstriyel Aydınlanma" üzerinden açıklamaya çalışan sosyal bilimciler ise 17. yüzyılda gerçekleşen bilimsel-teorik gelişmelerin, Sanayi Devrimi'nin ön koşulu olabileceğini iddia etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre bilimsel araştırmalarla ilgilenen "bilginler" ile üretim pratiğine sahip "imalatçılar" arasındaki ilişkinin güçlü olduğu bölgelerde teori ile pratiğin birleşmesi "Endüstriyel Aydınlanma" sürecini desteklemiştir. Son olarak, Sanayi Devrimi'ni "Kültür Kuramı" çerçevesinde açıklayan araştırmacılar, bu dönüşümün temellerinin çalışma disiplini ve buna eşlik eden zihinsel-kültürel değişimde aranması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Robert C. Allen, Sanayi Devrimi'ni açıklamaya yönelik geleneksel kabullerin yerine alternatif bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yaklaşımın temelinde, yüksek ücretler ile düşük enerji fiyatlarının Sanayi Devrimi'ni teşvik ettiği hipotezi yer almaktadır. Allen'e göre yüksek ücret ve düşük enerji fiyatları, işletmelerin emek yerine sermaye ve enerji ikame eden teknikler icat etmelerini teşvik ederek, teknoloji talebini canlandırmıştır. Yüksek ücretler, bir yandan kırdan kente göçü teşvik ederken, diğer yandan şehirlerde talebi canlandırmıştır. Düşük enerji fiyatları ise işletmeleri emek yerine sermaye-yoğun teknolojiler icat etmeye özendirmiştir. Allen'e göre bu iki unsur, Sanayi Devrimi'nin neden Hollanda gibi benzer süreçler yaşamış ülkelerde değil de özellikle İngiltere'de ortaya çıktığını açıklamaktadır.

Kitap iki bölüm, on bir alt başlıktan oluşmaktadır. İlk bölüm, yüksek ücret ve düşük enerji fiyatlarının İngiltere Sanayi Devrimi'nde nasıl etkili olduğunu, ikinci bölüm ise ünlü makro-icatların bu koşullarda nasıl gerçekleştiğini

¹ İletişim için mertkara@topkapi.edu.tr

incelemektedir. Kitap, iktisat tarihi alanında ‘‘Büyük Ayrışma’’ (Great Divergence) konusunda farklı bir perspektif yakalamak isteyenler için büyük önem arz etmektedir. Ayrıca kitap, 1970’lerin sonunda ‘‘Brenner Tartışması’’ (Brenner Debate) olarak bilinen konuya daha farklı açıdan yaklaşmaktadır. Allen, kapitalizmin doğuşunu sadece ticaretin genişlemesi veya nüfus artışıyla değil, sınıf ilişkileri ve mülkiyet yapısındaki değişimlerle açıklamaya  alışan Robert Brenner’in aksine daha neoklasik araçlarla yaklaşmaktadır. Bu anlamda Allen’in çalışmasını ne Marksist ne kurumsalcı ne de saf neoklasik olarak değerlendirebiliriz. Ayrıca, tespit edilebildiği kadariyla, Marksist anlatılardan önemli ölçüde uzak duran ve modelinde kurumsalcı değişkenleri anlamsız bulan yazar, Mokyr’ın Aydınlanma ve Kültür Kuramına ılımlı biçimde yaklaşmakla birlikte, açıkça bahsetmese de bize göre Keynesyen talep yönlü açıklamalara yakın bir çizgi izlemiştir.

Nihayetinde Allen’in temel yaklaşımı, ücretlerin, kentleşmenin, tarımsal verimliliğin ve proto-sanayinin birbirini geri beslediği ekonomik koşullarda şekillenmektedir.

Kitabın birinci bölümü, 17. yüzyılın ortalarından itibaren Londra ve Amsterdam’da yükselen ücretin, birtakım sosyo-ekonomik gelişmelerin önünü a ıttığını anlatmaktadır.  nceki yüzyıllara kıyasla nüfus artışı da beraberinde getiren yüksek ücret ekonomisi, gıda, fiziksel durum, tüketim alışkanlıkları ve eğitim- ğretim üzerinde belirleyici etkilere neden olmuştur. Gıda yönünden nitelik ve nicelik artışı, fiziksel durum açısından asker boylarının artışı, eğitim- ğretim açısından ise okuma-yazma oranının ve aritmetik hesaplamaların gelişmesi örnek gösterilmektedir. Yüksek  cret ekonomisinin diğer yönü, k  k çiftçilerin ya arazilerini satıp şehre göç etmesi ya da üretim yöntemlerini iyileştirip verimliliklerini yükseltmeleridir. Tam bu noktada Allen, kırsal-kent tercihinde/zorunluluğunda kalan bireylerin sosyal ve sınıfsal koşullarına değinmeyip, yükselen ücretlerin teşvikiyle hareket eden insan tasavvuru ortaya koymuştur.

Tarım Devrimine gelindiğinde Allen,  itleme hareketinin (enclosure movement) Orta  ağ’dan 1800’l  yıllara kadar o kadar da verimliliği arttırmadığını ( ıktı büyümesi 1740-1800 arası sadece %10’dur) söylemektedir. Çitleme hareketlerinin faydası,  itli topraklarda deney yapılması ve ardından açık tarlalar üzerine geçilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. ‘‘Herkes kendi kararını versin’’ ilkesiyle ilerleyen bu süreçte, özel sahiplik ve komünal denetimin karışımı bir sistem ortaya çıkmıştır. Dönemin  r nleri olan eşekotu ve turp gibi bitkilere de bakıldığında, ilk olarak  itli topraklarda ekimin nasıl olması gerektiğiyle ilgili k  k ölçekli deneyler yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Allen’e göre toprağın sırayla ekili araziyle otlak arasındaki rotasyonlu tarımı, çitleme hareketinin keskin ge işliliğini değil, açık tarlalarla birlikte geliştiğini göstermektedir.

İngiliz Sanayi Devrimi’nin diğer yönü, düşük enerji fiyatları ile odun yakıtından kömüre geçiştir. Temel hipotez, uluslararası ticaret sayesinde büyüyen İngiltere ekonomisinin yakıt talebini artırdığı ve bu artışın buhar makinesi ile metalurji teknolojilerinin geliştirilmesini teşvik ettiği yönündedir. Ancak İngiltere’de 16. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte de kömür fiyatları odun fiyatlarının yarısı olmuştur. Soru, neden kömüre geçiş Orta  ağ’da değil de daha ileri tarihlerde gerçekleşmiştir? Allen bu sorunun cevabını hem kömür ticaretini odun fiyatlarına göre kârlı kılacak iskonto oranına sahip olmasıyla hem de inşaat patlamasıyla artan talep hareketliliğinde g rm ştir. Bu nedenle, ilerleyen yüzyıllarda şehirleşme ve nüfusun artışıyla birlikte ev içi ısıtma için kullanılan kömür talebinin artışı, kömür yakıtına geçişi sağlamıştır. Düşük enerji fiyatları ise İngiliz işletmelerinin yüksek ücret maliyetlerini telafi ederek teknolojik yeniliklerin geliştirilmesini teşvik etmiştir.

Allen, yüksek ücret ile düşük enerji fiyatlarının Sanayi Devrimi’ni besleyen temel unsurlar olduğunu savunurken, bu koşulların hangi ekonomik süreçler sonucunda ortaya çıktığını da incelemektedir. Diğer bir ifadeyle, yüksek ücret ve düşük enerji fiyatları, şehirlerin gelişmesi ve ticaret büyümesi ile şekillenmiştir. Bu nedenle Allen, analizini bir adım geriye kaydırıp, ‘‘şehirlerin gelişmesi ve ticaretin büyümesi’’nin önemini ve nedenini araştırmıştır. Daha genel bir kavram ile ifade edilecek olursa, ‘‘kentleşme’’, ticaret patlaması ( zellikle kumaş ticareti), sömürgeci politikalar ve düşük enerji yoluyla beslenmiştir. Ayrıca ekonometrik olarak gösterdiği ‘‘şehirleşme denklemi’’ de tarımsal üretkenlik, kıtalararası ticaret ve enerji fiyatlarının şehirleşme üzerindeki etkisini göstermektedir. Kentlerin büyümesinde kurumların etkisini de inceleyen Allen, ‘‘mutlakiyetçi’’ ve ‘‘temsili’’ devlet ayrımı yaparak denkleme eklemiştir. Çoğu örnekte, şehirleşmeyi etkileyen anayasal temsile yer veren yönetimler hakkında istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar bulamamıştır.

Allen, yüksek ücret ve düşük enerji fiyatlarının arkasında yatan kentleşmenin etkilerini belirledikten sonra, ‘‘tarımsal üretkenlik denklemi’’ oluşturmuştur. Tarımsal  retkenlik, şehirleşme (kentleşme), proto-sanayinin

büyümesi ve yüksek ücretlerin her birinden pozitif olarak etkilenmektedir. Bu denklemin ortaya koyduğu temel ilişki, artan kentleşmenin kırsal üretim üzerinde verimlilik baskısı yaratması ve yükselen ücretlerin emek tasarrufu sağlayan tekniklere yönelimi teşvik etmesidir. “Ücret denklemi”ni etkileyen temel değişkenler ise şehirleşme, tarımsal verimlilik ve toprak-emek oranıdır. Şehirleşme daha yüksekse, işgücü talebi ile ücretler yukarıya çekilecektir. Şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkan tarımsal verimlilik baskısı, ücretlerin yükselmesini desteklemektedir. Benzer şekilde şehirleşme sonrasındaki yüksek ücretler hem doğrudan hem de proto-sanayinin gelişmesiyle dolaylı olarak tarımsal verimliliği etkileyecektir.

Şehirleşmeyle birlikte ticaretin büyümesi (yani ekonomik büyüme), emek piyasasında ücretleri yükseltirken, yükselen ücretle beraber oluşan talep de tarımsal verimliliği artırmaktadır. Ancak bu etkileşim tek yönlü nedensellik şeklinde değil, örneğin ücret ve tarımsal verimliliğin karşılıklı ilişkisi ile belirlenmektedir. Aynı zamanda proto-sanayideki gelişmeler hem tarımsal verimliliği hem de tarımsal verimlilik üzerinden ücretleri etkilemektedir.

Allen’in hipotezini, bulgularını ve eleştirilerini ortaya koyduğu birinci bölümün temel sonucu iki noktada toplanmaktadır: 1) Allen’e göre Marksist anlatı, kurumsalcı yaklaşım, Bilim Devrimi ve Kültür Kuramı, Sanayi Devrimi’ni tek başına açıklamakta yetersiz kalmaktadır. 2) İngiliz Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkışında yüksek ücret ve düşük enerji fiyatları belirleyici bir rol oynamıştır. Eleştirisini daha çok günümüzde yaygın kabul gören kurumsalcı açıklamalara yönelten Allen, bu görüşünü şu sözlerle ifade etmektedir: “İngiltere ekonomisi 1688’deki Şanlı Devrim’den önce zaten büyük ölçüde üstünlüğünü kurmuştu”. O tarihte İngilizler İtalyanları yünlü kumaş üretiminin dışına itmiş, Londra’nın nüfusu da 1520 yılında 55.000’den 1670 yılında 475.000’e fırlamıştı” (s. 188). Dolayısıyla bu ifade, başarının kralın gücünün zayıflatılması ile kısıtlı yönetime, tarımda özel mülkiyet haklarına veya anayasal hakların genişlemesine değil, kıtalararası ticaretin genişlemesi ile şehirlerin büyümesine ve sonrasında ücret artışı ve tarımsal üretkenliğin karşılıklı gelişmesine vurgu yapmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde 18 ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan başlıca icatlar, bu icatların neden ilk olarak İngiltere’de geliştirildiğini ve daha sonra nasıl küresel ölçekte yayılarak olgunlaştığı incelenmektedir. Bu anlatım, ilhamla birlikte ortaya çıkan “makro-icatlar” ve ardından gelişen “mikro-icat” iyileştirmeleri üzerinden yapılmaktadır. Makro-icatlar çoğu zaman doğrudan sanayi deneyiminin dışından ortaya çıkarken, mikro-icatlar Allen’in “yerel öğrenme” olarak adlandırdığı deneyime dayalı iyileştirme sürecinden doğmaktadır. Newcomen’in buhar makinesi, Hargreaves’in eğirme makinesi, Arkwright’ın merdaneli eğirmesi ve su tezgâhı, Crompton’un otomatik eğirme tezgâhı (eğirme katırı), Darby’nin kok kömürüyle ergitleme bu icatlardan bazılarıydı. Ancak bu icatların çoğu ilk zamanlarda yüksek verimlilik veya düşük maliyetlerle çalışan makineler değillerdi. Bunun böyle olabilmesi için Ar-Ge çalışmaları ve denemeler yoluyla iyileştirmeler gerekiyordu. Sürecin işleyebilmesi ise “icatların neden İngiltere’de ortaya çıktığını” özetlemekteydi; yüksek ücret ve düşük enerji maliyetleri.

Buhar makinesi, çıkırık ve eğirme makinesi ve odun kömüründen kok kömürüne geçiş, İngiltere’nin buhar, tekstil ve metal endüstrilerindeki büyümeyi destekleyen başlıca teknolojik dönüşümlerdir. Makro-icatların İngiltere’de -yüksek ücret ve düşük enerji fiyatı ile- kullanılması, makinelerin ilk örneklerinde rastlanan pratik problemlerin çözümü ve iyileştirmeleri ile küresel ölçekte yayılmasını sağlamıştır. Buhar makinesinin 1870’li yıllarda uluslararası alanda yaygınlaşması, pamuk fabrikaları ile çıkırık ve eğirme makinelerinin 19. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanması ve Almanya ile Fransa gibi ülkelerde odun kömüründen kok kömürüne geçişin yine aynı döneme denk gelmesi, sanayileşmenin aşamalı ve tarihsel olarak zamana yayılan bir süreç olduğunu göstermektedir. İcatların küresel ölçekte yayılmasının sebebi ise tıpkı İngiltere’de olduğu gibi 1770-1830 arasında emeğin sermaye fiyatına oranının yükselmesidir.

Kitabın 10. ve 11. alt başlıkları, ilk alt başlıkta ele alınan “Endüstriyel Aydınlanma” ve “Kültür Kuramı” açıklamalarına yeniden dönmekte ve bu iki yaklaşımı ortak bir yanıt çerçevesinde bir araya getirmeye çalışmaktadır. Joel Mokyr, birçok makro-icat ile bilimsel kurumlar arasında bağlantı bulunduğunu ve önde gelen mucitlerin bilim insanlarıyla yakın temas içinde olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Allen, bu müessese ve temasların önemini göz ardı etmemekle birlikte işçi sınıfı ailelerinden gelen çok sayıda mucidin olduğunu ve yine birçok mucidin -Arkwright, Hargreaves, Crompton, Darby, Cort ve Newcomen- pek bir eğitim görmediğini söylemektedir. Ayrıca Allen, Aydınlanma ile mucitler arasındaki sınırlı bağlantıların belirleyici bir etki olarak yorumlanmaması gerektiğini ve mucitlerle kurulan bazı ilişkilerin ancak belirli başarıların ardından ortaya çıktığını

ileri sürmektedir. Allen’e göre 18. yüzyılın mucitlerini birleştiren ortak özellik ‘‘deney’’dir. Ayrıca, sanayi mucitlerinin babalarının dahi çoğunlukla tarım dışı alanlarda çalışması, mucit olma olasılığının babanın gelir ve statüsüyle birlikte yükselmesi ve mucitlerin onda dokuzunun okuryazar olması da belirtmektedir. Dolayısıyla Allen’e göre, Aydınlanma ve kültür tezleri, Sanayi Devrimi’nin neden Asya’da değil de Avrupa’da görüldüğünü açıklayabilir ancak neden Hollanda’da değil de İngiltere’de gerçekleştiğini açıklayamaz. Aydın çevrelere bağlılık ve beşerî sermaye önemliydi ancak bunu gerçekleştirecek uygun koşullar -yüksek ücret ve düşük enerji fiyatları- sadece İngiltere’de vardı.

Allen’in sözel-teorik olarak ifade ettiği anlatı, birbirini besleyen ekonometrik modellerle desteklenmektedir. İlk olarak, Allen’in modellerinde yer verdiği değişkenler incelenerek bu modellere yönelik bir eleştiri geliştirilebilir. Bu noktada, ekonometrik analizin teorik anlatıyı sınamaktan ziyade onu doğrulayacak biçimde kurgulanmış olabileceği sorusu gündeme getirilebilir. İkinci olarak, bunun tersinden bakıldığında, iktisadi sürecin ekonometrik modeller aracılığıyla soyutlanması, sözel-teorik anlatının zorunlu olarak daralmasına ve sosyo-kültürel boyutların geri planda kalmasına yol açabilir. Üçüncü olarak, ekonomik büyümeyi yalnızca ücret, fiyat ve teknoloji değişkenleri üzerinden ele alan çerçevenin, girişimciliğin rolü de dikkate alınarak genişletilebileceği kanaatindeyiz. Çünkü Allen’in yüksek ücretler ile düşük enerji fiyatlarını açıklamak için başvurduğu uluslararası ticaretin hangi dinamikler sonucunda büyüdüğü sorusu, çalışmada görece geri planda kalmaktadır. Bu boşluk, şehirlerin büyümesini destekleyen ticari genişlemede girişimciliğin rolünün tartışmaya dâhil edilmesiyle kısmen giderilebilir.

İktisat tarihinin temel soruları arasında yer alan ‘‘Batı, Doğu’yu nasıl geride bıraktı?’’ ve ‘‘Doğu, Batı’yı neden yakalayamadı?’’ soruları, ülkeler ve bölgeler arasındaki tarihsel gelişmişlik farklarını anlamak bakımından önem taşımaktadır. Allen’in kitabı ise bu geniş tartışmanın daha özel bir boyutuna, Avrupa’nın kendi içinde nasıl farklılaştığı ve Sanayi Devrimi’nin neden özellikle İngiltere’de ortaya çıktığı sorusuna açıklama getirmeye çalışmaktadır. Bu kitap hem iktisat tarihi alanında çalışmalar yürüten araştırmacılara hem de bu alana ve akademik çalışmalara ilgi duyan öğrencilere hitap etmektedir. Bu açıdan eserin Türkçeye kazandırılması, iktisat tarihinin temel sorularına yönelik farklı bir yaklaşımın Türkçe literatürde erişilebilir hâle gelmesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte, kitabın başlığının özgün eser adına daha yakın biçimde ‘‘Küresel Bir Perspektifte İngiliz Sanayi Devrimi’’ olarak çevrilmesi de tercih edilebilirdi. Tüm bu yönleriyle, Robert C. Allen’in kaleme aldığı ve Ramiz Üzümpeker’in Türkçeye kazandırdığı bu eser, iktisat tarihi alanındaki temel tartışmalara ilgi duyan okurlar için önemli bir katkı niteliği taşımaktadır.

İKİNCİ ÇAĞRI

Ulusların Zenginliği'nin 250. Yılında Adam Smith'i Yeniden Okumak

9 Mart 2026 tarihinde ilan ettiğimiz ve ilk günden itibaren yoğun bir ilgi ile karşılaşan Sempozyumda, hazırlık sürecinde meydana gelen iki önemli gelişmeyi paylaşmak isteriz.

İlk olarak Kasım ayında Ankara'da gerçekleşecek olan Sempozyumun ortak düzenleyicisi olarak ODTÜ MD ile güç birliği kararı aldık.

İkinci olarak İTAD ve ODTÜ MD'nin ortaklaşması nedeniyle Sempozyum Takvimini güncelleyerek ve mekanı belirleyerek, sempozyum için tekrar çağrıya çıkıyoruz. Sempozyuma yönelik ilk çağrıda yapılan bilgilendirmelerde başka bir değişiklik yoktur.

İki derneğin ilk ortak faaliyeti olarak 13 Haziran 2026 tarihinde Ankara'da bir Panel düzenledik. Sempozyuma giderken hazırlık toplantısı olarak planladığımız "Ulusların Zenginliği'nin 250. Yılı'nda Kapitalist Düşüncenin Temelleri" paneli yoğun ilgi gördü.

Sempozyuma katılım için yazar/yazarların 500 kelimelik bildiri özetleri yanı sıra kısa özgeçmişlerini idtad2025@gmail.com hesabına göndermeleri gerekmektedir. Sempozyum Duyuruları için İTAD ve ODTÜ MD'nin sosyal medya hesaplarını takip edebilirsiniz.

Yer: Salon Vişnelik (Büyük Salon)

Adres: ODTÜ Mezunları Derneği Vişnelik Tesisleri 1540. Sokak No:58 100. Yıl Ankara

Sempozyum Takvimi (İkinci Çağrı):

Son Özet Gönderme	6 Eylül 2026
Kabul Edilen Özetlerin İlanı	20 Eylül 2026
Sempozyum Programının İlanı	1 Ekim 2026
Sempozyum Tarihleri	6-7 Kasım 2026
Tam Metin Gönderimi için Son Gün	30 Kasım 2026

X: @idtad2025 @odtu_md

Instagram: @idtad2025 @odtu_md

YouTube: <https://youtube.com/@idtad2025>

ODTÜ Mezunları Derneği & İktisadi Düşünce ve Tarih Araştırmaları Derneği